

Универзитет „Евро-Балкан“

**САМОИЛОВАТА ДРЖАВА И ВИЗАНТИЈА:
ИСТОРИЈА, ЛЕГЕНДА, ТРАДИЦИЈА,
НАСЛЕДСТВО**

Зборник на трудови од
Меѓународниот симпозиум „Денови на Јустиниан I“
Скопје, 17-18 октомври, 2014

Уредник
Митко Б. Панов

Секретари на редакцијата
Петар Стевковски, Игор Панев

Скопје, 2015

Издавач:
Универзитет „Евро-Балкан“, Скопје

Уредник:
Митко Б. Панов

Секретари на редакција:
Петар Стевковски
Игор Панев

Лекторка:
Јордана Шемко Герогијевска
Ликовна и техничка обработка:
Игор Панев
Печати: Контура

Финансиски поддржано од:

Министерство за образование и наука на Република Македонија и
Град Скопје

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје
930.85(495.02)(062)

МЕЃУНАРОДНИОТ симпозиум "Денови на Јустинијан I" (2014 ; Скопје)
Самоиловата држава и Византија : историја, легенда, традиција,
наследство : зборник на трудови од Меѓународниот симпозиум "Денови на
Јустинијан I" Скопје, 18-19 октомври, 2014 / уредник Митко Б. Панов =
Samuel's state and byzantium : history, legend, tradition,
heritage : proceedings of the International symposium "Days of
Justinian I", Skopje, 17-18 October, 2014 ; Edited by Mitko B. Panov.
- Скопје : Универзитет "Евро-Балкан" = Skopje : "Euro-Balkan"
University, 2015. - 285 стр. ; 24 см

Текста на мак. и англ. јазик. - Фусноти кон текстот

ISBN 978-608-4714-13-2

1. Насп. ств. насл. - I. International symposium "Days of
Justinian I" (2014 ; Skopje) види Меѓународниот симпозиум "Денови на
Јустинијан I" (2014 ; Скопје)
а) Самоилово царство б) Византија - Културна историја - Собири
COBISS.MK-ID 99677194

“Euro-Balkan” University

**SAMUEL'S STATE AND BYZANTIUM: HISTORY,
LEGEND, TRADITION, HERITAGE**

Proceedings of the International Symposium
“Days of Justinian I,”
Skopje, 17-18 October, 2014

Edited by
Mitko B. Panov

International Scientific Committee
Elizabeta Dimitrova, Jane Kodjabasija, Viktor Lilcic,
Guiseppe Maino, Donatella Biagi Maino, Vitomir Mitevski,
Florin Curta, Mitko B. Panov, Andrew Roach, Carolyn S.
Snively, Maja Jakimovska – Totic

Secretaries
Petar Stevkovski, Igor Panev

Skopje, 2015

СОДРЖИНА

ПРЕДГОВОР	9
FOREWORD	11
1. Miguel Pablo Sancho Gómez LEGIO V MACEDONICA: A PERSPECTIVE THROUGHTHEYEARS (43 BC – 637 AD)	13
2. Hrvoje Gracanin and Jana Škrgulja REFASHIONING OF HISTORICAL REALITY: THREE STORIES BY CONSTANTINE VII PORPHYROGENITUS AND THE EARLY MEDIEVAL HISTORY OF CROATIA	24
3. Joseph Western BYZANTINE SOUTHERN ITALY AND THE UNITY OF THE ADRIATIC	35
4. Alexandru Madgearu VLACH MILITARY UNITS IN THE BYZANTINE ARMY	47
5. Erika Lazarova BOGOMILISM: A DUALIST HERESY OR A DUALIST CHRISTIANITYRELIGION AS SOBORNOST OR AS A PERSONAL FAITH	56
6. Dick Van Niekerk GOTTFRIED ARNOLD AS AN ADVOCATE OF THE BOGOMILS OF CONSTANTINOPLE	66
7. Драган Ѓалевски ЗА БРАКОТ НА САМОИЛ И АГАТА	78
8. Петар Стевковски 1025 Г.: ПОЧЕТОК НА ПРОПАЃАЊЕ ИЛИ ПОЧЕТОК НА НОВО ЗЛАТНО ДОБА ВО ВИЗАНТИЈА?	90
9. Grigori Simeonov “GREEK” AND “GREEKS” IN THE WORKS OF THEOPHYLACT OF OHRID WRITTEN DURING HIS STAY IN MACEDONIA	98

10. George Masse BYZANTIUM, CRUSADES AND NATIVE EASTERN CHRISTIAN CHURCHES: CASE OF THE SYRIAC ORTHODOX CHURCH OF ANTIOCH	109
11. Александар Спасеновски ЗА МАКЕДОНСКИОТ СОЦИЈАЛИСТИЧКИ МОДЕЛ НА ОДНОСИ СО ВЕРСКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ И НЕГОВИОТ ОДРАЗ ВРЗ СЕКУЛАРИЗМОТ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА	120
12. Митко Б. Панов ЗАМИСЛУВАЊЕТО НА САМУИЛ ВО БАЛКАНСКАТА ИСТОРИОГРАФИЈА (ПРВА ПОЛОВИНА НА 19 ВЕК)	130
13. Giuseppe Maino A RESEARCH PROJECT FOR THE PRESERVATION AND VALORIZATION OF THE MACEDONIAN CULTURAL HERITAGE	144
14. Jasmina Ciric BEYOND THE WALL: STRUCTURE AND MEANING OF EAST FACADE OF THE VIRGIN PERIVLEPTOS CHURCH IN OHRID	162
15. Емилија Апостоловска Чаловска ТУРСКИОТ МИМБАР И ПРАШАЊЕТО ЗА РЕКОНСТРУКЦИЈАТА НА ПРВОБИТНИОТ МОБИЛИЈАР НА ЦРКВАТА СВ. СОФИЈА ВО ОХРИД	173
16. Eirini Panou MARY'S PARENTS IN THE BYZANTINE ART OF EASTERN EUROPE AND THE BALKANS	188
17. Ioanna Arvantidou BYZANTINE BATHS IN THE GREEK PART OF PROVINCIA MACEDONIA A	200
18. Трајче Нацев и Драган Веселинов ТРАНСФОРМАЦИЈА НА ДОЦНОАНТИЧКИТЕ ВО СРЕДНОВЕКОВНИ УТВРДУВАЊА ВО БРЕГАЛНИЧКИОТ БАСЕН	211
19. Damjan Donev AN EXAMPLE OF A MEDIEVAL RURAL SETTLEMENT FROM SKOPSKA CRNA GORA	219

20. Мимица Велова Граорковска ОБИД ЗА АНТРОПОЛОШКО ДЕФИНИРАЊЕ НА СРЕДНОВЕКОВНОТО НАСЕЛЕНИЕ ОД МОРОДВИС И ИСТОЧНА МАКЕДОНИЈА И СПОРЕДБИ СО СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ПОПУЛАЦИИ ОД ТЕРИТОРИИТЕ НА СОСЕДНИТЕ Р. БУГАРИЈА И Р. СРБИЈА	229
21. Катица Трајкова ВИЗАНТИСКОТО ВЛИЈАНИЕ ВО ОРНАМЕНТИКАТА НА РАКОПИСИТЕ ОД <i>РЕЧНИКОТ НА</i> <i>ЦРКОВНОСЛОВЕНСКИОТ ЈАЗИК ОД</i> <i>МАКЕДОНСКА РЕДАКЦИЈА</i>	239
22. Maciej Helbig СВОЈСТВАТА НА ΠΙΤΥΣΙΠΕΥΚΗ ОПИШЕНИ ВО 'ΕΠΙΤΟΜΗΣ'ΙΑΤΡΙΚΗΣΒΙΒΛΙΩΝ'ΕΠΤΑ ОД ПАВЛЕ ЕГИНЕТЕС	250
23. Лидија Ковачева АСТРОЛОГИЈАТА КАКО МЕТОД ЗА ОСОЗНАВАЊЕ НА ИДНИНАТА. КОСМИЧКИОТ СУДБИНСКИ ДЕТЕРМИНИЗАМ VERSUS СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ЦРКОВНИ ДОГМИ	262
24. Јане Коцабашија РОМАНСКОТО ЦРКОВНО ПЕЕЊЕ НА ТЕРИТОРИЈАТА НА МАКЕДОНИЈА	276

ПРЕДГОВОР

Зборникот на трудови содржи дел од 50-те реферати презентирани на Вториот меѓународен научен симпозиум „Денови на Јустинијан I“, кој се одржа на 18-19 октомври 2014 во Скопје. Симпозиумот беше заеднички организиран од Универзитетот „Евро-Балкан“ и Универзитетот во Болоња, Кампусот во Равена – Школата за хуманистичко и културно наследство, со поддршка од Министерството за култура на Република Македонија, Министерството за образование и наука на Република Македонија и Италијанската амбасада во Република Македонија. Публикувањето на Зборникот на трудови е финансиски поддржано од Министерството за образование и наука на Република Македонија и Град Скопје.

Специјалната тематска целина на симпозиумот „Самуиловата држава и Византија: Историја, Легенда, Традиција, Наследство“, го одбележа судирот помеѓу императорот Василиј II и цар Самуил за Балканот, кој финализираше трагичната смрт на Самуил на 6 октомври 2014. Сфатен како универзален феномен, овој легендарен судир иницираше широка дискусија при истражувањето на различните прашања поврзани со идеологијата, идентитетот, религијата, наследството, политичката и културната меморија.

24-те реферати содржани во Зборникот на трудови инкорпорираат најразлични аспекти на историските и културните традиции и наследство, презентирајќи широка претстава за средновековното минато. Тоа ја вклучува реконструкцијата, интерпретацијата и проектирањето на византискиот и средновековниот свет во модерната историја, политика и култура. Рефератите опфаќаат најразлични теми, од анализана политичката идеологија во Византија и средновековните ентитети на Балканот, преку интерпретацијата на термиолошката концептуализација кај византиските извори и нивното модерно поимање, до византиското политичко и економско влијание како интегративна компонента на балканскиот регион и Јадранот. Воената стратегија на римските легии, улогата на посебните етнички единици во византиската армија, брачните сојузи како важен фактор во одржувањето на моќта и влијанието, се исто така предмет на дискусија. Религиските аспекти ги опфаќаат средновековните ереси, традициите на народните христијански цркви, како и заемните односи помеѓу црквата и

државата од средновековна и модерна перспектива. Реконструирањето на византиските влијанија во пишаната и материјалната култура на Балканот, засновано на најновите истражувања во археологијата, визуелната и музичка експресија, обезбедуваат дополнително разјаснување на политичките, културните, религиозните и економските интерекции кои континуирано се одвивале во византискиот и средновековниот свет.

Широкиот хронолошки и тематски опсег и интердисциплинарниот карактер на рефератите нуди различен поглед на историјата на Византија и на Балканот и нивната апропријација во средновековните и модерните епохи. Посветата која преку симпозиумот традиционално му се оддава на императорот Јустинијан I, го рефлектира **симболизмот кој провејува и во Зборникот на трудови, изразувајќи го разбирањето на Византија како заедничко цивилизациско наследство кое ги надминува територијалните и културните граници на Европа и го премостува Истокот и Западот.**

Mitko B. Panov

FOREWORD

The Proceedings comprise part of the 50 papers presented at the 2nd International scientific Symposium “Days of Justinian I”, held on 18-19 October 2014 in Skopje. The symposium was jointly organized by the “Euro-Balkan” University and the University of Bologna, Ravenna Campus-School of Humanities and Cultural Heritage, with the support of the Ministry of Culture of the Republic of Macedonia, the Ministry of Education and Science of the Republic of Macedonia and the Italian embassy in the Republic of Macedonia. The publication of the Proceedings is supported by the Ministry of Education and Science of the Republic of Macedonia and the City of Skopje.

The special thematic strand of the Symposium, “Samuel’s State and Byzantium: History, Legend, Tradition, and Heritage”, commemorated the struggle between Emperor Basil II and Tsar Samuel over the Balkans that ended with the tragic death of Samuel in October 6th 1014. Grasped as an universal phenomena, this legendary struggle initiated a broader discussions in exploring various issues related to ideology, identity, religion, heritage, political and cultural memory.

The 24 papers that are included in this volume incorporate different aspects of the historical and cultural tradition and heritage, presenting a broader picture of the medieval past. They include reconstruction, interpretation and projection of the Byzantine and Medieval world in the modern history, politics and culture. The papers range from the analysis of the political ideology in Byzantium and the medieval entities in the Balkans, through the interpretation of the terminological conceptualization of the Byzantine sources and their modern comprehension, to the Byzantine political and economic influence as an integrative component of the Balkan region and Adriatic. The issues of the military strategy of the Roman legions, the role of the distinct ethnical units in the Byzantine army, the marriage alliances as an important factor in maintaining the power and influence, are also subject of discussion. The religious aspects encompass the medieval heresies, the traditions of the native Christian churches, that embrace the intersection of the Church and the State from the medieval and modern perspective. The reconstruction of the Byzantine influences in the written and material culture in the Balkans, based on the latest research in archaeology, visual and musical expressions, provide

additional clarification of our understanding of the political, cultural, religious and economic exchanges that were taking place in the Byzantine and Medieval World.

The wide chronological and thematic scope and interdisciplinary character of the papers offers diverse outlooks of the history of Byzantium and the Balkans and its appropriation in the medieval and modern epochs. The traditional dedication that the symposium devote to the emperor Justinian illustrates the symbolism that pervade in this volume, expressing the understanding of Byzantium as a common civilizational legacy that transgress the territorial and cultural borders of Europe and bridge the East and West.

Mitko B. Panov

Miguel P. Sancho Gómez

Universidad Católica San Antonio, Murcia

удк: 94:355.311.2"-43/+637"

LEGIO V MACEDONICA: A PERSPECTIVE THROUGH THE YEARS (43 BC – 637 AD)

Introduction

Romanization was throughout Republican and Early Imperial times a deep and complex process concerning many different points, but the phenomenon as a whole cannot be properly understood without the pervasive although frequently silent influence of the legions¹.

Around the Second Century A. D. such process began to bear its fruits, and from the Senate to the Army, provincials were assuming a crescent and often key role in the Roman Empire. Beginning with the nobility and elites, Roman culture spread all over until it was finally adopted by almost all strata of society. As time passed by, it was only the faith and loyalty coming from the provinces that made Rome to hold on and stay together in her darkest hours.

Overall Imperial Army is well known nowadays; useful studies coming from fresh approaches and new data from archaeology and epigraphy offered deeper insights into everyday life and the interactions between soldiers and civilians². In a sense such new trends were helping us to understand better both Romanization and provincial life, but even so, still some mislead views are lasting, like academic positions prone to see certain provincials as barbarians, especially from the Third Century onwards, backed by certain biased sources. We will therefore focus on Late Antiquity throughout most of the present work, trying to study its legions, and especially in one legion.

¹ We recall here the classic and authoritative work by H. M. D. Parker, *The Roman Legions*. (Cambridge: 1928); it was followed by a trend of remarkable works leading to our present specialists on the subject, like L. Keppie, *The Making of the Roman Army, from Republic to Empire*, (London: 1984); J. B. Campbell, *The Roman Army 31 BC - AD 337*, (London: 1994); P. Erdkamp (ed.), *The Roman Army and the Economy*, (Amsterdam: 2002).

² See especially R. Macmullen, *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire*, (Cambridge (MS): 1963); P. Garnsey & R. Saller, *El Imperio Romano: economía, sociedad y cultura*, (Barcelona: 1990), and more recently P. Southern, *The Roman Army: a Social and Institutional History*, (Oxford: 2007).

There are a lot of recent works and accurate historiography concerning the Late Roman Army³; following the original trends of Nischer and Baynes, improved and cleared by Seston and van Berchem⁴ at the middle of the last century, came a number of scholars who tried to explain in a fresh and satisfactory manner the many changes Roman world experimented after and during the Third Century Crisis and the traumatic Military Anarchy; period was very complex and traumatic, leading the way to the upcoming and so called “New Empire” of Diocletian and Constantine⁵. Using the new findings from archaeological, numismatic and epigraphic evidence, plus making reinterpretations of the often scarce literary sources, it’s possible to add some light to a subject certainly as dark as intriguing.

Furthermore, after the Fall of the West and after Justinian, “Byzantium and its armies” added other subjects, debate and methodological problems to the issue, for although Byzantine times are acknowledged to start with Constantine I around 330, the many challenges facing East Empire rulers by the second quarter of the Seventh Century were no less critical and traumatically decisive than the Military Anarchy, and brought some key politic and organizational changes too, reshaping completely the Roman state, that was resembling the

3 Concerning our time and place, we can sum up with the ultimate research of J. Casey, *the Legions of the Later Roman Empire*, (Cambridge: 1991); H. Elton, *Warfare in Roman Europe, 325-450*, (Oxford: 1996); T. Coello, *Unit Sizes in the Late Roman Field Army*, (Oxford: 1996); R. S. Cromwell, *The Rise and Decline of the Late Roman Field Army*, (Shippensburg: 1998); M. J. Nicasie, *Twilight of Empire. The Roman Army from the reign of Diocletian until the battle of Adrianople*, (Amsterdam: 1998); P. Southern, *The Roman Empire from Severus to Constantine*, (London: 2001); M. Whitby, *Rome at War AD 293-696*, (Oxford: 2002); A. D. Lee, *War in Late Antiquity*, (Oxford: 2007), and A. Sarantis, A. & N. Christie (eds.), *War and Warfare in Late Antiquity. Current Perspectives*, (2 vols.) (London: 2013).

4 Cf. E. Nischer, “The Army Reforms of Diocletian and Constantine and their modifications up to the time of the Notitia Dignitatum,” *The Journal of Roman Studies* 23 (1923):. 1-55; N. H. Baynes, “Three notes on the reforms of Diocletian and Constantine”. *The Journal of Roman Studies* 15 (1925):. 195-208. These works were followed and completed by W. Seston, *Dioclétien et la Tétrarchie*, (Paris: 1946), and D. Van Berchem, *L’Armée de Dioclétien et la Réforme Constantinienne*, (Paris: 1952).

5 We borrow here the name of the famous and superb masterwork by T. D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, (London: 1982). A new wave of recent publishing about the army started with G. Webster, *The Roman Imperial Army*, (London: 1981), followed close by G. R. Watson, *The Roman Soldier*, (London: 1982); S. MacDowall and S. Embleton, *Late Roman Infantryman, 236-565*, (London: 1994); S. MacDowall and C. Hook. *Late Roman Cavalryman (236-565)*, (Oxford: 1995); K. Dixon and P. Southern, *The Roman Cavalry*, (London: 1992), *The Late Roman Army*, (London: 1996), S. MacDowall and A. McBride, *Germanic Warrior, AD 236-568*, (Oxford: 1996), finally offers an able and steady view of “the other side”.

times of Diocletian or Constantine no more⁶. The Roman Empire lost territories half his size back then, in a mere span of nine years. Such dramatic line will mark the end of our scope.

And now we will focus in one single unit, quite celebrated among the literary and epigraphic sources because of its high combat reputation, a unit that witnessed all the aforementioned periods completely, from the glorious classical times to the first Muslim havoc: the Fifth Macedonian legion⁷. We will try to offer a clear frame about this military unit from its raising, as a way to explain the development of Romanization, the spreading of Roman ways of life and the urbanization of the provinces; not to say, the present work will be also concerned with the role of the Roman Army in the life of the Empire. The “school of Rome”, as Augustus called the legions, were a very important featuring in both military and civil societies. Not only focused in warfare, the legions played an essential part in economy, administration, religion and mentality, so no survey of Rome is complete without an accurate insight into the army.

Why and when such soldiers started to use (or receive) the nickname *Macedonica*? Who were those men, and where they did come from? Italians first, denizens from the provinces closer to the heart of the Empire. Later they were provincials, seeding partly their own customs that grown over the fertile soil of Roman culture. It brought a different fruit, showing often the positive values of both cultures, a product that lead to the absolute and complete identification of most provinces with the idea of Roman Empire.⁸

It’s noteworthy that the Macedonian unit was tied to the Balkans quite soon, although during its long centuries of service saw some action in the East at the request of emperors Titus and Hadrian. It’s a curious circumstance that the same Hadrian was serving as *tribunus militum* and later *legatus* in the Macedonian legion when a young man, before becoming emperor. After getting the Purple he proved

6 See T. Kolias, *Byzantinische Waffen*, (Vienna: 1988); D. Nicolle and A. McBride, *Romano-Byzantine Armies. 4th – 9th Centuries*, (Oxford: 1992); W. Treadgold, *Byzantium and its Army 284-1081*, (Stamford: 1995); J. Haldon, *Byzantium at War, 600-1453*, (London & New York: 2003); A. Cameron, *The Byzantines*, (London: 2009), 20-40.

7 We strongly recommend here the fantastic work by J. Rodríguez González, *Historia de las Legiones Romanas*, (Madrid: 2003). In English language an able counterpart at S. Dando-Collins, *The Definitive History of every Roman Legion*, (London: 2012).

8 See the clever work by C. Ando, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*, (Los Angeles: 2000); C. Kelly, *Ruling the Later Roman Empire*, (Cambridge: 2004), with a part focused also in the subject.

to feel trustful to his former unit, because he took it with his army to the war in Judaea. It was a clear sign. Sure Hadrian had the chance to witness legionaries, NCOs, officials and staffs command under the pressure of every single warfare situation, and he was fond of them.

They were good, and polished their reputation from the beginning to the end.

Raised and recruited in the late Roman Republic, *Legio Quinta* witnessed the passing of time from the Principate through the Dominate until the fall of the West in 476. But the legion, mostly transferred to the East, endured enough to become a full part of the Byzantine Army. Last remains of the Macedonian Legion probably met a fateful and bitter end with the Arab onslaught of Egypt in 640.⁹

Background

The Fifth Macedonian Legion was levied around 43 B. C. by consul Gaius Vibius Pansa Caetronianus and Gaius Octavius, the future emperor Augustus. This way, the unit was originally part of the Principate Army, featuring a backbone of 28 legions.

There were another legions labeled as “Fifth” in the written epigraphic recordings, like the *Quinta Gallica* (from Gaul) or the *Quinta Urbana* (from the *Urbs*, i. e. Rome). For some scholars the Macedonian was previously one of these two legions, but the fact it’s not clear. We must suppose it was manned basically from Italian stock recruits, although from Caesar’s time onwards Gallic auxiliaries fought alongside Roman troops and Pompey the Great was able to rise and organize new legions at the same time in certain Romanized provinces (such as Hispania Citerior or South Spain).

After Augustus won full control of the Roman Empire, the legion was sent to garrison Macedonia, staying there for 36 years and winning its famous new name that will last forever. Later the headquarters moved to Oescus in Moesia, and for most of the time the legion stayed in such province. Not counting the occasions Titus and Hadrian called them to fight the Jews and the Parthians, we can see it was deeply concerned with events in this part of the world, the Balkans, for even they were joining the Roman Army that emperor Trajan used in his brilliant conquest of Dacia, in the year 101.

Legion garrisoned the Dacia province until its collapse, when they were sent back to Moesia by Aurelian in 274, probably saving them

⁹ See Coello, *Unit Sizes*, 46; Nicolle and McBride, *Romano-Byzantine Armies*, 13-18.

from a fateful end in the turmoil of the Germanic invasions. Despite that, some remains of the unit were present at the one and only part of the former province kept and defended by Rome, Dacia *ripensis*, in the Fifth Century¹⁰. The ultimate destiny of such small garrisons (and the whole bordering troops indeed) is actually covered in mystery; it could be guessed they deserted or get annihilated, and only the very breakdown of archaeological data in the military outposts allow us to draw some kind of conjectures.¹¹

Everyday life

And what about the Roman legionaries when they were not fighting? Because we need to recall here that after Augustus, and especially under the Antonine Dynasty, it came a much more peaceful period, and despite occasional revolts or small clashes along the frontiers, the Roman provinces were quiet for a period of 200 years or even more.¹²

What was the Fifth Macedonian Legion doing back then? As all legions, they were building bridges, aqueducts and channels, doing police control, collecting taxes and focusing on small administrative works in villages and towns. Sometimes they were even concerned with hunting, fishing and the agriculture works. The Principate legionaries were craftsmen too, and skilled workers serving as smiths, skimmers, potters, glaziers, carpenters, and so on.¹³

When Roman soldiers were at the end of their service duty they won the *honesta missio*, or retreatment with honors, and the Government gave them some assistance to make a living, mostly in the form of small sums of money, tools and furnishings, some domestic cattle or land plots.

¹⁰ See J. - L. Boudartchouk, “La frontière et les limites de l’Empire romain tardif: en mots et en images, à travers la Notitia Dignitatum (ca. 400-430)” *Archéopages (Institut national de recherches archéologiques préventives)* 21 (2008) : 48-55; P. Kovacs, «The Late Roman Army in Pannonia,» *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 44 (2004) : 115-122; J.H.W.G. Liebeschuetz, «Warlords and landlords,» in *A Companion to the Roman Army*, ed. P. Erdkamp (Oxford: 2007), 479-494.

¹¹ See the clever usage of such sources in T. S. Burns, *Barbarians within the Gates of Rome: A Study of Roman Military Policy and the Barbarians, Ca.375-425 A.D.* (Indiana: 1995).

¹² For a survey of such period, M. Grant, *The Antonines: the Roman Empire in Transition*, (London: 1994).

¹³ See P. Matysak, *Legionario: el Manual (no oficial) del soldado romano*, (Madrid: 2010). The original is available as *Legionary: the (unofficial) Roman Soldier’s manual*, (London: 2009), 115 ff.

This way, veteran colonies were established all over the empire; such colonies and foundations later turned into towns and cities, spreading the Roman life. If we take the example of nowadays Macedonia, the lands were populated by veterans in the time of the Flavian emperors. Places like Stobi, Scupi, even Heraclea, are closely linked to this phenomenon; for years the veterans mixed with native people from the provinces and their descendants received themselves the vocation, training and example to become Roman soldiers. The presence of veterans was itself a great relief too, and often a good answer to endemic problems like brigandage, a scourge somehow present all over the Ancient and Medieval worlds.¹⁴

Following that trend, after the Second Century the provincials will man the Roman legions to a high degree, while the influence and weight of the Italians themselves kept fading. It's quite possible that the veteran descendants were proudly remembering their origins for a long time, thus contributing to the local inhabitant's identification with Imperial ideology. Historical facts point out to a certain degree of permanent awareness of becoming a full part of the Empire; it was shown with no doubt when the Third Century arrived. The men defending the name and glory of Rome since then, with both the letters and the sword, were the provincials.¹⁵

Consequences of such process were important to a high degree concerning military matters. This particular mixing of highly developed Roman warfare with local traditions will create very distinctive army identities with a high combat reputation that throughout the years will contribute greatly to the defense and conquests of the Empire: the Spanish legions, the British and Gallic legions, plenty of Celtic influences, and of course, the Danube legions. The Illyrian armies emerged as unstoppable force in the Septimius Severus time, and their preponderance grew onwards to the extent of becoming themselves emperors and ruling the State; ruling the Roman Empire to salvation, we need to say.¹⁶

14 Cf. T. Grunewald, *Bandits in the Roman Empire: Myth and Reality*, (London: 2004); T. DEAN, *Crime in Medieval Europe: 1200-1550*, (London: 2014).

15 J. Berry and R. Laurence, *Cultural Identity in the Roman Empire*, (London: 2002). See also G. C. Brauer, *The Age of the Soldier Emperors: Imperial Rome, A. D. 244-284*, (Park Ridge: 1975); M. Grant, *Collapse and Recovery of the Roman Empire. The Third Century A. D.* (London: 1994); A. Watson, *Aurelian and the Third Century Crisis*, (New York: 2004).

16 See the superb monographic by S. Williams, *Diocletian and the Roman Recovery*, (London: 1985); another good one is R. Rees, *Diocletian and the Tetrarchy*, (Edinburgh: 2004); in more recent times the subject is treated incidentally by the much inferior W. L. Leadbetter, *Galerius*

Sources and controversy

Illyrians turned to be the crack units. Illyrians thus saved the Empire several times. We cannot dislodge the veteran establishments, the mix of military traditions and the Romanization. The presence of the legions amongst the provinces, as we can see, created the so called Balkan legionaries, and the soldier-emperors next. But who were those people? Were they really Roman soldiers *at all*? Because we have quite a few literary testimonies pointing to the opposite in the contemporary sources: Cassius Dio, Herodian and the *Scriptores Historiae Augustae*. Who were the Illyrians? Were they *really* Roman?

Needless to say, we don't have to consider in such a pointless way none of the provincial soldiers. In fact, archaeology is proving today to a high degree they were not *barbarians*. They were coming from places where both urban and Roman way of life were present, and even flourishing. The mix of Roman institutions with the provinces social, religious and political traditions created highly developed urban centers, able to organize the fabrics of society and perform the main government duties remarkably well. If we look again to Scupi and Stobi, we need to recall the important Greek and Macedonian heritage too. So then, why the Roman writers portrayed in such a somber way the Illyrian soldiers? The answer is in the own writers background, and in their audiences, too. Despite that, we need to say that the label wasn't fully negative: the emperor Julian loved it very much, and he was always willing to exaggerate a bit the tough nature of his own Danube ancestors and kin.¹⁷

Cassius Dio tried to incorporate drama to his narration; he needed a ruthless image of Septimius Severus, and the Danube legions proved to be a great help for that. Precisely, the *Quinta Macedonica* was one of the legions supporting Severus from the very start in his clash for the purple. Herodian, on the other hand, wrote that Illyrians were brave and skillful soldiers but very simple-minded, so the cunning Severus was able to use them at ease. But Herodian was probably a freedman himself, close to the palace life and its hidden details, but far away from military camps and the army ins and outs.

Cassius Dio was provincial governor several times, and even consul; he served most of his life in the public service and knew better

and the Will of Diocletian, (London: 2009).

17 Julian, *Misopogon* 348d. See also A. Stipcevic, *The Illyrians. History and Culture*, (Park Ridge: 1977); J. Wilkes, *The Illyrians*, (Cambridge (MA): 1992).

the soldiers. But he was a Greek, proud member of the aristocracy, and he wrote for his peers, the rich and educated nobility from the cities of the Greek East. In front of such people eyes, the Illyrians could be nothing but *barbarians*, because the Greeks from the urbanized and cultivated Asia Minor were considering in the same light even the very Romans from the Eternal City, as we can prove recalling the quite late Eunapius from Sardis works and thought. Therefore, the Roman legions coming from the West were bound to be barbarians for them – they could be nothing more.¹⁸

Situation is quite different with the unruly, mysterious, elusive and mordacious author of the *Historia Augusta*; a really complex work itself, often dark but plenty of pleasant surprises and full of delicious irony. It was probably written by a renegade scholar from the city of Rome. The author was prone to acid comments and to sheer forgery, but he shows up himself probably more that he wanted to.

Rome lost all political weight long time ago, being venerated only as an iconic, ceremonial place visited rarely even by some members of the idle senatorial class. Late Rome was not a place for soldiers; Diocletian, Maximianus, Galerius and Constantius I settled their imperial capitals at key, strategic city-fortresses across the frontiers, far from there. Since Gallienus onwards, only the wretched Maxentius was established in Rome between 307 and 312, and after the Tetrarchy, upcoming emperors visited the *Urbs* very seldom. The army, therefore, was with the emperors, and soldiers (*real* soldiers) were unusual at Rome, far from the frontiers and the capitals. In a couple of *lives* Illyrians are portrayed as barbarians there, first of all when Severus reached Rome in 193. Did the *Historia Augusta* writer had the chance to witness the Theodosius “Roman” army arriving in 389? Syme put composition date around 395. Army was already full of Germanic auxiliaries. Or even, if the work was written much later, as now is intended by some, did the author saw parading the Stilicho, Ricimer, Aetius or even Odovacar troops?

If he just watched dark figures jumping along the flames and the crumbling ruins, after the Vandal sack, he would be quite unable to make a difference between them and the “Roman units”¹⁹ True

¹⁸ There is a new work offering a complete and exhaustive survey about Dio and Herodian: A. M. Kemezis, *Greek Narratives of the Roman Empire under the Severans: Cassius Dio, Philostratus and Herodian*, (Cambridge: 2014).

¹⁹ For an accurate and updated review about the many problems facing the studies of the *Historia Augusta*, see D. Rohrbacher, “The Sources of the *Historia Augusta* Re-examined,” *Histos* 7 (2013): 146-180.

Germanic warriors or not, real Roman legionaries from the provinces or not, the *Historia Augusta* writer, whenever he wrote, could only saw savages in them. If comparing to the only “soldiers” he knew, sure it would be a shocking contrast: seasoned professionals against ceremony guards of late Rome lacking training and stamina; palace and decorative ceremony units who lost their military skills and fighting spirit long ago, leaving only blunt, rusty weapons and useless brilliant garbs.²⁰

Structure and organization

To keep on with the Fifth Macedonian legion, we’ll talk briefly about its development. As all the legionary units from the Principate Army, this legion was mainly composed by heavy infantry, trained masses of foot soldiers prepared to meet the enemy in open battle and methodically destroy it. But as time went by and the external treats of the Empire changed in form and intensity, so the legions rearranged their shape too.

Around the Third Century it was progressively gathered a bigger number of cavalry units inside of the legions, to match the fast characteristics of barbarian raiders and provide better covering of frontier operations. Some units were getting roots to certain places, and got progressively tied to defend specific lands. Looking to the Two Philippi coinage, we can prove that already between 244 and 249 the *Quinta Macedonica* was considered to be a part of the “Dacian Army”.

The Macedonian legion, as proud crack unit, fought bravely for Valerian I, but around 260 the emperor Gallienus had the idea to strip all the increased cavalry numbers from the legions and unite them in a single, mobile, personal field army called the *comitatus*. That new arrangement was essential to change the tide of both internal and external wars and put down successfully all Third Century treats, invasions and usurpations. Serving Gallienus against the Gallic emperor Victorinus and decisively helping to crush the usurpers Ingenuus and Regallianus, the Macedonian was proving also to be loyal and hostile to the mutiny trends present in other armies.

²⁰ See J. A. S. Evans, *The Emperor Justinian and the Byzantine Empire*, (Westport: 2005), 4; for the general development of the palace guards, M. Colombo, “Constantinus rerum novator: dal comitatus diocleziano ai palatini di Valentiniano I,” *Klio* 90 (2008): 124-161. The most useful work about the subject still is R. I. Frank, *Scholae Palatinae. The Palace Guards of the Later Roman Empire*, (Rome: 1969).

The mixed organization of the legions proved to be a right development and the ultimate challenges were dealt successfully in every frontier. Some strategic reserves were forming both in the Danube, Rhine and the East, and the rearranging and reshaping of fortresses and defenses worked out closely with the gathering of such reserves. We can say now Gallienus ideas were not buried after his death. Upcoming emperors kept developing such *comitatus*, “the full-time companions of the emperor”, and henceforth enlarging it; we know that Diocletian incorporated all the cavalry from the Fifth Macedonian legion to strengthen his own *comitatus*, which in 296 was transferred to the East and fought brilliantly against the Sassanid Persians, serving Galerius and contributing to his overwhelming victory.²¹ Unit was therefore split once more, as many others, but to the profit of Empire’s security. The aforementioned legionary detachments, called *vexillationes*, kept garrisoning the provinces, and featured later in the *Notitia Dignitatum* forming in the East and Egypt armies.²²

Aftermath

Currently our last news about the *Macedonica* came from the East Roman Empire; following the late Roman emperors custom, the unit was divided into an increasing number of detachments serving in different provinces. Epigraphically, the evidences update its survival until the year 637, when it was recorded performing police and garrison duties at Antepolis and Hierapolis. Probably it was their last destiny after being transferred from Mesopotamia.²³

We can consider the Fifth Macedonian as the last classical Roman legion remaining, along with the Third *Cirenaica*, who is recorded in an inscription from 636 at Bostra, Arabia. Their last detachments were surely disbanded or annihilated at the startling and astonishing fall of Byzantine Egypt²⁴. The enormous military and territorial losses

21 For a balanced and complete view of the subject, G. Greatrex and S. N. C. Lieu (eds.), *The Roman eastern frontier and the Persian wars. AD 226-363*, (London & New York: 2002). For Galerius crushing victory, Williams, *Diocletian and the Roman Recovery*, 78-89. For some scholars, Diocletian, and not Constantine was the very founder and creator of the Byzantine Army; cf. Treadgold, *Byzantium and its Army*, 59.

22 Cf. NOTITIA DIGNITATUM, Or. VII and XVIII (at Memphis the last one).

23 Cf. C. Zuckerman, “Legio V *Macedonica* in Egypt: CPL 199 Revisited,” *Tyche* 3 (1988): 279-287.

24 R. S. Bangall, *Egypt in the Byzantine World, 300-700*, (Cambridge: 2007), 1 ff.; B. Ratliff and H. C. Eevans (eds.), *Byzantium and Islam: Age of Transition, 7th – 9th Century*, (New York:

suffered during the conquests of the Muslims were a huge blow to the Empire: estimations indicate the population sunk from 19.5 million in 560 to 10.5 million in 641. Due to casualties in battles the size of Byzantine army dropped in about one hundred years from approximately 379,300 men to 129,000.²⁵

After 476 no more “Roman Army” was around in the West and by 640 it disappeared in the East as well. It was the end of Roman legions after almost 1000 years of history, but even so, their disappearance gave us an endless legacy in form of various sources: numismatic, literary, archaeological and epigraphic survivals that help us now greatly to know and understand the Roman world and most of its phenomena.

In the future we will be probably better informed by the archaeology about the way Romans built their empire, and maybe about how they did lost it, too. Main reasons concerning the fading of the Roman Army in the West are still darkened by our scarcity of sources and therefore full of mist, being another of the Ancient World mysteries. Lack of pay, manpower and training shortages, overall weakening of the Roman state and the swallowing nature of events related to the Barbarian Invasions sure did a lot with it.

The legions were gone, but the organization, fame, reputation, deeds and honor of such legendary units will last forever, and it’s still venerated, copied and studied at military academies all over the world.

Summary

This paper will survey the phenomenon of the Roman veteran settlements, the development of urban life and the so called Romanization using the available proofs offered by the Roman legions and the role of the army in the provinces. The *Macedonica* was the oldest Roman legion ever, lasting for 680 years. It gained his famous nickname due to his long time garrison time at the Macedonian lands. With his high combat reputation, this unit will help us to provide a clear frame to answer several questions concerning the Balkans and its role in the Roman and Byzantine periods.

2012), 144.

25 Treadgold, *Byzantium and its Army*, 162.

удк: 94(497.5):"653"

**REFASHIONING OF HISTORICAL REALITY: THREE
STORIES BY CONSTANTINE VII PORPHYROGENITUS
AND THE EARLY MEDIEVAL HISTORY OF CROATIA**

The treatise known as *De Administrando Imperio* (DAI), which usually goes under the sole authorship of its deviser and editor, the 10th-century Byzantine emperor Constantine VII Porphyrogenitus, has attracted much interest of the researchers over a long time, and quite rightly since it is *the* source for the history of the majority of Central, Southeast and East European polities in the early Middle Ages. With time, the study of the treatise has moved away from the positivistic approach of discerning the true facts from the false facts contained therein, and integrating the former into a coherent historical meta-narrative, while trying to account for and correct the latter. Due to the linguistic and rhetorical turns, historians are now bound to be much more aware of and concerned with the significative and discursive meanings of historical documents, the contexts from which they sprung and the purposes and functions they had.¹ In keeping with this, the paper aims at offering a few explanatory insights into how the Byzantines perceived the past of the peoples on the eastern Adriatic and how and why the Byzantines might refashioned and/or used this past to correspond to the their cultural/ideological/political needs on the example of three stories relating to the early Croatian history. These are as follows: the story of the capture of Salona (DAI, c. 29, 14-53, c. 30, 14-61); the story of the revolt of the Croats against the Franks (DAI, c. 30, 78-90); and the story of a saintly man by the name of Martin (DAI, c. 31, 42-57). More than anything else, the paper is designed to be a brief exercise in the possible meaning of the text or, more precisely, the possible meaning that these stories might have had for the Byzantines.

¹ Cf. R. F. Berkhofer, *Beyond the Great Story. History as Text and Discourse* (Cambridge & London: The Harvard University Press, 1997), especially 19-24, 70-75, 103-105.

A few remarks on the DAI and its purpose

The *De Administrando Imperio* has particularly recently inspired a lot of debate, primarily with regard to the chapters dealing with the Slavic peoples on the eastern Adriatic coast and in the interior, narratives that tell the story about the origin and migration of the Slavs, whose historicity has been not only challenged but even dismissed in its entirety.² This treatise - its already mentioned title by which it traditionally goes in the scholarly literature is inappropriate, although a better title *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, or *For My Own Son Romanus*, is also merely a convention - is actually a part of a much larger project instigated and coordinated by Emperor Constantine VII Porphyrogenitus to collect, copy and compile various texts for both antiquarian and practical purposes.³ The treatise offers a description of foreign peoples on the periphery of the Empire and provides practical lessons and advice on maintaining diplomatic relations with each of these neighbouring peoples.⁴ The *De Administrando Imperio* is preserved in a single manuscript that was written between 1059 and 1081 and belonged to the library of Caesar John Doukas, brother of Emperor Constantine X Doukas. After it had probably spent four and a half centuries in the imperial palace at Constantinople it resurfaced

² Cf., for example, F. Borri, „White Croatia and the arrival of the Croats: an interpretation of Constantine Porphyrogenitus on the oldest Dalmatian history,” *Early Medieval Europe* 19(2) (2011), 204-31, who has concluded that Constantine Porphyrogenitus „created“ the story of Croatian migration. Notwithstanding the farreachingness of such an argument, a critical approach to the historicity of what the DAI has to say in these chapters is both necessary and essential, cf. M. Ančić, „Zamišljanje tradicije: Vrijeme i okolnosti postanka 30. glave djela *De administrando imperio*,” *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 41 (2010), 133-51; D. Dzino, „‘Becoming Slav, ‘Becoming Croat’: New Approaches in research of identities in post-Roman Illyricum,” *Hortus Artium Medievalium* 14 (2008), 197-98; *Idem*, „Novi pristupi izučavanju hrvatskog identiteta,” *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 41 (2009), 37-38; *Idem*, „Pričam ti priču: ideološko-narativni diskursi o dolasku Hrvata u *De administrando imperio*,” *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 41 (2010), 153-65.

³ B. Beaud, „Le savoir et le monarque: le Traité sur les nations de l’empereur byzantin Constantin VII Porphyrogénète,” *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 45(3) (1990), 551-2.

⁴ Beaud, „Le savoir et le monarque,” 552; J. Howard-Johnston, „The *De administrando imperio*: A Re-examination of the Text and a Re-evaluation of its Evidence About the Rus,” in *Les Centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient: Actes du Colloque International tenu au Collège de France en octobre 1997*, ed. M. Kazanski et al. (Paris: P. Lethielleux, 2000), 304-8, 318-21. Cf. A. Kaldellis, *Ethnography After Antiquity. Foreign Lands and Peoples in Byzantine Literature* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013), 87-93, for a view on the DAI as part of the Byzantine ethnographic tradition.

again in Corfu in 1509 when it was copied by a humanistic scholar named Antoine Eparque or Antonius Eparchos.⁵ No author from the Byzantine period ever mentioned the treatise, which makes very likely the assumption that the document was of private character and that it only became public in the 16th century.⁶

The fact that the *De Administrando Imperio* was a restricted document is of primary importance when trying to understand its purpose and the function it might have had in promotion of the imperial political and ideological discourse. That is to say, since the document obviously did not have a wider dissemination, it can be argued that its purpose was not to convince and assure the Byzantine public, political enemies and rivals, or even the neighbouring peoples who are the main subject of the treatise, in the Byzantine political and ideological supremacy. In other words, its „clear political purpose to construct (accentuated by H.G. & J.Š.) the historical rights of the Byzantines over the areas of their political interests“, as it has been quite recently stated,⁷ seems not to be entirely to the point. Much more to the point is the emphasis that the Byzantines did not need any additional proof of their legitimate hegemony and rights beyond the fact that they thought themselves as Romans and that they perceived their polity as a direct continuation of the Roman Empire.⁸ To be sure, Constantine went a

5 G. Moravcsik, „Critical Introduction,“ in *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*, ed. Gyula Moravcsik, transl. R. James Heald Jenkins (Washington: Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, 1967²), 16-7; Beaud, „Le savoir et le monarque,“ 552; Howard-Johnston, „The *De administrando imperio*,“ 304-5.

6 The assumption of confidentiality was first proposed by R. James Heald Jenkins, „General Introduction,“ in *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*, ed. G. Moravcsik, transl. R. James Heald Jenkins (Washington: Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, 1967²), 13-4, with Moravcsik, „Critical Introduction,“ 32. Cf. also Beaud, „Le savoir et le monarque,“ 552; Howard-Johnston, „The *De administrando imperio*,“ 305. L. I. Conrad, „The Arabs and the Colossus,“ *Journal of the Royal Asiatic Society*, ser. 3, 6(2) (1996), 171, has remarked on two Byzantine chroniclers, George Kedrenos and John Zonaras, as „derivative from Theophanes and Constantine Porphyrogenitus,“ which has spurred Howard-Johnston (*ibidem*, n. 10) to say that Kedrenos and Zonaras had „access to the text (sc. of the DAI) in the twelfth century,“ pointing also out to a personal communication by Conrad about Conrad's belief that the DAI did not remain for long a restricted document. However, this is only an assumption that cannot be corroborated.

7 D. Dzino, „Local knowledge and wider contexts: stories of the arrival of the Croats in *De Administrando Imperio*,“ in *Byzantium, Its Neighbours and Its Cultures*, ed. D. Dzino and K. Parry (Brisbane: Australian Association for Byzantine Studies, 2014), 94. See also Kaldellis, *Ethnography After Antiquity*, 89, who says that the DAI was compiled from various materials that „were meant to bolster Byzantine imperial hegemony over client states, especially in the Balkans and Caucasus“.

8 J. Shepard, „Soldiers, missionaries and diplomacy under Gibbon's eyes,“ in *Edward*

bit further and offered „supplementary grounds“, as one scholar has put it, for asserting Byzantine suzerainty over the former territories of the *orbis Romanus*, using stories which narrate how the Roman, i.e. Byzantine authority (actual or moral) was restored following the collapse of the Roman rule.⁹ These „supplementary grounds“ are equally telling of the Emperor's own perception, which he wanted to convey to his son, of the place various peoples and polities have or should have in the contemporary Byzantine world-system. Thus the *De administrando imperio* is perhaps better understood as a product of the Byzantine ideological-political notions and not the work that should propagate them to a wider audience. The Emperor may have had in mind to impress his own sentiments of the Empire's grandeur on his son and inspire pride in him of the accomplishments of Romanus's grandfather Leo VI and grand-grandfather Basil I in improving the Empire's position after so many territories had been lost since the antiquity, with an eye on how to retain the newly found hegemony.¹⁰ To this effect, the treatise was also devised as a compilation of various materials that could be used for negotiations and diplomatic squabbles. The document is relatively complex and sophisticated and its heterogeneity reflects the sources used, i.e. a variety of written and oral materials, as well as shows a design, even if it appears sometimes confusing to a modern knowledgeable reader who can easily detect an apparent synchrony of chronologically disparate events and outright legendary elements.¹¹

Gibbon and Empire, ed. R. McKitterick and R. Quinault (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 95.

9 Shepard, „Soldiers, missionaries and diplomacy,“ 96-97, the quote from 98. For the use of myths of origin and legendary elements as political-ideological vehicles in the DAI, cf. also B. A. Todorov, „Byzantine Myths of Origins and Their Functions,“ *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 2(4) (2008), 64-72; P. A. Yannopoulos, „Histoire et légende chez Constantin VII,“ *Byzantion* 57(1) (1987), 158-66.

10 Cf. Shepard, „Soldiers, missionaries and diplomacy,“ 91, 92-3.

11 Beaud, „Le savoir et le monarque,“ 553-4; Shepard, „Soldiers, missionaries and diplomacy,“ 98; Howard-Johnston, „The *De administrando imperio*,“ 306-9, 319-21. For possible sources of the DAI and viewpoints from which the text was compiled, see also Kaldellis, *Ethnography After Antiquity*, 89. Tibor Živković has recently suggested that the source of information for the chapters relating to the Croats and Serbs may have been an otherwise unknown and lost papal source called *De conversione Croatorum et Serborum*; cf. „An Unknown Source of Constantine Porphyrogenitus,“ *Byzantinoslavica* 68 (2010), 129-43; „Constantine Porphyrogenitus' Source on the Earliest History of the Croats and Serbs,“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 42 (2010), 117-31; „Sources de Constantin VII Porphyrogénète Concernant le Passé le Plus Ancien des Serbs et des Croates,“ *Byzantina Symmeikta* 20 (2010), 11-37; *De Conversione Croatorum et Serborum. A Lost Source* (Belgrade: Institute of History, 2012). Be that as it may, it can also be conjectured that such a source would draw heavily from

The stories and their contents

Let us now turn to the chosen stories wrought with legendary elements. The first story taken into consideration relates about the capture of Salona and is narrated in two versions in separate chapters. The first account (DAI, c. 29, 14-53) starts with an assertion that the Romani (Ῥωμαῖνοι), that is, the inhabitants of Dalmatia brought from Rome, once possessed the territory extending as far as the Danube and, at one point, crossed the river and, unexpectedly for both, came upon the Slavs who are also called Avars. Since these were unarmed they overcame them, took booty and prisoners and returned. From that time the Romani established two alternating garrisons, serving from Easter to Easter, and, on a preordained day (the Great and Holy Saturday), they would start from Salona to the frontier pass called Klis and then advanced to the river. This exchange of garrisons went for years until the Slavs/Avars, having concluded that the Romans would not stop coming against them, decided to lay ambushes for the Romani who crossed the river, attack them and defeated them. Then, using a stratagem (they carried arms and standards and military insignia of the Romani), they successfully passed through the pass at Klis and conquered Salona. The Slavs settled there and subsequently began making raids, destroyed the Romani and took possession of their lands, whereas the Romani escaped to the coastal cities which they possess even today. The story is retold in the next chapter (DAI, c. 30, 14-61). It starts with an introductory sentence on how the Slavs took the province of Dalmatia from the Romans (now they are called Ῥωμαῖοι). As in the previous account, on which is entirely dependent, Salona is the mustering point for troops - a force of cavalry¹² - and they would be dispatched to keep guard on the Danube against the Avars (the Slavs have disappeared from the picture) who lived on the far side of the river where now are the Turks, i.e. the Hungarians. The force of cavalry crossed the river to investigate and found the women and children of the Avars, while the men and youths were on a

reports by local (in this case, presumably ecclesiastical) informants, which is, for all intents and purposes, very much the same as the usual assumption that Constantine Porphyrogenitus obtained his material in form of reports made by local Byzantine informants.

12 For a remark on this force of cavalry in a historical setting, see F. Curta, „Horsemen in Forts or Peasants in Villages? Remarks on the Archaeology of Warfare in the 6th to 7th c. Balkans“, in *War and Warfare in Late Antiquity*, ed. A. Sarantis and N. Christie (Boston & Leiden: Brill, 2013), 809-811. Živković, *De Conversione Croatorum et Serborum*, 104, makes connection with the information from the *Notitia dignitatum* about Dalmatian horsemen stationed in Pannonia.

campaign. The cavalry made their women and children prisoners and carried them off to Salona. The Avars returned and discovered what had happened, but did not know who was responsible and decided to wait. In due time, another garrison was dispatched from Salona and ventured to repeat the feat of their predecessors, but were defeated: some of them were slain, and the others taken alive. The survivors were interrogated and the Avars discovered from whence they came and decided to go there themselves since they took a fancy of their homeland. They dressed in the captives' clothes, took the standards and the rest of insignia and made for Salona. They arrived at the time when the garrison was bound to return from the Danube (the Great and Holy Saturday), the bulk of the army hid, while the ones wearing the uniforms of the Dalmatians and riding their horses rode in front and tricked the citizens of Salona who opened the gates and let them in. These then seized the gates and signalled the army that was hidden to enter the city. They killed everyone in the city, conquered Dalmatia and settled there.

The second chosen story relates about the revolt of the Croats against the Franks (DAI, c. 30, 78-90). The Croats of Dalmatia were subject to the Franks as they had been in their own country before (meaning the land beyond Bavaria, where it is said that the Belocroats live now, who are subject to Otto I, king of Francia or Saxony, and are on friendly terms with the Turks, i.e. the Hungarians, DAI, 30, 61-63, 71-75). The Franks treated the Croats brutally killing their infants at the breasts and fed them to their dogs. Due to this, the Croats revolted and slew their Frankish princes. A large army marched from Francia against the rebels, and the another one, but the Croats prevailed after a seven-year fight and destroyed all the Franks with their leader Kotzilis.¹³ From that time the Croats are said to be free and autonomous, and they requested and received the holy baptism from Rome in the time of their prince Porinos.

The third story relates about a saintly man by the name of Martin who came from Francia that lies between Croatia and Venice in the time of the Croatian archon Terpimer, father of the archon Krasimer

13 Kotzilis is the Greek rendering of the name Chozil, which is the abridged form of Cadolah, the name of the duke of Frankish Friuli, against whom Liudevit complained to Emperor Louis the Pious before rebelling, cf. H. Wolfram, „The Image of Central Europe in Constantine VII Porphyrogenitus“, in *Constantine VII Porphyrogenitus and his Age. Second International Byzantine Conference, Delphi, 22-26 July 1987*, ed. A. Markopoulos (Athens: European Cultural Center of Delphi, 1989), 11. Živković, *De Conversione Croatorum et Serborum*, 130, opts for the identification of Kotzilis as Kotzil (i.e. Kocel), son of Pribina and the *dux* of Lower Pannonia centered in Mosapurg (Moosburg, modern Zalavár).

(DAI, c. 31, 42-57). He was clad in the garb of a layman and is said to have wrought miracles. He was sick and his feet were amputated so he had to be carried everywhere he went. He confirmed upon the Croats the command of the most holy pope, i.e. the one that they would never make war on a foreign country, and pronounced a benediction similar to the one that the Croats received from the pope, i.e. that they might be protected by the God if foreigners, i.e. pagans attack their country. That is why neither the galleys nor the cutters of the Croats make hostile expedition against anyone unless first being attacked. They use their vessels to engage in commerce, sailing from one city to another, along the eastern Adriatic as far as Venice.

The stories in their contexts

The first story seem to reflect two traditions, one that belonged to the inhabitants of the Dalmatian costal towns (the Ῥωμαῖνοι) - this was also told by Thomas the Archdeacon of Split in the 13th century in his *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* - and the other that, in its core, belonged to the Byzantine imperial discourse (the Ῥωμαῖοι), but, in the continuation (DAI, c. 30, 67-71), when it touches upon an active role of the Croats in destroying the Avar rule, it reveals its possible embellishment with elements that may have originated within the Croatian elite.¹⁴ The inclusion in the narrative of the active role of the Croats in overthrowing the Avars may also signify the wish of Constantine Porphyrogenitus, whose rewriting hand is clearly discernible,¹⁵ to add to the point of having the Croats as logical allies as well as his historical rationale (missing from the chapter 29) of how the Avar rule in Dalmatia was put to an end (cf. also c. 31, 17-20). Furthermore, he obviously equated with a strong purpose the Romans of old, the Ῥωμαῖνοι, with the more recent Romans of the east, i.e. the Byzantines, the Ῥωμαῖοι.¹⁶ In Constantine's rendering, the enemy responsible for the destruction of the Roman rule in Dalmatia are the Avars who accomplished this after taking the Dalmatian capital through a deceit (nevertheless, he apparently counted the Avars among the Slavs, since in the opening lines to chapter 30 he speaks

of how Dalmatia was taken by the nations of the Slavs, c. 30, 6-8).¹⁷ Whereas it may be deduced from the narrative in chapter 29 a hint of responsibility of the Romans themselves for the invasion against Dalmatia, since they are shown as provoking the „unarmed“ Slavs/ Avars to action¹⁸, Constantine tells the story of usual military actions (reconnaissance and raids) against the enemy territory and the sole motivation of the Avars for the invasion finds in their wish to seize a new land of which they took a fancy. On balance, both accounts appear to have been design to explain additionally the Byzantine imperial claims as the Dalmatian Romani, who are said to be descendents of the Romans transplanted by Emperor Diocletian from Rome (c. 29, 1-7, cf. also c. 31, 11-14), are equated with the Ῥωμαῖοι in chapter 30, and the Croats are shown as the Byzantine agents in bringing down the illegitimate rule of the Avars.

The second story might reflect some preserved memory of the rebellion of Duke Liudevit of Lower Pannonia, who is not mentioned in the DAI, against the Franks in 819-822.¹⁹ One can conjecture that the Southpannonian Slavs, faced with the scorched-earth tactics of the invading Frankish armies or the circumstances after the crushing of the rebellion, may have escaped to Dalmatia and transferred their ill war-time experience to the Dalmatian Slavs. The Franks were, no doubt, villains from the refugees' perspective, and perhaps the Dalmatian Slavs may have been sympathetic to their plight. One possible explanation is that, with time, the experience was fused in a different story that was appropriated by the Dalmatian Slavs, i.e. the Croats in the DAI rendering, and wrought with biblical symbolism: the Franks commit atrocities against children which is a crime against God (one has to remember only the Herod the Great story), and seven is a magical biblical number, a sign for completeness and perfection, for God's mercy and blessing. Thus the war lasted seven years since, after its completion, the perfection was reached and God's blessing

17 Howard-Johnston, „The *De administrando imperio*,“ 323 believes that Constantine may have retouched the draft in chapter 29 by introducing the glose „who are also called Avars“ after the word Slavs and once calling them Avars.

18 Also noted by Živković, *De Conversione Croatorum et Serborum*, 107-8.

19 For the narrative of the Liudevit's rebellion, cf. H. Krahwinkler, *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts* (Wien et al.: Böhlau Verlag, 1992), 186-92; C. R. Bowlus, *Franks, Moravians, and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788-907* (Philadelphia: University of Philadelphia Press, 1995), 60-71. Živković, *De Conversione Croatorum et Serborum*, 128, believes that such an image of the Franks originated either in Croatia following the expulsion of the Franks (after 875) or in Italy (after the death of Emperor Louis II in 875).

14 Cf. Dzino, „Local knowledge and wider contexts,“ 96-8.

15 Cf. Howard-Johnston, „The *De administrando imperio*,“ 322-3.

16 Howard-Johnston, „The *De administrando imperio*,“ 323.

received in the form of freedom. However, elements of the story could have been easily transformed to suit Constantine's views and needs firmly rooted in Byzantine political ideology: the Franks are indeed villains par excellence and they forfeited every right of overlordship over the Croats. This explanation appears to be in correlation with the information from the DAI that the Croats from Dalmatia possessed themselves of Illyricum and Pannonia, areas that correspond to the Principality of Lower Pannonia, and had independent archonts there (c. 30, 75-78).²⁰ What Constantine seems to have wanted is to stress how unfit are the Franks as rulers and that their claims to Pannonia and Dalmatia are additionally void on the strength of such a strong disqualification. To be sure, the Franks are the only nation in the DAI who are accorded a special status,²¹ but Constantine's inclusion of such narrative elements would seem to suggest that he was also intent on conveying an image of the Franks as brutish barbarians.

The third story plays on the holly men and wonder workers motifs which are characteristic for Middle Ages. Whether or not Martin really existed is beside the point here.²² What is important is that the Croats are depicted as peace-loving Christians who obey the pope, appreciate saintly persons and never fight unless provoked. They do not engage, for example, in piracy but travel around on the Adriatic as merchants. Since it is further stated that the archon of Croatia was always subject to the emperor of the Romans, i.e. Byzantines, and never to the prince of Bulgaria (c. 31, 58-60), the story may have been designed to show once more how useful would be to maintain the alliance with the Croats.²³ Considering that the story must have been a part of the local knowledge, it may also be seen, at least from Constantine's perspective, as pointing to means of how the Croats could be persuaded, or even played, to conform to Byzantine interests. The same may also be said for the previous story of Frankish atrocities. And in this part of

20 For a discussion, cf. Hrvoje Gračanin, „Od Hrvata pak koji su stigli u Dalmaciju odvojio se jedan dio i zavladao Ilirikom i Panonijom". Razmatranja uz DAI c. 30, 75-78, „*Povijest u nastavku* 6(1) (11) (2008), 67-76.

21 DAI, c. 13, 114-119, with G. Page, *Being Byzantine. Greek identity before the Ottomans* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 45.

22 P. Komatina, „O hronologiji hrvatskih vladara u 31. glavi spisa *De administrando imperio*," *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 42 (2010), 92-4, has recently identified Martin in the DAI with Martin known from a donation deed by Croatian prince Trpimir. See also Živković, *De Conversione Croatorum et Serborum*, 70-73.

23 Cf. F. Curta, „Emperor Heraclius and the Conversion of the Croats and the Serbs," in *Medieval Christianitas. Different Regions, "Faces," Approaches*, (Mediaevalia Christiana 3), ed. T. Stepanov and G. Kazakov (Sofia: Voenno Izdatelstvo Publishing House, 2010), 128-9.

the world, the Lower Danube region and the Eastern Adriatic, these interests in Constantine's own time were warding-off of the Bulgars²⁴ and keeping the Adriatic Sea safe for naval activities. Moreover, such stories of stratagems, cruel deeds, saintly persons and the like would naturally have an appeal for a reader. Thus their inclusion may also be taken as a sign of Constantine's personal reading tastes and interests as well as disclosing his attempt to enrich and make more interesting the DAI's cumbersome narrative to its intended reader, the emperor's son Romanus.²⁵

Concluding remarks

As it has already been pointed out, when dealing with the *De Administrando Imperio*, the method of traditional historiography was to try to extract reliable information from various stories contained therein, explain the obvious discrepancies and illogicalities, detect what would be the historical „truth“, and fit it in the modern historiographic meta-narratives. This is surely still valid for certain types of information, but, in general, misses the point of the DAI as a narrative in its own right, however loosely and sometimes even clumsy knocked together, with its own purposes and ideological goals that are, to some extent, even personal. As has recently been formulated, it is impossible to discern historical truth in these stories, or to view them, in present form, as representing ancestral traditions, but they cannot be regarded as completely invented. They were all removed from their original local contexts, where they surely served various functions, and then integrated into a new narrative within specific contexts and given new meanings.²⁶ Thus, as it has also been pointed out, it is much more appropriate to analyze such stories as indicative of Byzantine notions, views and aims than to treat them as a reliable evidence for the perceptions, stored within the collective memory, that the Empire's neighbouring nations had about their distant past.²⁷

24 Howard-Johnston, „The *De administrando imperio*," 321, has concluded that the material on the Avars used by Constantine seems to have been readapted with the view on the Bulgars, whereas Borri, „White Croatia and the arrival of the Croats," 230, also believes that the emperor might have thought of the Croats as good allies against the Bulgars.

25 Howard-Johnston, „The *De administrando imperio*," 312, also mentions occasional anecdotes included in the narrative of the DAI as likely to incite Romanus's interest.

26 Dzino, „Local knowledge and wider contexts," 100.

27 Todorov, „Byzantine Myths of Origins and Their Functions," 71.

Summary

It is needless to stress that the *De Administrando Imperio* or *On the Administration of the Empire*, undoubtedly the most famous work that carries the name of Emperor Constantine VII Porphyrogenitus, offers a real abundance of material that can be scrutinized on different levels and with various research goals and objectives. In many respects, as it has been recognized a long ago and reiterated many times since, the *De Administrando Imperio* is the narrative for the reconstruction of the earliest history of the Slavic principalities in southeastern Europe. It provides the unique information and a particular perspective. And it brings forth legendary elements that, with its elusive nature, constitute a genuine challenge when tried to be fit into a scholarly historiographical discourse. This paper aims at presenting and discussing three examples of the legendary elements found in the *De Administrando Imperio* and relating one way or the other to the early Croatian history, namely, the story of the capture of Salona that is narrated in two separate chapters (DAI, c. 29, 14-53, c. 30, 14-61), the story of the revolt of the Croats against the Franks (DAI, c. 30, 78-90), and the story of a saintly man by the name of Martin (DAI, c. 31, 42-57). The stories will be first treated as narrative texts, i.e. they will be subjected to the narratological analysis, and then to the historiographic analysis. An attempt will be made to (re-)interpret the content and meaning of the stories, the role that they might have had in the collective memory, and how and why they might have been refashioned and/or used to correspond to the Byzantine cultural/ideological/political needs. The last is stated bearing in mind that the stories cannot be so easily dismissed as mere literary ploys, invented traditions and ideological-propagandistic tools for wider dissemination since the *De Administrando Imperio* seems to have been, for all intents and purposes, a secret document not intended for general public.

Joseph Western

Saint Louis University - Saint Louis

УДК: 94(450:262.3)"653"

BYZANTINE SOUTHERN ITALY AND THE UNITY OF THE ADRIATIC

Southern Italy was a chaotic place in the second half of the ninth century. Arab invasions, which were an extension of their on-going expedition to conquer Sicily, had resulted in the establishment of an independent emirate centered on the Adriatic port city of Bari, beginning in 847. The Arabs were first invited and then opposed by the Lombards, who had established themselves in the Southern Apennines and in Campania.¹ The Franks, who had responded to papal appeals to intervene in the south, joined the Lombards in their opposition to the Arabs, campaigning under their king Louis II, who eventually captured Bari in 871. Meanwhile, the Byzantines, who had been reduced to scattered coastal cities in Southern Italy and who were unable to slow the conquest of Sicily by the Arabs, moved to reassert themselves in the 870's. They gained possession of Bari in 876, but lost Syracuse, the capital of the Theme of Sicily, two years later. It was in this turbulent situation that several campaigns, culminating in that of the general Nicephorus Phocas, expanded Byzantine control over Southern Italy.

In 885, Emperor Basil I (868-886) dispatched Nicephorus, grandfather of the later emperor Nicephorus II, at the head of a large army to Southern Italy. Despite the fall of Bari, the Arab threat to the Italian mainland remained serious. Nicephorus campaigned successfully against the Arabs in Apulia and Calabria, and he challenged Lombard claims in these areas, connecting the scattered Byzantine coastal cities and giving the empire a renewed territorial presence there. Then, with more work still to do on the peninsula, he was recalled by Basil's successor, Leo VI (886-912), made Domestic of the Scholai, and dispatched to fight the renewed threat of the Bulgarians on the northern frontier.

Rather than constituting a break in policy, Leo's decision to redirect Nicephorus to the Bulgarian front should be seen as a continuation of

¹ For the story of the relationship between the Lombards and Arabs, as well as other actors in 9th century Italy, see especially B. M. Kreutz, *Before the Normans: Southern Italy in the Ninth and Tenth Centuries*, (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1991).

the imperial desire to secure Byzantium's northern frontier, which cut across the Balkan peninsula and crossed the Adriatic Sea.² Scholars often fail to appreciate the significance of the role of Italy in securing the Adriatic, and thus the Balkans, when considering the Byzantine reconquest of Southern Italy in the 880's. While the loss of Sicily and the tenuous security situation on the Italian peninsula certainly provide justification for Byzantine military activity in Southern Italy, larger regional concerns were also in play. In the late 9th century, Southern Italy was chiefly important to the Byzantines for its coastal cities. Possession of Southern Italy was necessary to control, or at least pacify, the Adriatic.

Geographic realities also made crossing the Adriatic a necessary leg in any journey (and thus for all communication) between the Byzantine heartland and the West. The Via Egnatia, which the Byzantines had recently re-opened, cut across the Balkans from Constantinople through territory occasionally controlled by the Bulgarians. Its terminus was Dyrrachium on the Adriatic coast.³ From here, a traveler could catch a ship to Italy. Conversely, a sea-going messenger would need to cross the mouth of the Adriatic from Corfu to the bootheel of Italy in order to reach Calabria, Sicily, or Rome. Thus, in addition to the region's intrinsic importance, it served as a connector between Italy and the rest of the Byzantine empire. Hostile control of the Adriatic would sever this link.

The unity of the Adriatic as a distinct region, especially in the period before Venice's accession as an increasingly-active regional force in the 10th century, is a large topic. In this paper I would like to explore the idea that Adriatic affairs should be more heavily emphasized when considering Byzantine resurgence in Southern Italy in the last decades of the 9th century. Proving causation is beyond the scope of the historical data. What the sources provide, however, is the gathering of a number of diverse pieces of evidence that suggest that Adriatic concerns played a substantial role in Byzantine activities in Southern Italy.

Present-day national boundaries often lead the historian to view Italian affairs in isolation from their Balkan counterparts. In part, this

2 P. Stephenson, *Byzantium's Northern Frontier*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2000) explores the meaning of the concept of political frontiers in this region in the tenth through twelfth centuries. Here I use the term to designate a oft-changing point of contact between Byzantium and its independent neighbors, whether imperial or local.

3 Dyrrachium is present-day Durrës, Albania.

is a product of different lines of scholarship, fostered by a linguistic divide among scholars (a divide which limits this article as well). I suggest that this difference is stronger in the historiography than it was for contemporaries, who saw the Adriatic less as a boundary between regions than as a region in its own right.

That is not to say that the relationship between the developments on both shores of the Adriatic have gone unnoticed. Scholars such as Jules Gay, Jadran Ferluca, Andre Guillou, and Barbara Kreutz, among others, have recognized that a relationship existed across the Adriatic.⁴ Yet this relationship has not been fully explored.

A useful tool that aids the investigation of the role of Byzantine Southern Italy's connection to the Adriatic is the recently completed *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*. This prosopographical database, known as the *PmbZ*, is a monumental resource which catalogs all of the individuals, over 30,000, that are mentioned in Byzantine and related sources between the years 641-1025. The *PmbZ* reveals relatively few names of individuals who appear both in Italy and in the lands on the Eastern shore of the Adriatic - less than 50 in fact. The small sample size is too small to aggregate statistical data. However, mining the prosopographical database for the names of these men offers insight into the status of the Adriatic and allows for certain suggestions to be made.

In many ways, the small sample size is not surprising. Both of these regions lay on the periphery of the Byzantine world. While Italy is comparatively well-documented for an early-medieval border region, the Eastern Adriatic is not. Furthermore, the documentary record primarily consists not of trade documents but of land charters. This biases the evidence towards property owners and away from merchants who would be more active on the Adriatic. Despite these limitations in evidence, the figures that the *PmbZ* does identify reveal important information about how the Byzantines and others viewed the Adriatic. Much of the relevant evidence identified by the *PmbZ* comes from the ninth century, making it useful for understanding the situation in the Adriatic at the time the Byzantines became more active in Southern Italy.

4 J. Gay, *L'Italie meridionale et l'empire byzantin depuis l'avenement de Basile Ier jusqu'à la prise de Bari par les normands*, (New York: Burt Franklin, 1904); J. Ferluca, *L'amministrazione bizantina in dalmatia*, (Venezia: A spese della deputazione, 1978); A. Guillou, *L'Italia bizantina, douleia e oikeiosis*, *Bulletino dell'istituto storico italiano per il Medio Evo e archivio muratoriano*, 78 (1967): 1-20; V. von Falkenhausen, "I bizantini in Italia," G. Cavallo, et al., *I bizantini in Italia*, (Milano: Libri Scheiwiller, 1982), 48; Kreutz, *Before the Normans*, 43.

The individuals identified by the *PmbZ* help to identify four ways in which the Adriatic can be seen as an interconnected region of importance for the Byzantines and for others as well. First, the Arab presence in the Adriatic, particularly that which originated on the Italian shore, threatened the Eastern shore. Thus the security of the Balkans was tied to affairs that occurred on the Italian shore. Secondly, another type of insecurity threatened commerce and communication on both shores of the Adriatic: piracy. The third concern was the ecclesiastical competition between Rome and Constantinople that characterized the relations between the two patriarchates in the second half of the 9th century. This ecclesiastical competition had strategic implications as well. Fourth, Byzantine governance of Southern Italy, following the restoration of imperial control there, offers several clues as to how the Byzantines saw the region. Taking a closer look at each of these areas provides information about how the Byzantines viewed the Adriatic in the second half of the ninth century. While the magnitude of these concerns in the minds of Byzantine decision-makers remains unknowable, their existence helps to create a picture in which Italy, far from being an end in itself, was considered to be part of a region.

Perhaps the most direct security threat to Byzantine territory in the Adriatic was the presence of the Arabs. The Byzantines rightly worried that the Arabs, who had many footholds in Italy, might continue across the Adriatic and establish themselves on its Eastern coast. The Via Egnatia opened possibilities for further invasion of the Byzantine heartland from the Adriatic shore (which the Normans would take in the 11th century). Securing the Adriatic meant securing its mouth and its coast, including the southwestern coast that in the 860's was largely in the hands of the Arabs of Bari.

In 867, the Arabs did mount an expedition from Bari against the Eastern shore of the Adriatic. The Emir of Bari, Sawdan, crossed the Adriatic and captured numerous cities on the Dalmatian coast before besieging the city of Ragusa.⁵ In response, the Ragusans dispatched an embassy to the Byzantine Emperor Michael III (842-867), asking him to send relief. By the time the embassy arrived in the capital, Basil I had overthrown Michael. Thus at the moment of his accession, Basil was faced by news that the Arabs, who controlled a significant portion of Southern Italy, were making inroads along the Dalmatian coast. He sent the Strategos of the Fleet, Nicetas Ooryphas, with a

⁵ *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit Online*, ed. R. J. Lilie, et al. (Berlin: De Gruyter, 2013), "Sawdan (#26997)."

large fleet to relieve the siege.⁶ When word of the approaching fleet arrived, the Arabs withdrew to Bari. Nicetas then spent time showing the flag in the Adriatic before going to Bari to participate in an attack on the city led by the Frankish emperor Louis II.

Although a disagreement between Louis and Nicetas resulted in the withdrawal of the Byzantine fleet from the attack, a subsequent development highlights the interconnectedness of the Adriatic. Needing naval assistance to complete the siege, Louis appealed to Croat ships, who provided the necessary assistance that led to the capture of Bari in 871.⁷ The connection between the Arab possession of Bari and the security of the Eastern Adriatic is striking.

In 880, buoyed by the success of the Arabs on Sicily, the Emir of Africa, Ibrahim II, sent another Arab fleet to attack Southern Italy, the Peloponnesian coast, and Ionian islands off the western coast of Greece.⁸ Basil dispatched Nasar, the successor of Nicetas, to confront them.⁹ After successfully defeating the Arab raiders, Nasar landed at Reggio and participated in a joint invasion of Southern Italy in 880.

Around this time, Basil also created a new Theme of Dalmatia.¹⁰ This move was quite possibly made while Nicetas was in the Adriatic. Although it is debatable how much military power this theme could muster, as Warren Treadgold noted, it was at the very least "a sort of pledge to defend the region."¹¹ This administrative unit had primarily naval responsibilities, a fact which provides evidence that naval concerns were paramount at this moment, even as unrest in the interior of the Balkans challenged Byzantine authority. It also indicates that the Adriatic was a region important to the Byzantines in the second half of the ninth century.

The security of the Adriatic was not only threatened by external concerns. Piracy was a consideration as well. In 871, Pope Hadrian II (867-872) accused Emperor Basil I of failing to protect the papal envoys

⁶ *PmbZ*, "Anonymous (#30146)"; *PmbZ*, "Nicetas Ooryphas (#25696)".

⁷ Kreutz, *Before the Normans*, 45.

⁸ *PmbZ*, "Ibrahim II, (#22708)".

⁹ *PmbZ*, "Nasar, (#25490)".

¹⁰ F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 144; J. V. A. Fine, *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1983), 258-262; Ferluga, *L'amministrazione bizantina*, 165-189.

¹¹ W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, (Stanford: Stanford University Press, 1997), 456.

who were returning from Constantinople. Hadrian's representatives (including the future Pope Martin II) had been attacked by pirates in the Adriatic the previous year.¹² The pope also wrote to the Croat Prince Domagoj, urging him not to support piracy.¹³

Piracy had been a problem throughout the ninth century. In the 830's, a band of pirates operating out of the region near the mouth of the Neretva River, located halfway up the Eastern Adriatic coast, required a Venetian naval expedition to subdue them.¹⁴ This did not end the trouble, however, as pirates were responsible for the abduction of the papal representatives forty years later.¹⁵ While these incidents do not prove that the Adriatic was a nest of pirates, they do help to paint the general picture of insecurity.

A third area which illustrates the importance of the Adriatic and its internal unity is ecclesiastical competition. The gradual divide between Greek and Latin Christianity and its relationship to political allegiances is a much-explored topic about which not enough is known. The faultline between the churches under the ecclesiastical jurisdiction of Rome and those under the authority of Constantinople ran through the Balkans and cut across the Adriatic and divided Southern Italy. It had been a shifting frontier over the eighth and ninth centuries, having much to do with Constantinople's ability to project imperial influence in places like Bulgaria and Italy. Officially, the borders had been re-drawn early in the eighth century, when the Byzantine Emperor, Leo III (717-741), transferred the ecclesiastical provinces of Illyricum, Calabria, and Sicily from Roman jurisdiction to that of Constantinople. The Roman church had protested this change and continued to campaign for their return. The ninth-century competition over the allegiance of the Bulgarian church, which both Rome and Constantinople sought to bring into their sphere of influence, also helped to make this faultline an active ecclesiastical frontier, which it remained in the later ninth century.

One of the chief ecclesiastical figures active in the Adriatic region was the industrious Pope John VIII (872-882), whose letters provide a glimpse of the ecclesiastical situation. He took an active role in trying

12 MGH Epp VII, Hadrian II, Nr. 9, 278; *PmbZ*, "Marinus (#24983)".

13 MGH Epp VII, Hadrian II, Nr. 39, 295-296.

14 Curta, *Southeastern Europe*, 144.

15 M. Ancic, "The Waning of Empire: Disintegration of Byzantine Rule on the Eastern Adriatic in the 9th Century," *Hortus artium medievalium: Journal of the International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages*, 4:1 (1998): 18.

to marshal a coalition in Southern Italy against the Arabs in the 870's, engaging in a furious letter-writing campaign and offering financial aid to the principal Christian leaders in Southern Italy (namely the dukes of Amalfi, Gaeta, and Naples, as well as the Lombard princes), if they would suspend their internecine quarrels and jointly oppose the Arabs.¹⁶ He made similar appeals to the Christian leaders of Europe. He was ultimately unable to forge a lasting coalition, however.

Not only was he working in Southern Italy to marshal a Christian coalition against the Arabs, he also devoted considerable energy in the Balkans, where his letter-writing campaign extended to the Croat princes. This activity helps to show the connection between ecclesiastical affiliation and political allegiance. One aspect of the Byzantine involvement on the Dalmatian coast in the 870's involved attempts by both Rome and Constantinople to secure the alliance of the leader of the Croats.¹⁷ The Byzantines made at least one unsuccessful attempt to topple the pro-Roman prince, Domagoj.¹⁸ Meanwhile, John VIII wrote to Domagoj around 873, warning him not to take direction from Constantinople, but rather to continue to look to Rome.¹⁹ When the prince died in 876, he was replaced by Zdeslav, a Croat who had fled to Constantinople in the wake of Domagoj's accession during the previous decade, and whom the Byzantines backed. The accession of Zdeslav in 878 was a victory for Byzantine control in the area. John wrote to this new prince, appealing to him to look to Rome.²⁰ He did not have to worry about Zdeslav's politics for long, however, as the new leader of the Croats was quickly toppled by Branimir, a pro-Roman opponent of Zdeslav, possibly with the backing of pro-Roman bishops.²¹ Mladen Ancic believes that John saw in this deposition a highly-significant opportunity to extend influence in this region. Ancic writes that it "signalled a profound alteration of the whole political context on the Eastern Adriatic" and nullified Byzantine attempts

16 Kreutz, *Before the Normans*, 57-60.

17 See the discussion in Ancic, *The Waning of Empire*, 18-20. For an overview of the Croats in the ninth century, see Curta, *Southeastern Europe*, 134-147.

18 Ancic, *The Waning of Empire*, 19.

19 *PmbZ*, "Domagoj (#21577)"; MGH Epp. VII, Fragmenta Registri Iohannis VIII. Nr. 9, p. 278, 13-1.

20 *PmbZ*, "Zdeslav (#28502)"; MGH Epp VII, Nr. 184.

21 *PmbZ*, "Branimir (#21204)"; D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, (Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press, 1971, 1982).

throughout the 870's to bring the region into its orbit.²² John wrote to Branimir, applauding his pro-Roman stance.²³

John VIII also dispatched a flurry of letters to churchmen in Dalmatia. In 879, he sent a joint letter to Bishop Dominicus of Absarensum, Bishop Vitalis of Iadera, and Archpriest Iohannes of Salona.²⁴ In the letter, he warned these men against forging ecclesiastical ties with Constantinople and urged them to look instead to Rome. So too did he warn bishop-elect Theodosius of Nona in the same year to receive consecration from Rome and not Constantinople.²⁵ The ecclesiastical turf war reached to the Adriatic shore. This competition would extend to Southern Italy in the 10th century, particularly as the Germans would look to support Lombard territorial claims in Southern Italy. It is likely that John VIII was not able to push the same types of ecclesiastical claims in Southern Italy as he did across the Adriatic because he sought cooperation from the Byzantines to eject the Arabs from the peninsula.

John VIII's activity along the Dalmatian coast and its subsequent destabilization was a security concern for the Byzantines. At the same time their ally was toppled on the Dalmatian coast, the Byzantines lost Syracuse, the capital of the theme of Sicily and almost the sole remaining outpost on the island. The Italian mainland was the only theater in the region in which things seemed to be going well.

The final group of individuals which the *PmbZ* helps identify are Byzantine officials with connections on both sides of the Adriatic - about whom two trends are notable. First, the initial Byzantine expeditions to reconquer Southern Italy contained a significant number of troops from other Western (that is, Balkan) themes. To be sure, the practice of drawing troops from nearby themes to construct invasion forces was not unusual, but remembering this helps to remind us that far from being self-contained, the security of Italy was connected to the security of neighboring regions. Basil's first effort was co-led by the strategos of Thrace and Macedonia, Leon Appostypes, and Procopius the protovestiaros, with forces from Thrace, Macedonia, and other

²² Ancic, *The Waning of Empire*, 19-20.

²³ MGH Epp VII, Nr. 190.

²⁴ *PmbZ*, "Dominicus (#21584)"; *PmbZ*, "Vitalis (#28427)"; *PmbZ* "Iohannes (#23472)"; MGH Epp VII, Nr. 196. Absarensum is the present-day city of Osor, Iadera is present-day Zadar, and Nona is present-day Nin. Each of these cities is in Croatia.

²⁵ *PmbZ*, "Theodosius (#27956)"; MGH Epp VII, Nr. 191.

Western themes.²⁶ This invasion was followed by that of Stephen Maxentius, whose army drew its strength from the thematic armies of Thrace and Macedonia.²⁷ When Stephen failed to make progress, Basil sent Nicephorus Phocas. Nicephorus Phocas also brought troops from the Byzantine West, though, since he was strategos of the Anatolian theme of Charsianon, his army presumably contained Eastern soldiers as well.

The second trend is that the first strategoi of the Byzantine province of Longobardia, created from the new Byzantine conquests, were concurrently strategoi of other Western provinces, especially of Cephalaria, a maritime theme that included the Ionian Islands off the western coast of Greece. We have these titles thanks to a variety of different sources, cataloged by the *PmbZ*: seals, privileges, chronicles, and legal documents. Nicephorus Phocas took the title "Strategos of Thrace, Macedonia, Longobardia, and Calabria." Although his period of active governance was short, his title offers his view of his role. Symbatikios, who governed for less than a year, was known as the strategos of "Macedonia, Thrace, Cephalaria, and Longobardia."²⁸ His successor, Georgios, was styled strategos of "Cephalaria and Longobardia."²⁹ Several tenth century figures, whose terms in office are not precisely known, are recorded on seals that reveal similar information. Theodosius left a seal with the inscription "strategos of Cephalaria and Longobardia."³⁰ So too does Theoktistos call himself "strategos of Cephalaria and Longobardia."³¹ The same is true for Symeon.³² That is, in the late ninth and early tenth centuries, these men served as strategoi of the territories on both sides of the Adriatic, which the Byzantines evidently saw as a unit.³³ Importantly, Calabria was not usually included in this unit, since the Byzantines surely hoped

²⁶ *PmbZ*, "Leon Apostypes, (#24341)"; *PmbZ*, "Procopius (#26758)"; Gay, *L'italie byzantine*, 112-113.

²⁷ *PmbZ*, "Stephanos Maxentios, (#27223)".

²⁸ *PmbZ*, "Symbatikios (#27443)".

²⁹ *PmbZ*, "Georgios (#22103)".

³⁰ *PmbZ*, "Theodosius, (#27919)".

³¹ *PmbZ*, "Theoktistos, (#28048)"; He may be the same figure as Theoktistos 28050, who was strategos of the Peloponnesus.

³² *PmbZ*, "Symeon, (#27498)".

³³ See also Jules Gay, who discusses the relationship between Cephalaria and Longobardia. Gay discounts the account of the *De administrando imperio* which erroneously places the creation of the Theme of Cephalaria after that of Longobardia. Gay suggests that Southern Italy played a role in the defense of the Ionian islands which formed part of Cephalaria.

that the Theme of Sicily, which had included Calabria, would soon be reestablished.

The Byzantine view of governing its Italian possessions seems to have changed by the midpoint of the tenth century. In 955, Marianos Argyros, as the strategos of Thrace and Macedonia, led a Byzantine army to Southern Italy where he spent time re-securing Byzantine territory.³⁴ He took the title “strategos of Calabria and Langobardia.” This likely reflects a shift, institutionalized with the creation of the catepanate in the following decade, of seeing Langobardia and Calabria as an administrative unit, as well as a sign that Byzantine hopes of retaking Sicily were put on hold, at least temporarily.

The conversion of the Bulgarian khan Boris in 865/6 had offered real hope of lasting peace along Byzantium’s frontier with Bulgaria. With the immediate threat removed from this border and the Eastern frontier relatively stable, Basil I was free to devote his attention to other peripheral areas, particularly in the West. The presence of Arabs on the Western coast of the Adriatic posed a threat to Byzantine territories further East, which continued even after the conquest of Bari in 871, as the Arabs remained entrenched in Southern Italy and their ships threatened its shores.

Reframing these considerations in a chronological framework helps to show the development of Byzantine concerns. The establishment of the Arabs in Bari in the middle of the 9th century, combined with the steady loss of Sicily, had put the Byzantines very much on the defensive in the West. In 867, this spreading attack extended across the Adriatic to Byzantine cities on the Eastern coast. The Byzantines responded by sending an expedition to the Adriatic, which scattered the Arab fleet, strengthened Byzantine control over the region, and established a new maritime theme. Bari fell in 871, and came into Byzantine hands in 876. On the Eastern shore, Byzantine efforts to replace a pro-Roman Croat ruler with one more friendly to them resulted in the establishment of Zdeslav in 878. However, within two years, the Byzantines suffered three major setbacks. The Arabs captured Syracuse, Zdeslav was overthrown in Croatia, prompting renewed papal attempts to win the region back into the Roman orbit, and an Arab fleet raided Southern Italy, the Peloponnesus, and the Ionian Islands at the mouth of the Adriatic. Set against the wider backdrop of piracy in the Adriatic and the ecclesiastical competition

³⁴ *PmbZ*, “Marianos Argyrus (#24962)”.

and its corresponding political destabilization in the Eastern Adriatic, the picture at the close of the 870’s is one of crumbling security and uncertainty.

In response, Basil sent another fleet, which defeated its Arab counterpart, and then began what was to be the first of several invasions of Southern Italy, which the Byzantines evidently saw as the first step to restoring its control over the entire region and securing it against further losses. These campaigns would culminate in the successful enterprise of Nicephorus Phocas. The resumption of active hostilities between the Byzantines and the Bulgarians, however, would derail the momentum caused by these gains in the West. Leo VI would have to hope that the progress made would be sufficient to provide stabilization in the region while he shifted his attention to another part of the northern and western frontier.

Thus the Byzantine reconquest of Southern Italy should be seen not simply as an end in itself but should rather be appreciated for its role in securing a region that included the western Balkans. In this sense, not only was Southern Italy a stepping stone for a hoped-for recovery of Sicily, but it was necessary for securing the Adriatic, a region of considerable Byzantine interest and activity in the ninth century. Numerous actors, Byzantines, Arabs, Croats, Slavs, Lombards, Franks, the increasingly-independent Venetians, as well as the papacy, all competed for control over various parts of this region.

Taken together, these observations suggest that the Byzantines viewed the Adriatic as a region in which there were strong connections between both shores. Byzantine involvement in Southern Italy, particularly in the late ninth century, was a part of wider regional ecclesiastical, economic, and military activity. Scholars would benefit from an approach which treats it as such

Summary

Concurrent with Byzantine domination in Southern Italy in the early medieval period (886-1071) was Byzantine activity in Eastern Europe. Bulgarian territory, which stretched into the Balkans, was the site not only of sustained frequent warfare, but also ecclesiastical competition with Rome. Similarly, the reassignment of the ecclesiastical provinces of Illyricum, Sicily, and Calabria from West to East in 733 kept the Balkan and Adriatic regions in continual focus, as Constantinople and

Rome saw a connection between ecclesiastical affiliation and political allegiance. Thus the faultline between Greek and Latin Christendom crossed not only Southern Italy, but spanned the Adriatic and Eastern Europe.

The links between Byzantine Southern Italy and the eastern coast of the Adriatic are both underappreciated and poorly studied. Certainly a key element in Byzantine efforts to secure Southern Italy was the desire to provide security in the Adriatic region. This paper examines the human connection between the two shores using the *Prosopographie der Mittelbyzantinischen Zeit*. This database helps to identify the figures that appear both in Southern Italy and in Eastern Europe. The paper then examines the connections forged by these figures in order to better understand Southern Italy's place in the region.

Arguing for a tighter integration between Southern Italy and the Balkans opens at least two additional avenues of research. First, it suggests that the attitudes and aspirations that governed ecclesiastical policy among the Bulgarians and in the Balkans can offer clues to motivations for ecclesiastical policy in Southern Italy (and vice versa). Secondly, it provides a better understanding of the strategic interests of Byzantium in Southern Italy as well as the role of ecclesiastical affairs in strategic considerations.

Alexandru Madgearu

The Institute for Political Studies of Defense and Military History,
Bucharest

удк: 355.311.2-135.1 (495.02)

VLACH MILITARY UNITS IN THE BYZANTINE ARMY

Without an own state, the Aromanians or the Vlachs were mentioned in the Byzantine sources only when they came to be involved in some way into the political and military history of the empire.

In Macedonia, they were mentioned for the first time with the occasion of an event happened in 976. Several Vlachs called *hoditai* ("travelers") killed David, the brother of the future Bulgarian tsar Samuel, on the road between Prespa and Kastoria. This testimony comes from an interpolation in the chronicle of Ioannes Skylitzes made by an unknown copyist who was obviously accustomed with the local history of Macedonia.¹ According to Werner Seibt, the information comes from the lost work of Theodore of Sebasteia, who wrote a biography of Basil II². The word *hoditai*, which does not mean "nomads", concerns the same people who were recorded in the Serbian sources with the name *kjelatori*, involved in the military transportation. The name *kjelatori* renders the Romanian word of Latin origin *călători* ("travelers"). Mathias Gyóni, Radu C. Lăzărescu and Achille Lazarou sustained that the Vlachs guilty for that murder were guards of the military road and that they acted as representatives of the Byzantine authority against the rebelled Bulgarians³. If this information remains

¹ Ioannes Scylitzes, *Synopsis historiarum*, recensuit I. Thurn (Berlin, New York: De Gruyter, 1973), 329 = Jean Skylitzès, *Histoire des empereurs de Byzance*, traduction française par B. Flusin, notes par J. C. Cheynet (Paris: Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Monographies 17, 2003), 275; S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, (București: Ed. Academiei, 1959), 162; E. Stănescu, "Byzantinovlachica. I. Les Vlaques à la fin du Xe siècle-début du XIe siècle et la restauration de la domination byzantine dans la Péninsule Balkanique", *Revue des Études Sud-Est Européennes* 6 (1968), 3: 407-413; P. Ș. Năsturel, "Vlacho-Balcanica", *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 22 (1978): 228-229. M. Cvetković, "Uključivanje slovena i vlaha u sistem vizantijske provincijske organizacije na jugu Balkana do XI veka. Sličnosti i razlike", *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 49 (2012): 32.

² W. Seibt, "Untersuchungen zur Vor- und Frühgeschichte der "bulgarischen" Kometopulen", *Handes Amsorya. Zeitschrift für armenische Philologie* 89 (1975): 91.

³ V. Bogrea, "Sur les Vlaques "oditai" de Cédrenus", *Bulletin de l'Institut pour l'Étude de l'Europe Sud-Orientale* 7 (1920), 7-9: 51-52; M. Gyóni, "La transhumance des Vlaques balcaniques au Moyen Âge", *Byzantinoslavica* 12 (1951), 1: 38-39; Dragomir, *Vlahii*, 110-

questionable, there is another source that reveals the beginning of the Vlach military units in the Byzantine army. Kekaumenos, the aristocrat from Larissa, has remembered that his grandfather, Niculitzas, was in the year 980 the commander of the Vlachs settled in the Hellas theme. This Niculitzas, who was the duke of that province, was also appointed by the emperor Basil II as *archon* of these Vlachs⁴. His title of duke is an anachronism, because the commander of Hellas was called *strategos* in *Taktikon Scorialensis* (975)⁵. During the lifetime of Kekaumenos, the themes were no more ruled by *strategoi*, but by dukes or *katepanoi*. Since the oral tradition from Larissa recorded that his grandfather was the chief of that province, Kekaumenos believed he was a duke.

The fragment belongs to the section *Logos basilikos*, considered a different work by the last editor⁶. Even so scarce, the information is, as has shown the Romanian Byzantinist George Murnu, a proof that a particular territory existed in the theme of Hellas, a region that could be called *Vlachia*. Actually, the source tells even more if it is read with more attention. The function bestowed to Niculitzas in 980 was the command over an army corps recruited from the local Vlachs⁷. This function was received in exchange to the previous one, *domestikos* of the *Exkubitors* from the Hellas theme, which was given by Basil II to

134; Stănescu, "Byzantinovlachica", 413-417; R. C. Lăzărescu, "Din nou despre vlahii din cronica lui Skylitzes", *Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg* 11 (1979): 358-364; A. Lazarou, *L'aroumain et ses rapports avec le grec*, (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1986): 67-69; Anca and N. Ș. Tanașoca, "Ancienneté et diffusion du "cătun" vlaque dans la Péninsule Balkanique du Moyen Âge", *Revue des Études Sud-Est Européennes* 27 (1989), 1-2: 139-144.

4 Kekaumenos, *Vademecum des byzantinischen Aristokraten. Das sogenannte Strategikon des Kekaumenos*, übersetzt, eingeleitet und erklärt von H. G. Beck (Graz: Styria, 1956), 140 (c. 244); G. Murnu, *Studii istorice privitoare la trecutul românilor de peste Dunăre*, ed. N. Ș. Tanașoca (București: Ed. Academiei, 1984), 71-74; M. Gyóni, "L'oeuvre de Kekauménos, source de l'histoire roumaine", *Revue d'Histoire Comparée* 23 (1945), 1-4: 118; P. Lemerle, "Prolégomènes à une édition critique et commentée des "Conseils et Récits de Kékaumenos", *Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres. Mémoires. Collection in-8°, Deuxième série* 54 (1960), 1: 45; Cvetković, "Uključivanje", 31.

5 N. Oikonomides, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles* (Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1972), 264/265.

6 Cecaumeno, *Raccomandazioni e consigli di un galantuomo (Strategikon)*. Testo critico, traduzione e note di Maria Dora Spadaro (Alexandria: Edizioni dell'Orso, 1998), 12-15.

7 Lemerle, "Prolégomènes", 88; Stănescu, "Byzantinovlachica", 424-428; P. M. Strässle, *Krieg und Kriegführung in Byzanz: die Kriege Kaiser Basileios II. gegen die Bulgaren (976-1019)*, (Köln: Böhlau, 2006), 362, 408. On the contrary, Murnu, *Studii*, 72 and Gyóni, "L'oeuvre", 135 denied its existence, because the units were usually created on ethnic criteria only with population from outside the empire.

a German nobleman established in the empire. The *Exkubitors* were one of the fourth cavalry *tagmata* of the imperial guard established by Constantine V. In the 10th century, these elite troops were no more settled in Constantinople, being spread in various provinces which required a better defense⁸. Larissa remained in the following decades the garrison of the *Excubitores* unit. One of the chiefs of the rebellion of 1066, Theodore Petastos, was a *skribon*, the third officer in the structure of the *tagma* of *Excubitores*.⁹ It is obvious that Niculitzas was not downgraded, and this means that his new function was of a same kind, the command over a *tagma*. In that time, besides the troops that composed the army of a theme (peasant stratiotes who were mobilized when it was needed), some provinces had a permanent force, a kernel to which these stratiotes were added in the wartime. These permanent units were called too *tagmata*¹⁰. *The Vlachs commanded by Niculitzas were most probable such a tagma*. Being an important part of the population of Thessaly and being good horsemen because their way of life, it was normal that some of them were recruited in these permanent elite forces.

The areas peopled by Vlachs were recruitment bases for military units formed on territorial and ethnic criteria. At the end of his reign, Basil II tried to conquer Sicily from the Arabs, with an army gathered in the southern part of Italy, composed of *Russorum, Guandalorum, Turcorum, Bulgarorum, Vlachorum, Macedonum aliorumque*¹¹. *The*

8 H. J. Kühn, *Die Byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata*, (Wien: Fassbaender, 1991), 93-103; M. Grigoriou-Ioannidou, "Thémata et tagmata. Un problème de l'institution de thèmes pendant les Xe et XIe siècles", *Byzantinische Forschungen* 19 (1993): 40-41; W. Treadgold, *Byzantium and its Army. 284-1081*, (Stanford: Stanford University Press, 1995), 28, 67, 79, 83.

9 L. Bréhier, *Les institutions de l'Empire Byzantin*, (Paris: Albin Michel, 1949), 354; Oikonomides, *Les listes*, 330; Kühn, *Die Byzantinische*, 101-102; Treadgold, *Byzantium*, 104, 122.

10 Grigoriou-Ioannidou, "Thémata", 36-37.

11 *Annales Baresnes*, in *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores in folio*, vol. V (*Chronica et gesta aevi Salici*) (Hannovra: 1844), 53; W. J. Churchill, *The Annales baresnes and the Annales Lupi Protospatharii: Critical Edition and Commentary (A Dissertation submitted in conformity with the requirements for the Degree of Doctor of Philosophy)* (Toronto: 1979), 118, 265-266; M. Gyóni, "Vlahi Barijskoi Letopisi (Les Vlaques des Annales de Bari)", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 1 (1952), 1-2: 235-245; Stănescu, "Byzantinovlachica *Les institutions de l'Empire Byzantin*, 427-428; T. Olajos, "La deuxième attestation de l'ethnonyme Valaque des Roumains dans les sources écrites", in *La spiritualité de l'univers byzantin dans le verbe et l'image - Hommages offerts à Edmond Voordeckers à l'occasion de son éméritat*, ed. J. Vereecken, K. Demoen (Turnhout: Brepols, 1997), 236; V. von Falkenhausen, "Between Two Empires: Southern Italy in the Reign of Basil II", in *Byzantium in the Year 1000*, ed. P. Magdalino (Leiden, Boston: Brill, 2003), 150; Cvetković, "Uključivanje", 33.

campaign was not achieved because the emperor died. The events took place in 1025, not in 1027, as it was wrongly recorded in the *Annals of Bari*. It should be observed that the army included people from two theme (Bulgaria and Macedonia), but also from outside the empire (the Turks are the Hungarians¹², and the Guandals are perhaps the Vikings). These Vlachs could be those from Thessaly, because it is known that the Exkubitors were present at Bari for a while¹³; the Vlachs were perhaps detached together with them, from Larissa.

Another Vlach military unit was mentioned in the Byzantine army few months before the victory of Lebounion against the Pechenegs (29 April 1091). The emperor Alexios I Comnenos ordered to general Nikephor Melissenos to recruit some Bulgarians and nomad Vlachs. He was sent to Aenos (Enez, at the mouth of Maritsa). This means that the Vlachs belonged to the south-Thracian group of the so-called Megleno-Romanians.¹⁴

From the same time of the great battle of 1091 comes another testimony, of a different nature. At Isaccea, near the Danube Delta, it was found the lead seal of a man called Georgios, “strategos of the Vlachs”¹⁵. Ion Barnea considered that he was the same with the general Georgios Dekanos who, being suspected of treason, has been sent away in Paradunavon in 1091, to be under the surveillance of the duke Leo Nikerites¹⁶. Even if this identification is not sure, it is still very important the fact that the Vlachs had a *strategos*, which means that a *tagma* of Vlachs existed in the Byzantine army. In that period, the word *strategos* was usually applied to city commanders, but was still used with the old meaning of „general”. Those Vlachs could be located in the Haemus Mountains, the region where the Asan brothers rebellion would spark in 1185. This conclusion is based on what could

12 The name used for Hungarians in various Byzantine sources. A Hungarian unit remained in Calabria. See T. Olajos, “Source byzantine inobservée concernant la protohistoire du peuple hongrois”, in *Philohistor: Miscellanea in Honorem Caroli Laga Septuagenarii*, ed. A. Schoors, P. van Deun (Orientalia Lovanensia Analecta, 60) (Leuven: 1994), 441.

13 C. Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, (Oxford: Oxford University Press, 2005), 434.

14 Anna Comnena, *The Alexiad*. Translated by E. R. A. Sewter (London: Penguin, 2003), 251 (VIII, 3.4); M. Gyóni, “Le nom de “Blachoi” dans l’Alexiade d’Anne Comnène”, *Byzantinische Zeitschrift* 44 (1951), 2: 241-243, 249-251; I. Vásáry, *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1183-1365*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 20.

15 I. Barnea, “Sigilii bizantine din nordul Dobrogei”, in *Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul*, Chişinău, 28-30 mai 2000 (Bucureşti: Ed. Enciclopedică, 2001), 103-104.

16 Anna Comnena, *The Alexiad*, 268 (VIII, 9.6-7).

be inferred from another event. In 1095, the Cumans helped a pretender to the Byzantine throne who claimed to be Nikephoros Diogenes, the son of the former emperor Roman IV. These Cumans who crossed the Haemus Mountains were defeated, but Alexios I, who was in the camp at Anchialos, was informed that another Cuman group was on the way. He heard that from a Vlach chief called Pudilos by Anna Comnena (the real name was Budilă or Bădilă). He could be considered a chief of the Vlachs from the region between the Danube and Stara Planina, owning a function in the Byzantine army. This further means that some Romanians were used for surveying the roads and for spying¹⁷.

This would not be the first time when the Byzantine army acquired valuable tactical data from the Romanians who were in contact with the enemy. During the siege of Dorostolon in the summer of 971, the emperor John Tzimiskes received secret information on the discussions between Svyatoslav and his chieftains. The council of the Russians was called *komenton* in the work of Leo the Deacon¹⁸. The Byzantine historian believed that this was a Russian word, but he was wrong. As Nikos Oikonomides has demonstrated, Leo the Deacon had found the word in a military report going back to information collected from spies who spoke Romanian, and was thus misled into believing that the word was Russian¹⁹. Pavel Georgiev attempted to reject Oikonomides’ interpretation by arguing that the word was borrowed by the Russians from the Bulgarians, who in turn took it from the Greek language (in which the word must have been *komventon*)²⁰. While this theory seems to be right at the first glance, Georgiev ignores the fact that the word in question had already disappeared from the Greek language, at the time

17 Anna Comnena, *The Alexiad*, 298 (X, 2.6); Constantin C. Giurescu, “Despre Vlahia Asăneştilor”, *Lucrările Institutului de Geografie al Universităţii din Cluj* 4 (1931): 118; M. Gyóni, “La première mention historique des Vlaques des Monts Balkans”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 1 (1952), 3-4: 502-503; I. Barnea, Ş. Ştefănescu, *Din istoria Dobrogei*, vol. III. *Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos* (Bucureşti: Ed. Academiei, 1971), 155; P. Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, (Bucarest: Ed. Academiei, 1978), 57; Vásáry, *Cumans*, 21; V. Spinei, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, vol. II. *Cumans and Mongols*, (Amsterdam: Hakkert, 2006), 375-376.

18 *The History of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*. Introduction, translation, and annotations by A. M. Talbot and D. Sullivan, with the assistance of G. T. Dennis and S. McGrath (Washington DC: Dumbarton Oaks, 2005), 194 (IX, 7).

19 N. Oikonomides, “Des Valaques au service de Byzance ? À propos de l’utilisation du mot komenton aux Xe et XIe siècles”, *Revue des Études Sud-Est Européennes* 25 (1987), 2: 187-190.

20 P. Georgiev, “Encore sur l’origine du mot KOMENTON”, *Études Balkaniques* 24 (1988), 2: 87-92.

the Bulgarians were supposed to have borrowed it. That, in fact, was the reason for which Oikonomides proposed its transmission from the Romanian language.

The most important contribution of a Vlach troop to an action of the Byzantine army was that of 1167. During the war against Hungary, the emperor Manuel I Comnenos started a great offensive on three directions. While the general Andronikos Kontostephanos was winning the big victory at Zemun (8 July 1167), other two armies commanded by Leo Vatatzes and Ioannes Dukas entered Hungary across the Carpathians. The historian Ioannes Kinnamos emphasized that this strategic maneuver assured the final victory, because the Hungarians were not attacked before by that direction²¹. In the same source it was recorded that Leo Vatatzes' army included „a large group of Vlachs, who are said to be formerly colonists from the people of Italy.” The word *homilos* used by Kinnamos means “mob” and concerns a unit of irregulars, recruited most probably from Dobrudja, the region from which the attack was launched²². There is, however, no indication of a military organization of the local Romanian population in Dobrudja. On the contrary, it seems that the Byzantines had to improvise, as they recruited unskilled men to complement the small number of professional soldiers taking part in the expedition. There is no proof that those Vlachs were from the Stara Planina Mountains or that they were organized in some kind of unit specializing in fighting in the mountains. We do not know how much they contributed to the victory, but if they were mentioned by Kinnamos, it could be supposed that it was something significant. Most probable, these Romanians knew

21 J. Kinnamos, *Deeds of John and Manuel Comnenus*, translated by C. M. Brand (New York: Columbia University Press, 1976), 195-196 (VI. 3); A. Urbansky, *Byzantium and the Danube frontier. A Study of the Relations between Byzantium, Hungary and the Balkans during the period of the Comneni*, (New York: Twayne, 1968), 104-106; Diaconu, *Les Coumans*, 102-103; F. Makk, *The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 100-101; I. Cădea, “Expediția militară a Bizanțului din 1166 și geneza culoarului Dunăre-Curbura Carpaților”, *Angustia* 4 (1999): 153-155; P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 260-261.

22 P. Ș. Năsturel, “Valaques, Coumans et byzantins sous le règne de Manuel Comnène”, *Vizantina* 1 (1969): 178-184; E. Stănescu, “Les „Blachoi” de Kinnamos et Choniates et la présence militaire byzantine au Nord du Danube sous les Comnènes”, *Revue des Études Sud-Est Européennes* 9 (1971), 3: 589; F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 316, 333; R. Kostova, “The Lower Danube in the Byzantine Naval Campaigns in the 12th C.”, *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos* 24 (2008): 273-274.

the field, which was unknown to the Byzantine army (it was its single campaign between the Danube and the Carpathians).

After that victory of 1167, the Byzantine Empire restored the hegemony in the Daubian region, but only to lose again after the rebellion of the Romanians and Bulgarians started in 1185. The international context and the sudden tax increase caused this movement. The events have shown that at least some of these rebels had a military drilling, acquired in the Byzantine army, especially in those mountain fortifications mentioned by Niketas Choniates in Haemus.²³ This military experience was the result of the recruitment policy applied by the Comneni emperors. The reforms implemented by Alexios I increased the defense capability by supporting the landowners of *pronoia*, those lifetime possessions given to aristocrats who had the obligation to provide soldiers from their estates. In the long, the *pronoia* stirred the centrifugal trends, especially after became hereditary in 1258, but in the 12th century the army composed of professional men at arms established in this way was really effective, and the military profession became again attractive to peasants. In such circumstances has developed the liberation movement which has benefited from the military experience acquired in the enemy army. What is nevertheless important is that not all the Vlachs rebelled. At the end of June 1189, the participants at the Third Crusade in head with the emperor Frederic I entered in the Byzantine Empire by Belgrade, and at 2 July reached Braničevo. That city was commanded by a duke (*dux de Brandicz*). Following the orders of the emperor Isaac II, this duke tried to hinder the advance of the crusaders, directing them to a bad road. Arrived in the large woodland of Bulgaria (*silva longissima Bulgarie*), the crusaders were attacked by bands of Greeks, Vlachs, Bulgarians and Serbians. They were not mere robbers. As resulted from the examination of those who were captured, they received precise orders from the duke of Braničevo to do that: *Greculos, Bulgares, Seruigios et Flachos semibarbaros in insidiis ponentes, ut ex abditis repentinis incursibus extremos in castris, sed et servientes in gramine seu pabulo equorum colligendo progredientes sagittis toxicatis ferirent. Quorum plures, dum comprehenderentur, confessi sunt iussu domni sui ducis de Brandiez et principaliter imperatoris Grecorum edicto ad hec se perpetranda coactos* („the Greeklings, Bulgars, Serbians and the semi-

23 Niketas Choniates, *Historiae*, recensuit I. A. Van Dieten (Berlin, New York: De Gruyter, 1975), 369 = *O city of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*. Translated by H. J. Magoulias (Detroit: Wayne State University Press, 1984), 204.

barbarous Vlachs lay in ambush, springing forth from their secret lairs to wound those who were last into camp and the servants who went out to collect edible plants or fodder for the horses with poisoned arrows. A few of these were captured, and they then confessed that they had been forced to do these things on the order of their lord the Duke of Branchevo, and above all on the instructions of the Emperor of the Greeks”²⁴.

The „semi-barbarian Vlachs” who attacked the crusaders did not live in the Romanian-Bulgarian state with the capital at Târnovo, but in a region which was still under the domination of Isaac II. After few months, at 2 February 1190, when the crusaders were at Adrianople, they fought with the Vlach and Cuman soldiers of Isaac II near Arkadiopolis (Lüleburgaz): *Sequenti die impegerant nostri in phalanges conductitii exercitus Constantinopolitani imperatoris Blacorum et Cumanorum, cum quibus congressi duce absente in fugam eos inopinatam converterunt, paucis quidem e nostris, pluribus vero hostium captivatis et vix quindecim nostrorum servientium occisis.* („The following day our men attacked the squadrons of the mercenary army of the Emperor of Constantinople, composed of Vlachs and Cumans. They fought with them and unexpectedly put them to flight, despite the absence of the duke. A few of our men, but a great many of the enemy, were taken prisoner; barely fifteen of our sergeants were killed”)²⁵. Therefore, some Vlachs continued to fight in the Byzantine army in the first years after the rebellion of Peter and Asan. This is the last record of a kind of Vlach military unit in the Byzantine army, a unit organized on ethnic criteria like the Cuman one.

The first event recording the Vlachs occurred in Macedonia in 976. Those *hoditai* who killed David were most probable guards of the road. Thessaly was one of the areas peopled by the Vlachs. Like other inhabitants, they were recruited for the Byzantine army garrisoned there (the theme of Hellas). In 980, the command over a Vlach military unit (*tagma*) based in Larissa was exerted by Niculitzas I, the *strategos* of this theme. The information comes from the work of Kekaumenos, written a century later. A Vlach military unit, possible the same *tagma* from Larissa, took part at a campaign of the Byzantine army in southern Italy in 1025. The Vlachs fought in the battle of Lebounion against the Pechenegs (29 April 1091). They were recruited from southern Thrace, which means they belonged to the Megleno-Romanian group. By the same time was attested (by his lead seal) a commander (*strategos*) of the Vlachs called George. Some Vlachs gathered intelligence for the Byzantine army (as in 971 at the siege of Dristra and in 1095 during a Cuman invasion). Other South-Danubian Romanians (from Dobrudja) were recruited to enlarge the regular army in the war of 1167 against Hungary. There were instances when south-Danubian Romanians with military experience fought against the Byzantine army: the rebellion of Larissa (1066), the secession of 1072-1091, the Cuman invasion of 1095, and finally in 1185, when the Romanians from the Haemus Mountains rebelled together with the Bulgarians (some Vlachs continued to fight for the Byzantine state even after 1185, against the participants of the Third Crusade).

24 Ansbertus, *Historia de expeditione Friderici imperatoris* (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum, Nova Series, tomus V, ed. A. Chroust (Berlin, 1928), 27-28 = G. A. Loud, *The Crusade of Frederick Barbarossa. The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, (Farnham: Ashgate, 2010), 60; E. Johnson, “The Crusades of Frederick Barbarossa and Henry VI, in *A History of the Crusades*, vol. II, ed. K. M. Setton (Madison, London: University of Wisconsin Press, 1969), 98; B. Primov, “The Third and Fourth Crusades and Bulgaria”, *Études Historiques*, Sofia 7 (1975): 46-47; S. Iosipescu, “Românii și cea de-a treia cruciadă”, *Revista Istorică*, serie nouă 5 (1994), 3-4: 265; K. Gagova, “Cronique de la haine (La troisième Croisade aux Balkans)”, *Bulgarian Historical Review* 26 (1998), 3: 121; Stephenson, *Byzantium's*, 294-295; Curta, *Southeastern*, 371.

25 Ansbertus, *Historia* (ed. Chroust, 63; transl. Loud, 89); N. Iorga, *Histoire des roumains et de la romanité orientale*, Vol. III. *Les fondateurs d'état* (Bucarest, 1937), 107; Johnson, “The Crusades”, 105; Iosipescu, “Românii”, 268; Spinei, *The Great*, 407.

BOGOMILISM:

A DUALIST HERESY OR A DUALIST CHRISTIANITY? RELIGION AS SOBORNOST OR AS PERSONAL FAITH

This dualist heresy can be viewed as a universal humanist ethics that sets as the primary question of philosophical cognition and of social development the victory in world history of Good as a LIVED ETHICS. It is precisely the **pan-ethical nature** of the Bogomilist doctrine that defines the **pan-European scope** of its influence. The transformation of man into a conscious subject, and respectively an object of the creation of good, corresponds to the worldview choice of Bogomilism to serve the creative cosmic principle. But this is also a choice of a *moral way of life*, as a life of service to one's Neighbour.

In this sense, Bulgarian Bogomilism, and its offspring Western European Catharism, became, according to the apt characterization of **Vladimir Topencharov**, a truly *new and innovative phenomenon* in medieval culture. With respect to its basic features of a *social philosophy*, its *anthropocentric and anthropophile* focus, the so-called Bulgarian heresy may well be defined as a *the people's anticipation of European humanism and rationalism*.¹

Developing as a *supranational cultural* phenomenon, and not just a religious one, the Bogomil doctrine displays broad cultural continuity down through the centuries. Its real humanism and faithfulness to authentic Christianity as a *religion of Love, not of Dogma*, define its importance as a **proto-Renaissance** which radically changed the way of thought of the epoch between the 10th and 14th century and contributed to the emancipation of humaneness as a philosophy and world outlook.

It was one of the ideal, political and socio-cultural phenomena that changed the world. It is in this perspective that I attempt to position it as **dualist Christianity** or an **alternative Christian doctrine** – an

alternative or popular Christianity (not a pseudo-Christianity). It was the first form of integral socio-philosophical critique. In other words, it was the **first critical philosophy**, which grounded both the ethical and socio-political inadequacy of reality as something *hostile to mankind*, and that must be not only reformed but *transformed* in its complex entirety. Moreover, with reference to it, not only Western historians but Catholic theologians now prefer to refer to **dualist Christianity**², in other words, to a Christian doctrine for which the dualism of Good and Evil comes foremost. In my view, it would be most correct to refer to the **ethical dualism** of Bogomils and Cathars at a cosmological and socio-cultural level.

Morality permeates their worldview as a basic attribute of being and mind. Seen in the light of this inter-textuality, the Bogomil-Cathar philosophy stands out as a new *anthropological turning point* in philosophical cognition, the greatest such change of perspective since Socrates. Man once again became the centre of the universe; and the future of society, as well as of the cosmos, was seen as depending on man's *ethical choice as the choice of man as citizen*.³

The Bogomils, and later the Cathars, were the *true awakeners of social consciousness* and the sense of human dignity during the Middle Ages. *They created the model of a real and practically achievable universal humanism*, a model that was ahead of its time. The so-called dualist heresy unfolded as a deep moral doctrine and a specific kind of *cultural missionary movement* that equally involved *secularization of social consciousness and self-elevation through direct communion with God, the doing of good and love of one's neighbor*. This was a **culture of revolt against the humiliating social order**, and of *absolute pacifism*; it had the very real potential of preparing – along the road of persuasion and non-violence, of prayer and free labour, of categorical rejection of evil and the stress on individual efforts for self-perfection – the *spiritual matrix of a new kind of people*; and the potential to produce, *on a European scale, a new way of thinking and perception of the world*.

The Bogomils were envoys of the future, who prepared human consciousness for the *ethical turnabout* in society and in individual

² For more details, see *The Cathars*, (Barcelona: MSM, 2006), 324; *Cathar country. Le pays cathare*, (Barcelona: MSM, 2010), 11.

³ A very indicative fact is that in Southern France, where the Cathar heresy reached its peak in the 12th-13th century, urban communes were created as a *form of public self-management* (See for instance the book by N. A. Sidorova, *Очерки по истории ранней городской культуры во Франции*, (Москва: Академия наук, 1953), 37-58. [Notes on the history of early urban culture in France (in Russian)]

¹ В.Топенчаров, "Въпроси на богомилството." *Литературна мисъл*, № 7 (1977) [V. Topencharov, Issues of Bogomilism (in Bulgarian)]

mentality, a turnabout connected with the role of the individual person in civil society. The cultural reality of the 10th-13th century proved a fruitful environment for their reformative ideas. Most importantly, by positing the humanist cultural model of the *Church of love as a communion with God without intermediaries*, the Bogomil philosophy affirmed the ideal of **Homo Ethicus**, the **Moral Man**, as a transformer of the universe who assists the Creator in the building of the “New Earth” and the “New Heaven” promised in the Gospels. This moral ideal not only gave moral dimensions to their worldview but contributed to the construction of *an integral system of an ethical worldview*, which was one of the greatest theoretical and moral-practical accomplishments⁴ of this doctrine.

As a model of anti-dogmatic, anti-feudal and anti-clerical doctrine, Bogomilism and its Western relative Catharism kindled the fire of *moral-social protest* against the hierarchical organization of feudalism that was oppressing the creative capacity of the masses; and it affirmed the *personal value of the human personality*, capable of becoming *equal to God*, of engendering Christ within itself. Hence, the importance of **Bogomil ethics as a personally lived morality**.

The ethical interpretation of history implies a rehabilitation of normative culture in which morality plays the supreme role of social regulator, ruling not through violence but through conscience and persuasion; here, morality represents social refusal to put up with the violation of moral norms. This determined the openly expressed radical change of attitude to social structure and institutions, which were seen as means to *serve mankind*, and not as repressive constructs existing outside mankind. Respectively, the movement created radically different normative patterns that staked on *the ethical nature of mankind* and implied the predominance of the forces of good. Dominant in the social views of the Bogomils and Cathars was *ethos as a moral law*, not simply a custom⁵, and as a factor that protects the inner integrity or homogeneity of society by eliminating the tension of social conflict.

In this inter-textuality, the Bogomil-Cathar philosophy was also the first **social-critical theory**, organically linked to its mission of moral emancipation. The spiritually free man of all times cannot, and should not, live in a situation of social dependence and non-freedom.

4 The categorical basis that determines my ethical reading is the view of *ethics as a science, but also a code, of obligated conduct and a worldview that corresponds to the respective moral code*.

5 www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gim... [Saytarli, I. Specifics of the sociological approach to the study of the culture of relationships (in Russian)]

Particularly admirable were the efforts of the dualist heretics, as early as the 10th century, to raise the issue of *social emancipation* and, on an *ethical basis, to reject exploitation and privileges*, while also pointing out the direct ways to achieve such global reforms.

The Bogomils and the numerous European continuers of their doctrine during the 11th -13th century embodied spiritual progress and the moral impulse in the development of medieval society⁶, a fact that highlights the role they played for **spiritual growth and the importance of the spiritual factor in history**. One of the most interesting contemporary historians of culture, **Harry Salman**, points out that the Bulgarians were the first who, early on in the Middle Ages, defined the problem of Good and Evil as the *basic problem of human thought*. He rightly designates this as the *Bulgarian question*, a question that had disturbed the conscience of many generations of Europeans⁷. For at least four centuries, I should specify, this problem was connected with Bogomil-Cathar liberalism. But even later, through the Protestant Reformation and its lessons of free-thinking and social insubordination, the doctrine would continue to alarm the clerical traditionalists through its civic-democratic demands and ideals of equality, fraternity and liberty.

From the viewpoint of *the social history of ideas* it is very important to rethink the historical importance of Bogomilism and Catharism as the **first form of affirmation of the principles of secularization in civil society**.

The Heresy is an alternative Christianity

In the etymological root of the concept of heresy, the Greek term **haeresis**, the emphasis is on the element of **choice**, while the official ecclesiastical interpretation equates heresy, or “a dissenting opinion”, with a “false doctrine” in the sense of apostasy from the “right faith” (*Orto-Doxie*). According to **Rudolf Kutzli**, the study of the origin of the concept and the initial meaning of the word indisputably shows the term “had no relation to the truth, value, or insignificance of the

6 G. Vassilev, “Bogomils, Cathars, Lollards and the High Social Position of Women in the Middle Ages,” *Facta Universitatis Series Philosophy And Sociology*, Vol.2, No7, (University of Nis, 2000): 325 – 336.

7 See the development of this idea in H. Salman, *The Curing of Europe* (Sofia: Kibea Publishing House, 2001) (in Bulg.), and H. Salman, *Europe. A Continent with a Global Mission. An Illustrated Spiritual Biography of Europe*, (Sofia: Kibea Publishing House, 2009). (in Bulg.).

doctrine”⁸; respectively, it had nothing to do with the subsequently added interpretation, based on ideological considerations, that considers dissenting thought to be a threat to the orthodox doctrine.

*Every new religion begins as a heresy, including official Christianity.*⁹ This does not in any way entail that the will and consent on certain questions, once affirmed through the personal efforts of a group of Church fathers, represents an eternal, unchanging canon that the laity and its most educated members have no right to dispute. In fact, the very question of the need for a hierarchic ecclesiastical institution is highly disputable, in view of Jesus Christ’s famous words “Where two or three gather in my name, there am I” or His expression „the secret room in the soul”, where a person communes with God directly, in his/her soul. The True Divine Church is *not of this world*, it involves communion on an authentic spiritual basis, unadulterated by the mercenary interest or personal pecuniary gain that is typical for any religious institution based on material property and the accumulation of riches, and therefore forgetful of its basic task: to care *responsibly* for the good and virtue of its flock.

Medieval culture created a *Church-centred model* of the world, where religion, as an officialized form of spirituality, is only seemingly the focus of human efforts. Every ecclesiastic institution becomes a centre of worldly and spiritual life, its ambition being to *totally subordinate* the thought and conduct of people as religious individuals encompassed in the network of the Universal Church of Christ. That is why, for the Church, heretics are a threat to the stability of what it finds to be an excellent status quo. Hence they are perceived as apostates and enemies who must be abolished.¹⁰

Bogomilism first arose as *a response of insubordination* to this unification of cultural consciousness, as an attempt to protect the

freedom of human thought against the spiritual oppression of a Canon marked by the total power of dogmatism. But it was also a movement to *protect the purity of faith in the perspective of original Christianity*, as well as a striving to *restore the ethical values of early Christianity* in order to perpetuate its purity and non-utilitarian characteristics. The Bogomil heresy is not a mere extrapolation of the official doctrine carried to an extreme, but a *purified, authentic model of primary Christianity in its original evangelic version*. Bogomilism had preserved the principles and spirit of authentic Christianity as opposed to the official Church, with its *falsified ideology and falsified practice of apostolic Christianity*.

The spiritual bridge of Bogomilism-Catharism changed the thinking of the age. The society of the Middle Ages was markedly traditionalist. In embracing the official doctrine of the Church, it emphasized the *immutability and eternal quality* of being in this world and the world beyond, and denied in principle the value of change and development. Heresies, on the other hand, were *centrifugal social forces* that were a deadly threat to the status quo and affirmed the *evolutionary nature of the universe*. They particularly emphasized man’s capacity for personal evolution, which often also involved *emancipation* (at least in the spiritual aspect) from the absolute dictatorial power of the rulers. Their outlook also suggested the *possibility of revolutionary social transformations*. Thus, they were a direct menace for the two poles of power, the ecclesiastic and the temporal. With them, the force of knowledge was aimed at the destruction of the invisible barriers of an order that presented itself as preordained once and for all.

I proceeded from the *etymology* of the concept of heresy as meaning *choice* mainly in order to stress that the primeval nature of heretical doctrines is based on the *right to choose* between good and evil, between the status quo and change, between the truth and falsehood. In this sense, heresy is not a *deviation* from the religious and social-political norms regarding what is good and proper, but a way for a person to declare his/her right to come to know the evolving world while remaining faithful to the apostolic moral principles. Every heresy has an invariable characteristic: it emphasizes the *mutability of being* - respectively, its capacity for development – and the need for being and development to be grasped through epistemology. In other words, heresy may be characterized as a PHILOSOPHY OF CHANGE.

Heresy is a means of overcoming cognitively and through practical action the restrictive view of existence. Corresponding to the developing

8 Р. Куцли, *По следите на богомилите. Изкуство, история, символи*. (София: Оргон, 2012), 60. [Kutzli, R. *The Bogomils. Art, History, Symbols* (in Bulg.).]

9 In this context the scholar Martin Werner rightfully reminds us of the heretical nature of the newly emerged Christianity as a negation of all other religions, and yet initially just *one of the many sects* in the Roman and Judaic world. But it was a **successful heresy** that achieved a dominant position and even claimed to be the only lawful *universal religion*: in other words, the new great Church was a winner heresy, *since it managed to eradicate all other heresies*. (M. Werner, *Die Entstehung der Christlichen Dörmas*, (Stuttgart: 1935).

10 In the view of **St. Irenaeus of Lyons**, one of their first vehement critics, the heretics, by distorting the Lord’s words, and under a seemingly fine exterior, were artfully attracting, tempting and enthralling the minds of credulous people, for whom lies become truths; but this is like mistaking *glass for emerald* (*Сочинения Святого Иринея, епископа Лионского*, (Санкт-Петербург: 1900), 19-20[Works of Saint Irenaeus, Bishop of Lyons (in Russian)]).

world, there is a knowledge that likewise constantly develops, in successive stages. And if the world is subordinated to the principle of evolution, then knowledge is a hierarchic process symbolized by the image of the *ladder*. This important element of Christian symbolism is seen by official ideology as indicating the road to virtuous elevation through the difficulties of individual efforts, while in the heretical perspective it is related to the cognitive interpretation of a unified cosmic reality which is simultaneously a process of spiritualization of moral efforts (a process that goes hand in hand with the affirmation of the practical value of morality!) along the road of the spiritual-ethical rebirth of the individual.

Guided by a vision of the *moral person as similar to God*, Bogomils and Cathars created a *cosmopolitan culture of the free person*, a culture that rejects the limitations of social and clerical dogmas and affirms the right of free choice and a moral life without exploitation or oppression of free thought.

The Perfects, as teachers of the people, were in the full sense of the term *people of the book*, but also educators of the population, guided by the idea of moral victory over human shortcomings and the achievement of ethical perfection. Their ideal was the *good nature* in man as a summary of all moral virtues: doing good and justice, religious and ethnic tolerance, compassion for one's neighbour and respect for women, non-violence and pacifism, moderation in speech and asceticism, but above all, love of one's neighbour and willingness for mutual aid in a world torn by military conflicts and social contradictions. The radical social turnabout in the way of thinking that the Bogomils in Bulgaria prepared was indeed revolutionary. But this was a *spiritual revolution* that changed the very concept of mankind, its nature and mission. In upholding the idea of the spiritually free personality, and in designating as "brothers" and "sisters" all people, regardless of gender, religion, social position or ethnicity, they in fact set the foundation of a *new, democratic and humanistic culture of human collaboration and equality, of peaceful labour and harmonious coexistence of nations, without violence or exploitation*.

The temporal and clerical rulers perceived the principle of equality as a painfully dangerous infringement on their privileges, which were declared to be a given fact legitimated as eternal by God Himself. They were even more sensitive regarding the Bogomils' and Cathars' call for non-payment of taxes. In rejecting the stratification of medieval society, on the basis of equality and fraternity in the name of Christ,

they bitterly criticized the greed of the wealthy and the corruption of the Church, both Catholic and Orthodox, which profited by the taxes and corvees imposed upon the believers. Because of the complete commercialization of the Church, its subordination of spiritual values to material ones, the Christian dualists in Western Europe called the Church the "*whore of Babylon*" or the "*Church of wolves*", thus stressing its avidity.

The Bogomils were the first thinkers in human history to view *inequality* as an authentic theoretical and practical problem that demanded to be immediately *solved in the present*. That is why their PHILOSOPHY OF MORAL SELF-PERFECTION AND GOOD, understood as a PHILOSOPHY OF MORAL REJECTION OF EVIL, became, indeed, a PHILOSOPHY OF EQUALITY and a PHILOSOPHY OF SOCIAL INSUBORDINATION. In the context of a society in which certain social strata are marginalized in ways that are not even officially discussed but are considered to be established once and for all, and in which the only response of the rulers is outright violence against the insubordinate masses, Bogomil's doctrine is important as a focus of a religious political and socio-cultural movement for *reform in religion and in society*. The doctrine was seen as a dangerous, rebellious heresy in that it connected in one the questions of the purity of the Christian faith and of the morality - respectively, immorality - of the existing social relationships. It was a major threat to the status quo and was equally persecuted by the temporal and ecclesiastic authorities.

The Bogomils' moral condemnation of inequality and their use of moral arguments as means for abolishing this inequality made their doctrine a *socially subversive force* capable of changing the course of history. In other words, in order to understand the furious response to the various forms of the dualist heresy, we must take into account that Bogomil-Cathar philosophy treats inequality as a *basic social problem*. The so-called heretics, both in the East and in the West, see it as a *moral problem* and thereby ground the interconnection between „*social climate – social structures – Christian values*” in stressing the disparity between the teachings of Christ and how they are applied by the Church and State of the feudal elites, whose complex hierarchic system of subordination defines the complex, artificially complicated system of duties that were a crushing burden on the “third estate.”

They accounted for disharmony within society as due to the badly applied principles of religion. Inequality was understood by

the heretics as being a *problem relevant to the values of the separate individual and to the human way of life* which, here in the temporal world, which is the work of Satan, has acquired the characteristic of *permanent suffering*. Evil triumphs through the clash between the rich and the poor, the powerful and the deprived of power. The escape from this closed circle of *general antinomy* of social relations and official theoretical concepts represents an attack against the very notion that they are immutable and eternal.

The *social ideal* of the Bogomil-Cathar philosophy involved, in addition to the critical pathos of rejection of existing social order, also the affirmation of social conditions that are free of the power of Mammon and of social division into strata. This ideal is in harmony with Christianity's fundamental messianic ideal of transformation of universal reality, symbolically expressed by the image of the creation of a *New Heavens* and a *New Earth*, and implies *social and personal harmony*. It highlights the questions of equality and brotherhood in Christ, gender equality, and overcoming the antagonism between masters and slaves, dogmatists and free-thinkers, between the devil's world and divine reality.

This philosophy affirms the **integral transformation** of individual and social consciousness through the adoption of the creed and practice of Divine Love. Hence, it sees man as achieving the quality of *superman or God-man (Христородица)* to a degree at which there will be no more oppositions leading to social or religious conflicts, and war will be considered an illegitimate way of overcoming civic and religious confrontations.

We recall that the etymology of the word "religion" stems from the Latin term for "connect", "bind", which points to the *binding and socially harmonizing* role of religious relationships. The latter, as long as they meet certain moral standards, can really change in a positive sense the spirit of the social commonwealth. Bogomilism is also a *rise of spirituality (Ivan Kirilov)*, and is thereby the true road to achieving a *State of the spirit* as a national and universal human ideal. Being historically *the first wave of secularism* and a forerunner of the Reformation, the Bogomil-Cathar humanism created a *model* of a European democratic culture that was centuries ahead of its time.

That is why it would be more correct to use the term *dualistic Christianity* rather than "Bogomil and Cathar dualist heresy". For the Perfects did not simply preach in the language of the common people and freely interpret the Gospels before their audience, relying on their

hearers' understanding, but also expressed the popular yearning for a *virtuous life*, free of the wiles of Satan, the Rex Mundi, and subordinated instead to the norms of Christ's authentic teaching. **There is only one authentic Church – the Church of Love as sobornost (съборност), as human unity.**

Summary

The paper is dedicated to the problem of the *pan-ethical nature* of the Bogomilist doctrine that defines the *pan-European scope* of its influence. The transformation of man into a conscious subject, and respectively an object of the creation of good, corresponds to the worldview choice of Bogomilism to serve the creative cosmic principle. But this is also a choice of a *moral way of life*, as a life of service to one's Neighbour. Developing as a *supranational cultural* phenomenon, and not just a religious one, the Bogomil doctrine displays broad cultural continuity down through the centuries. Its real humanism and faithfulness to authentic Christianity as a *religion of Love, not of Dogma*, allows me to position it as **one alternative or popular Christianity** (not a pseudo-Christianity). I call it also "dualist Christianity", which reflect the **ethical dualism** of Bogomils and Cathars with its ethical ideal for a *virtuous life*, free of the wiles of Satan, the Rex Mundi, makes the Bogomolism a **Church of Love as sobornost (съборност)**, also as human unity.

GOTTFRIED ARNOLD AS AN ADVOCATE OF THE BOGOMILS OF CONSTANTINOPLE

Historian who turns things completely round

Around 1700 in Western Europe Gottfried Arnold (1666 – 1714) causes a culture shock. With the publication of his rapidly famous book “Unpartheyische Kirchen- und Ketzer- Historie” this well documented German church historian turns things completely round. He depicts the representatives of the centuries’ long rulers of churches as heretics and literalists, who have squandered the truth and choked it in rigid dogma. Arnold was one of the first influential church historians who wrote an apology about the Bogomils of Constantinople (12th Century).

They look perplexed. These full of dignity professors of the University of Giessen in Germany suddenly cannot maintain the concentrated attention of their students whom they see leaving the lecture rooms massively, without giving reasons.¹ It is a misty autumn afternoon in 1699. The news spread like fire: the first volume (part I and II) of the long awaited ‘Unpartheyische Kirchen- und Ketzer Historie’ is finally published. There is a great desire to take note of it. Finally something is happening in a sleepy Giessen. Eager students do not know yet what they see. The table of contents includes unusual, even revolutionary names and spiritual currents. They meet the Arians, Nestorians, Manicheans, the treaty of ‘the famous gnostic’ Valentinus. For the prospective historians in religion that rushed in, a completely new world seems to open! The preface has been dated March 1st 1697; the other parts would appear in the years till 1715.

“I do not like fighting about words. With this theology of the heart I distance from al academic narrow mindedness, because theology of the heart doesn’t want to discuss about words, doesn’t raise questions

¹ For this introduction I have been guided by: W. Nigg, *Tragiek en Triomf van het geweten* (Tragedy and Victory of Conscience), (Amsterdam: 1950), 351 – 366; W. Nigg, *Heimliche Weisheit, mystisches Leben in der Evangelischen Christenheit*, (München: 1987), 268 – 292; E. Winter, *Der Ketzerhistoriker Gottfried Arnold, in Ketzerschicksale Christliche Denker aus neun Jahrhunderten* (Berlin: 1979), 191 – 196; H. Schneider, “Reconciliation with the Church? Arnold – Horch – König,” in *German Radical Pietism*, (Lanham: 2007), 75 - 79

which are useless; she doesn’t condemn somebody to heretic, doesn’t hurt a conscience. It is the heart that sense God and not the reason.”
(Gottfried Arnold, Introduction of his Impartial History)

Gottfried Arnold

The massive interest in this history of heretics has to do with the person of the author. Gottfried Arnold has been shortly before and for only seven months a professor of church history in Giessen. During this time he had blown a hurricane of revolutionary ideas!

To start with his inauguration speech of September 2nd 1697, pronounced in Latin, Arnold complains that the majority of historians does not only “obscure” the essentials of Christian doctrine², but also the true aim and thus have proven a very poor service to the offspring”. According to Arnold in the historiography we can read extensively about numerous, risky enterprises of clergy, depicted as brave. That supposedly heroic behavior however comes from greed, pride and impertinence and is so recommended to posterity under the guise of pious zeal. In short, one should admit that almost everything has been such a play a masquerade that came with the greatest hypocrisy.

Arnold was studying theology and history in Wittenberg. He became a Professor History at the University of Giessen, a profession which he left behind himself on March 30th 1698, as we can read in a paper of the dean of the faculty for Philosophy of the University of April 7th 1698³. After this remarkable experience he gave private lessons and the last 13 years he was a clergyman, a preacher in pietistic Church. He became a representative of radical pietism in Germany.

Pietists took distance of this world, had a great respect for early Christianity. They strived for a personal conversion and practiced inner religious life, combining their orientation with a pious family life, maintaining the Sunday celebration. Among the precursors were famous authors like Jakob Boehme, Johannes Arndt and Johan Valentin Andreae, the “silent” author of the Manifestoes of the Rosicrucians.⁴ Hundred years after Martin Luther passed away Andreae (1568 –

² Gottfried Arnold, *Giessener Antrittsvorlesung sowie andere Dokumente seiner Giessener Zeit und Gedoppelter Lebenslauf*, ed. H. Schneider (Leipzig: 2012), 47 and passim.

³ Arnold, *Antrittsvorlesung*, 204

⁴ Hans – Dieter Frauer, *Das schwäbische Paradies, Geschichte zur Geschichte – Pietismus in Württemberg*, (Marburg: 2011), 27 – 31.

1654) wanted to realize a general reformation of church and society. He depicted in his famous publication “Christianopolis” the perfect society. This “city” is like a focus of force, impregnable and radiating like a sun.⁵ You can only live in Christianopolis, the allegorical city of the true Christians, when you are well-versed in the Scriptures, when you show charity and handle other people without prejudice. All people are equal; children should be brought up with care and in deep godliness. The pastors should be of blameless behavior. It is striking that six hundred years before the Bogomils or Phundagiagitae of Minor Asia (c. 1045) are using for themselves the same, remarkable name: Christopolitae, fellow citizens with Christ, inhabitants of the invisible city, Christianopolis.⁶

The real founder of pietism, Philip Jakob Spener often quoted Andreae. The story⁷ goes that the deepest wish of Spener (1635 – 1705) was to call back Andreae into life for the spiritual salvation of the church. Arnold introduces Andreae as a “very wise man and a unique advocate of the suppressed truth”. A letter from the Netherlands had convinced Arnold that Andreae was the author of the long remained secret books by which he had made public the “famous sect of the Rosicrucians.”

Arnold was active as a member of the British “Philadelphian Society”⁸ which arose under the inspiration of the doctor and preacher John Pordage and the mystic Jane Leade. The main objective of this community was to study and follow the works of Jakob Boehme, which were fruitful humus for Hermetic ideas in Pietism. Gottfried Arnold plays a key role in two respects with regard to the dissemination of Hermeticism within Pietism. In the first place he describes in his *Kirchen- und Ketzer-Historie* a number of important Hermetic authors: Paracelsus, Khunrath, J.B. van Helmont. In the second place Arnold remained the source for all Pietists sympathetic to Hermeticism in the 18th century, e.g. the Homburg circle and F. Oetinger.⁹

5 J. Valentin Andreae, *Christianopolis*, edited and explained by J. van Rijckenborgh, (Haarlem: 1978), 31.

6 J. Hamilton and B. Hamilton, “19. Euthymius of the Periblepton condemns Bogomils,” in *Christian Dualist Heresies in the Byzantine world c. 650 – c. 1405*, (Manchester, New York: 1998), 143, fn. 8

7 Frauer, *Paradies*, 29

8 C. Manusov, “Spinoza en de erfenis van Jakob Böhme (Spinoza and the heritage of Jakob Boehme),” *Mededelingen vanwege het Spinozahuis*, nr. 51 (Leiden 1987): 3.

9 D. Blaufuss, “Pietism,” in *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism*, ed. W. J. Hanegraaf, Vol. II, (Leiden, Boston: 2005), 958.

He was a very good networker *avant la date*, what helped him a lot to gather all his information for 2600 pages about the alleged heretics.¹⁰ With the publication of the stunning heavy volumes Arnold took distance of the traditional approach of the history of Christianity. He describes the representatives of the reigning churches as heretics and as people who only kept the letter of the law and choked the real Truth in uncompromising dogmas. The faithful who are always branded as heretics and outcasts are the true Christians, the most beloved witnesses to truth and Christ. The Sanhedrin of the High Jewish Council, which condemned Jesus Christ did not behave in another way as the councils which condemned Arius, Nestorius and Jan Hus.¹¹

Many contemporaries did not express much esteem on Arnold's works but after his life this image has been changed. I quote the famous specialist and historian of religions in Holland J. Lindeboom¹²: “Arnold is the patron of heretics who was dominating the debate about alleged heretics for more than two hundred years” and Gilles Quispel, expert in the field of Gnosis, who described Arnold as “one of the best historians ever”¹³. Walter Nigg calls Arnold, “the immortal advocate of the heretics”¹⁴. Also Goethe was positive about Arnold: “His book had a great influence on me. This man does not only look back at history but is pious, devout and as empathic at the same time. His opinions are similar to my vision. I always thought heretics were fool and godless but influenced by Arnold I got a much better impression from them.”¹⁵

Arnold wrote his book with the eyes of an outsider who reaches beyond the group spirit but also as a separatist who does not care about the traditional judgment. That is the meaning of the headword “impartial”: to write history without prejudice, without the stamps and clichés that have been common for centuries. He turns things radically. The Orthodox dignitaries become true heretics and former heretics “true Christians.”

10 Interesting details about Arnold and his contacts in: G. Snoek, “De Rozenkruisers in Nederland” (The *Rosicrucians* in the Netherlands, especially in the first half of the 17th Century) (PhD diss., University of Utrecht 1998). Commercial edition: (Haarlem: 2006), esp. 297 ff.

11 Winter, *Arnold*, 194.

12 J. Lindeboom, *Stiefkinderen van het Christendom (Stepchildren of Christianity)*, (Arnhem: 1973), 1-6.

13 G. Quispel, Faust and Hermes, in *The Hermetic Gnosis through the Centuries*, (Haarlem: 1992), 519.

14 Nigg, *Heimliche Weisheit*, 268-292.

15 J. W. Goethe, *Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit*, vol. 2, book 8 (Hamburg: 1987), 308 – 353. ([http:// www.zeno.org/nid/20004859456](http://www.zeno.org/nid/20004859456)).

The traditional image of the history of Christianity makes Arnold “sad”. He uses a supra - historical principle or the direct religious experience. He is convinced that only an author / historian who personally experienced what is inner Enlightenment, is able to make an adequate History of Christianity, because otherwise he would lack the most important criterion of recognizing the Truth¹⁶. Hence, he incorporates a list of the 200 ‘best and mostly unknown witnesses of truth’ which - after many wanderings and travels, or partly from writing – he came to know as “hidden friends of God”. Not surprisingly we find Johan Valentin Andreae, Dirck Volckertszoon Coornhert, Johan Amos Comenius, as well as coming from Utrecht, pietistic poet Jodocus of Lodenstein.¹⁷ The list also comprises seventeen women “who suffered much for the sake of truth, had divine gifts or were enlightened and guided by God.” Second on the list: Tanneke Denys from Bloemendaal Holland, daughter of a bleacher of sheets, “who has been miraculously guided by God from her youth, she could write very profound treatises about the decline present in churches. In many cases her thoughts were similar to those of Jakob Boehme.”

Worth mentioning is that Arnold had a great influence on one of his pupils, Johan Konrad Füssli from Switzerland who wrote his own version of the new and impartial Church History, followed by a Bibliography of heretics, e.g. the Bogomils. It is the first bibliography on the Bogomils which we know up till now.¹⁸

We will complete this impression of Gottfried Arnold with his last words at the end of his life when he received a little refreshment in his bed: “I am eating God with all my bites. He tastes in my enjoying the earthly food; as well as sweet, powerful and healing the eternal Word and Being is.”¹⁹ He never broke with his church officially but these words are characterizing once again for his non dogmatic mystic feelings in the last hours of his life.

16 Gottfried Arnold, *Unpartheyische Kirchen- und Ketzer-Historie, vom Anfang des neuen Testaments bis auf das Jahr Christi 1688*, (Frankfurt a. M. / Leipzig: 1699, 2) 1700; 3) 1715; 4) 1729; (New Print Hildesheim: 1967); Dutch: *Historieder kerken en ketteren van den beginne des Nieuwen Testaments tot aan het jaar onses Heeren 1688*, Sebastian Petzold - Rokin Amsterdam 1701.

17 Arnold, *Unpartheyische* (1967), 1090 - 1110

18 Thank you to Dr. G. Vasilev from Sofia (Bulgaria), who gave me this information by e-mail on August 30th 2014. J. Conrad Füssli (1704 – 1775), *Neue und unpartheyische Kirchen- und Ketzerhistorie in mittlerer Zeit I, II and III*, (Frankfurt und Leipzig: 1772), bibliography at the end of vol. III (1774).

19 Winter, *Arnold*, 193.

The distinguishing feature of Arnold's inner Christianity is precisely that it is not institutional and dogmatic.²⁰

There was no opposite between piety as “de Imitatione Christi” and being critical of the church as an institution. The inner piety even demanded - according to him - this criticizing the church!²¹ An invisible line thus separates those who are “converted” from the ordinary faithful, even when they all assemble in the same place for worshipping in the visible Church!

Here we meet a striking similarity to the Bogomils. Well known is the bogomilian conviction revealed during an interrogation by the inquisition: “**The true Church of Christ has its seat in man's heart**.”²² Bogomils hated church buildings. According to them the devil was dwelling there.

Orthodox critics at the time were annoyed by the Bogomils because they were half hearted hypocrites, because they pretended to be orthodox believers, while keeping their true faith secret because they went to the normal services in the Orthodox Churches and kept their secret services and meetings at night. They could not be recognised by the church authorities and the members of the Orthodox Church. That is the reason why they are sometimes called “half - hearted hypocrites” in medieval literature or in modern terms: “crypto-heretics.”²³

The main reason for this behaviour was of course that they were acting from caution. They were purportedly afraid of people; they feared to be subjected to persecution. Yet, this still seems not to explain the Bogomil hypocrisy completely. HC Puech puts forward a prominent reason²⁴ that gnosis, claiming to be a “sublime Christianity” that poses as “the religion of Spirit and Truth”, is hiding behind the Bogomil diversion. With other words: the Bogomils want to protect their inner gnostic teachings against unauthorised outsiders.

20 P. Deghaye, “Gottfried Arnold,” in *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism*, ed. W. J. Hanegraaf, Vol. I (Leiden, Boston: 2005), 104.

21 Winter, *Arnold*.

22 R. Kutzli, *Die Bogumilen*, (Stuttgart: 1977), 159.

23 D. van Niekerk, “The Bogomils: mediaeval Gnostics of Crypto – Heretics?,” *Glasnik* 54 (2010): 25 – 34, *passim*.

24 H. Ch. Puech and A. Vaillant, *Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le prêtre*, (Paris: 1945), 163.

Bogomils of Constantinople

Arnold gives **much attention to the Bogomils of Constantinople (12th Century)**. Many other sources were not found at that time. Arnold describes the famous story of emperor Alexios Komnenos (1056 – 1118) who is questioning the Bogomilian leader Basil about his faith, under pretext that he is seriously considering to become a supporter of the Bogomilian faith.

At the end the results of this interrogation of Basil are used for the cruel condemnation of Basil and his disciples because the emperor failed to persuade Basil to deny his alleged heresy. Basil's answers are also used as documentation for the *Dogmatic Panoply* (*Panoplia Dogmatiki, Armour of Doctrine*) written by the court theologian and monk Euthymios Zygabenos. This law-abiding monk was commissioned by Alexis to compile an encyclopedia of all the major heresies in Byzantium in the book of the same name and was the hidden reporter of the imperial interrogation.

First I give you the headlines out of Arnolds lead of his chapter about the Byzantine Bogomils: “The bloody persecuted Bogomils and their leader Basileios formed a model for the fact that the so called heretics, by the deeply perverted clergy given away, were just witnesses of the Truth. The clergy was worth to be called heretics. The orthodox are the heretic makers of the Orient or the hypocrites of the Orient.”²⁵

How is his more extended personal description?

He has full sympathy for the good Heresiarch – leader of his so called heretic disciples – Basileos.

Not the condemned men and women are guilty but the condemning persons.

Not the bogomils, but the Orthodox persecutors were heretics.

Not the alleged heretics but the Great Churches had renounced the true Christianity and the heresy means in reality the return, the come back to the True Doctrine of Jesus.

The “Witnesses of Truth” must suffer because they have the hypocritical Christians against themselves as an enemy. That means: the spiritual and secular authorities. That's the quintessence, the basic essentials of Arnolds heretical apotheosis in general and his defense of

²⁵ Arnold, *Unpartheyische*, 1699, 365 ff.

the Bogomils in particular.²⁶ It is striking and meaningful for Arnolds anti – clericalism that he sees the clergy as the underlying motive for the persecutions of the Bogomils of Constantinople in 1111, although the pogrom had been put on by the Imperial government of Alexios. **The role of the clergy to the Bogomils and to the faithful**

The reason for this persecution pogrom in Constantinople is: “Only the selfishness, the power politics, the power play of the cloth, which feels threatened by the lay priests in their privileged position of the so called heretics.”

I take another fragment: “The clergy was afraid that their jobs were damaged... because the Bogomils were witnessing against superstition, false church services and that opus operatum²⁷ – the doctrine of the objective working of sacraments of the blind people. That's why they were the enemies of the Bogomils, that's why they said: “Basileios had been shaded by Satan and they hurried to bring him to be burnt at the stake.”²⁸

Arnold brings us here to the heart of the matter:

The concern of the reigning Church in East and West was not on the first place the dissident believe in God. What was giving offence, yes what was shocking, was the claim that sacraments, especially the celebration of the Eucharist, were not necessary to obtain salvation and (self –) liberation.²⁹ The claim that the Church was not populated with 1. baptized Christians 2. sinners and 3. saints but with many **perfecti, parfaits, Theotókoi**. That means **real Saints who thanks their real closeness to God realize His Presence**. The suggestion which went together with this thought that the sacrament was just fiction, touched upon a sore spot in especially the Catholic faith. This was the refusal of the Symbol, the refusal to believe that the Divine was mediated by a ritual system of signs.

²⁶ G. Mühlport, “Gottfried Arnold als Apologet der byzantinischen Bogomilen,” in *Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen Festschrift für Eduard Winter zum 70. Geburtstag*, (Berlin: 1966), 165 – 179 (passim).

²⁷ Opus Operatum: A technical phrase used by theologians since the 13th century to signify that the sacraments produce grace of themselves, apart and distinct from the grace dependent upon the intention of the person conferring the sacrament; the latter effect is designated by the phrase *ex opere operantis*. The phrase is first found in the writings of Peter of Poitiers (c. 1130-1215), “The act of Baptism is not identical with Baptism because it is an *opus operans* while Baptism is an *opus operatum*.”

²⁸ Arnold: *Unpartheyische*, 1729, 393 ff.

²⁹ I rely on the vision of B. Pranger, *God (1000-1300)*, (Hilversum: 2013), 16 ff. Pranger is a professor emeritus in the history of Christianity on the University of Amsterdam.

The real “holy” radiation of the bonhommes formed the strong force of attraction of Bogomilism (and Catharism). The success of the Bogomils was not only their doctrine or social commitment, but the main reason was the **holiness and unimpeachable attitude of their perfecti or bonhommes**.³⁰ This is the reason why I cannot call Bogomils heretics. I follow Gottfried Arnold in this case. They were not a deviation of the Church³¹, they did not bring modifications. No: they came with quite another religion, a religion of the deed, a religion of light, a religion of permanent acts of charity. So don’t call the Bogomils the first influential heretics of Macedonia. No! The Bogomils were the first medieval light bearers of Macedonia!

The role of the Imperial government.

On this subject Arnolds makes a striking move. The despicable role of the Emperor is missing completely in the story of Arnold!

While he is attacking the clergy and church authorities permanently, he is very mild about the secular authorities.³² This is a characteristic feature which he has in correspondence with many Reformators and Pietists. Authors were not independent of secular authorities, they needed a Maecenas. They had to fear punishments, exile and could be arrested by the political power. A merciless critic of the clergy needed to be aloof of state authorities. That means that the fearless power man Alexeios comes away unscathed. Arnold gives him all the credits as a “Reformer en calls him a vigorously acting Emperor”!

The Byzantine imperial state was opposed to heretics, so anti - Bogomilian. The Byzantine Caesaropapism did not permit a special Church, which flew away from the State Church. The total conception of the empire was fixed upon a church which was subordinate under the power of the Emperor.

The main perpetrator of this crime against the Bogomils, the Emperor, does not even appear in the story of Arnold. There is nothing to find about the genius in crime. Even the interrogation of Basileios with the unsuccessful try for conversion, is lacking! Maybe Arnold has

30 Read the articles of M. Loos and his famous work, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, (Praha: 1974), passim.

31 D. Obolensky, *The Bogomils*, (Cambridge: 1948), 140.

32 I rely on some articles of G. Mühlfort, especially, “Die Bogomilen unter Alexios I,” in U. Deutscher Aufklärer,” *Studia Byzantina, wissenschaftliche Beiträge der Martin Luther – Universität Halle – Wittenberg*, 23 (1966): her. Johannes Irmscher, 185 – 210.

not read the report of Alexeios’ daughter Anna, we are not sure if he could use this source. But if this report was really disposable, he would have had to admit that a secular authority, in this case an emperor, could take action with much more violence against the Bogomils than the damned clergy!

We cannot but conclude that this is a neglected point in the account of Arnold.

Conclusions

We return to the “**theology of the heart**” of Gottfried Arnold which has many similarities to “**the church of the heart**” of the Bogomils.

Are there aspects of this approach still current? My answer is yes!

- Especially in our times where the authority and influence of the reigning church (in the West!) is decreasing, sometimes is in great decline, you can perceive that many people start seeking God in a personal inner way with personal connections, personal rituals. That is not without engagement because it is hard work to increase and to grow seriously in self - perfection and self - liberation. Please pay attention to the new age movements, meditation movements and other movements coming from Asia, yes: even the White Brotherhood of Bulgaria as the followers of Peter Deunov. Don’t forget the enormous interest in contemporary books like the “Da Vinci Code” which are based on the fictional tale in part on the Cathars! The bogomilian influence on these aspects has been little studied up till now, and it seems worth to do so.

- The Nag Hammadi – texts, found in Egypt just after the Second World War, have changed the common vision on the history of Christianity. I remind that there are common places in the original Bogomilian text “Interrogatio Johanni” and the Nag Hammadi- text “Apocryphon of John”.³³ This discovery in Egypt has increased the consciousness that Gnosis and Gnosticism are a third component between the fields of

33 R. van den Broek, “The Cathars Medieval Gnostics?,” in *Gnosis and Hermeticism from Antiquity to Modern Times*, (New York: 1998), 87 – 108. The author concludes that a key sentence in the Interrogatio Johanni (“Behold I am God en there is no other God beside me”) is also a key sentence in the “Apocryphon of John” a basic source of Gnosticism from the second century AD.

science and of faith. This (re) discovery of Gnosis situates Christianity in a new topicality. The famous – all over the world read “De Imitatione Christi”³⁴ is connected now with a new task and promise, which was in former times reserved to the known “Great Souls”. But from now onwards this can be realized by others, by everybody: the spiritual completion and realization in self – authority without the necessity of a clergy!

- Summary

The influential German church historian Gottfried Arnold – pastor, Pietist, professor History at the University of Giessen in Germany – became famous in Western Europe because of his *opus magnum* “*UnpartheyischeKirchen- und Ketzerhistorie*” (Impartial History of the Churches and Heresies 1699 – 1700).

With the publication of these two heavy volumes of 2600 pages Arnold twisted all things round completely in the traditional approach of the history of Christianity. He describes the representatives of the reigning churches as heretics and people who only kept the letter of the law and choked the real Truth in uncompromising dogmas. The faithful who are always branded as heretics and outcasts are – according to Arnold – the true Christians, the most beloved witnesses to truth and Christ. The distinguishing feature of Arnold’s inner Christianity is precisely that it is not institutional and dogmatic. An invisible line thus separates those who are “converted” from the ordinary faithful, even when they all assemble in the same place for worshipping in the visible Church. Arnold is writing his book with the perception of an outsider who does not care the traditional way of forming an opinion. That’s the meaning of the headword “impartial”: writing history without prejudice, without clichés which are current for centuries.

Arnold’s “theology of the heart” has much in common with the Bogomilian “church of the heart”. That’s why Arnold gives much attention to the Bogomils of Constantinople (12th Century). He describes the known story of emperor AlexiosKomnenos (1056 – 1118) who is questioning the bogomilian leader Basil about his faith.

Arnold has full sympathy for the good Heresiarch Basileos– leader of his so called heretic disciples. Not the condemned men and women are guilty but the condemning persons. Not the bogomils, but the Orthodox persecutors were heretics. Not the alleged heretics but the Great Churches had renounced the true Christianity and the heresy means in reality the return, the come back to the True Doctrine of Jesus. (dvn 25042015)

³⁴ T. a Kempis, 1424, The Netherlands. One of the newest editions: T. van Kempen, *Navolging van Christus*, ed. R. van Dijk en K. Waaijman (Kampen: 2008)

ЗА БРАКОТ НА САМОИЛ И АГАТА

Во изминатите децении издадени се неколку монографии, каде предмет на истражување е Самоил и неговата држава,¹ како и значителен број други трудови кои посредно ја засегнуваат оваа проблематика.² Иако во сите овие дела се опфатени различни аспекти поврзани со Самоиловата држава, може да се забележи дека тие не се осврнуваат специјално за бракот на Самоил со Агата, ќерката на Јован Хрисилиј, *протевоно* на Дирахим (Драч).³ Најмногу на што посветуваат внимание е определувањето

1 С. Антолјак, *Самуиловата држава*, (Скопје: 1969). Ова дело е реиздадено и надополнето скоро две децении подоцна во С. Антолјак, *Средновековна Македонија*, Том I (Скопје: 1985); С. Пириватрић, *Самуилова држава* (Београд: 1997); А. Съботинов, *България при цар Самуил и неговите наследници (976-1018)*, Том I (София: 2008); П. Павлов, *Векът на цар Самуил* (София: 2014); Г. Николов, *Българският цар Самуил* (София: 2014).

2 *Историја на македонскиот народ Том I*, ред. Б. Панов, (Скопје: 2000); М. Бошкоски, *Великаните на македонскиот среден век*, (Скопје: 2007); И. Божилов и В. Гюзелев, *История на средновековна България VII-XIV век*, Том I (Софија: 1999); В. Златарски, *История на Българската држава през средните векове*, Том I/Част 1, Трето фототипно издание, (София: 2002); R. Browning, *Byzantium and Bulgaria*, (Oakland: University of California Press, 1975) и други. Неизбежен дел се и книгите од општата историја за Византија, и тоа: G. Schlumberger, *L'Europe Byzantine a la fin du X-me siècle*, Vol.1-2 (Paris: 1900); Г. Острогорски, *Историја Византије*, (Београд: 1966); Д. Оболенски, *Византијски Комонвелт*, (Београд: 1996); M. Whittow, *The Making of Byzantium 600-1025*, (Oakland: University of California Press, 1996); W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, (Stanford: Stanford University Press, 1997); *The Cambridge History of the Byzantine Empire*, ed. J. Shepard (Cambridge: Cambridge University Press, 2008); P. Stephenson, *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).

3 М. Бошкоски, *Великаните*, 45, како и Пириватрић, *Самуилова држава*, 78-79, ја даваат само приближната година кога бракот најверојатно бил склучен. Истото се забележува и кај Златарски, *История на Българската држава*, 743, заб.3. За разлика од нив, J. V. A. Fine Jr., *The Early Medieval Balkans – A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1983), 195; J. Shepard, "Equilibrium to Expansion (886-1025)", in *The Cambridge History of the Byzantine Empire*, ed. J. Shepard (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 526; P. Stephenson, *Byzantium Balkans Frontier – A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 61, и Павлов, *Векът на цар Самуил*, 112, 176, само ја спомнуваат венчавката меѓу Самоил и Агата.

на годината кога се случила венчавката, поплатно наведувајќи ги мотивите за нејзиното склучување, без притоа да се дадека некаква потемелна анализа. Причината за ова е недостатокот на релевантни податоци во изворите. Поради тоа, намерата на оваа статија не е да даде еден конечен одговор, туку да изнесе определени забелешки на веќе постоечките теории што постојат, да укаже на некои занемарени аспекти поврзани со бракот на Самоил и Агата, како и да изнесе неколку причини за неговото склучување.

Истражувачите што го засегнале прашањето за бракот на Самоил со Агата, главно се ограничуваат на хронологијата на неговото склучување, определувајќи се за периодот помеѓу 972 и 978 г.⁴ Ваквиот став го темелат на настанот во Разметаница на 14 јуни 987 г. каде синот на Самоил со Агата, Гаврило Радомир, успеал да го убеди својот татко да го поштеди животот на неговиот братучед Јован Владислав, синот на Арон.⁵ Како втор аргумент ја земаат возраста на Гаврило Радомир, односно доказите во изворите за можноста на младата популација уште од мала возраст да имаат активна улога во јавниот живот на средновековното општество, најчесто меѓу 10 и 12 години.⁶

Појдовна точка за разјаснување на прашањето за попрецизно хронолошко датирање на бракот меѓу Самуил и Агата е определувањето на местото и улогата на младата популација во средновековното општество на Балканот. Според византиските закони определена индивидуа станувала целосно полнолетна дури откако ќе наполнила 25 години. Предходно, тие биле именувани како малолетници и ставени под заштита на старател кој најчесто бил член на семејството. Но, доколку било покажано определено ниво на интегритет, младите можеле да стекнат извесна

4 Пириватрић, *Самуилова држава*, 78, е на мислење дека приближен датум за склучувањето на бракот е 976- 978 г. Неговата претпоставка за некаква поврзаност на патријархот Герман Гаврил со името на Гаврило Радомир е една интересна конструкција на имиња, нивни случајни совпаѓања, која може да биде валидна само доколку возраста на Гаврило Радомир била 10 г. кога за прв пат е спомнат во изворите. Според Бошкоски, *Великаните*, 45, Самоил и Агата стапиле во брак помеѓу 972 и 975 г., додека Златарски, *История на Българската држава*, 743, заб. 3, поврзувајќи ја годината на раѓање на Гаврило Радомир, посочува дека бракот најверојатно бил склучен во првите неколку години од осмата деценија на X век.

5 John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, trans. J. Wortley, (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 312.

6 Овој податок е искористен од Бошкоски, *Великаните*, 45., од Пириватрић, *Самуилова држава*, 82, заб. 29, како и од Златарски, *История на Българската држава*, 743, заб. 3, за изнесување на сопствените тези во врска со бракот меѓу Самоил и Агата.

самостојност и порано.⁷ Изворите укажуваат дека понекогаш уште од рана возраст на припадниците на младата популација им била дозволена определена самостојност при донесувањето на одлуките кои би имале силно влијание во нивниот понатамошен живот, во смисла овие нивни одлуки да бидат неспорно прифатени како од возрасните, така и од целото општество. Таа возраст најчесто изнесувала 10 или 12 години, но можела да биде и помала.⁸

Меѓутоа поважните аспекти од општественото живеење, како вклучување во редовите на империјалната армија, им било овозможено само на момчињата од елитата со навршување на 14 години.⁹ *Житието за Св. Игнатиј* сведочи дека Никифор I Геник (802-811) дозволил синовите на офицерите кои наполниле најмалку 14 години да бидат дел од тагмата *хиканати*, со цел овие момчиња да се стекнат со борбено искуство.¹⁰ Иако во редовите на империјалната армија можеле да бидат примени и помали деца,¹¹ сепак за учество во вистински воени кампањи, или уште повеќе во командување на воен одред или армиско крило за време на битка, личноста требала да биде во адолесцентно доба. Ана Комнена во *Алексијадата* известува како нејзиниот татко, Алексеј I Комнен (1081-1118), на 14-годишна возраст бил спречен од мајка му да земе активно учество во кампањата на Роман IV Диоген (1067-1071) на источната граница. Само неколку години подоцна нему му била доделена активна воена команда.¹² Слично на ова, во својата автобиографија императорот Михаил VIII Палеолог (1259-1282) тврди дека веднаш откако влегол во адолесцентните години станал воен заповедник и активно војувал.¹³

7 C. Hennessy, "Young People in Byzantium", in *A Companion to Byzantium*, ed. Liz James, (Oxford: Blackwell Publishing, 2010), 83.

8 Подетално кај Hennessy, "Young People in Byzantium", 84, 85, 88.

9 За адолесцентната возраст и нејзиното различно дефинирање во Византија види Hennessy, "Young People in Byzantium", 81, 89.

10 Регрутирањето на млади лица како воени кадети, нивното вклучување во воената обука и маневри, било возможно и за момчиња од 10 или 11 години. За формирањето на оваа тагма, види кај W. Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, (Stanford: Stanford University Press, 1988), 162, n. 212.

11 Овие деца потекнувале од благороднички семејства. Види Hennessy, "Young People in Byzantium", 89.

12 Annae Comnenae, *Alexiadis Vol. I*, add. Ludovicus Schopenus, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae XV*, (Bonnae: 1839), 1.4-5. Неколку години по битката кај Манцикерт Алексеј бил испратен на чело на империјалната армија да го зароби Урсел од Бајел и да го спречи неговото осамостојување. Види кај Treadgold, *A History of the Byzantine State*, 606.

13 Hennessy, "Young People in Byzantium", 89.

Од претходно изнесеното може да се претпостави дека адолесцентното доба, кое започнувало на 14 години, по се изгледа значело и возраст каде можела на определена личност (барем за припадниците од елитата) да ѝ се доверат на извршување значајни општествени и државни работи. Исто така, ова се чини претставувал и период од животот на младата популација каде расудувањата, убедувањата, мислењата и ставовите можеле да бидат не само прифатени од, туку и да влијаат врз одлучувањето на возрасните, како и да донесуваат одлуки кои имале сериозни импликации врз животите на другите луѓе. Не е исклучено дека тоа се однесувало и на Гаврило Радомир, синот на Самоил. Неговата позиција всушност налагала (доколку му било дозволено, покажал личен интегритет и искажувал желба и волја за тоа), да биде вклучен во воени, политички и други слични активности поврзани со водењето на државата. Фактот што тој не само што влијаел на одлуката на својот татко, туку и го убедил да го поштеди Јован Владислав, укажува дека Гаврило веројатно бил на возраст кога неговото мислење можело да биде прифатено од постарите како разумно и исправно, односно дека имал најмалку 14 години. Ваквото толкување на возраста на Гаврило упатува на претпоставката дека бракот на Самуил и Агата можел да биде склучен најдоцна во 972 г.

Но во контекст на претходно изнесената хронолошка одредница сепак потребно е да се потенцира дека бракот можел да биде склучен и порано, доколу се земат во предвид следниве фактори: дали Гаврило Радомир бил првото дете на Самоил и Агата, односно дали имал повеќе од 14 години на настанот во Разметаница? Од друга страна постои можност преговорите што се воделе помеѓу двете семејства, а кои довеле до склучување на договор за брак, да се одвивале подолг временски период. Сите овие фактори можат да го поместат датумот некоја година претходно, не само на венчавката, туку и на почетокот на преговорите. Во однос на долната хронолошка одредница тоа е првото спомнување на Кометопулите во изворите, кога браќата добиваат на политичка важност на Балканот, односно 969 г.¹⁴ Оттука, годината кога бил договорен бракот на Самоил и Агата треба да се бара во периодот помеѓу 969 и 972 г.

Не постои експлицитен доказ во изворите што би укажал на причините зошто бил склучен брак помеѓу Самуил и Агата. Дел

14 Според Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 246, по смртта на бугарскиот владетел Петар, „Давид, Мојсеј, Арон и Самоил, децата на еден од моќните благородници во Бугарија, размислувале за побуна и ги вознемирувале бугарските земји.“

од истражувачите претпоставуваат дека тој бил договорен за да се оддржи политичкото *status quo* на Балканот.¹⁵ Други, дека тоа било направено за да се задоволат интересите на двете локални семејства кои веројатно биле од воено-политичка и економска природа.¹⁶ Меѓутоа, за да се дојде до претпоставка која макар приближно би ги разјаснила вистинските причини што довеле до брак меѓу Самоил, син на *комесот* Никола кој претходно извршувал висока функција во бугарската држава, и Агата, ќерка на *протевон* од Драч, припадник на локалната византиска елита, потребно е претходно да се укаже на определени општествени аспекти присутни кај Византијците, кои се однесуваат на нивниот став за договорените бракови, како и перцепцијата што тие ја имале кон странците воопшто.

Тоа што денес се знае за средновековниот брак е дека, покрај неговата примарна општествена улога, тој бил и инструмент за создавање цврсти врски онаму каде што не постоеле. Во основа, тој имал за цел да внесе во семејството луѓе однадвор. Владетелите, како и нивните поданици, влегувале во вакви општествени врски, но владетелите нив ги воспоставувале не само со поданиците, туку и со странците.¹⁷ Пријателството и сродството што притоа било создадено, а кое се разликувало од крвното сродство, претставувало еден вид инструментализирана социјална врска која во себе вклучувала размена на потребна помош, подароци и разни услуги.¹⁸ Иако ова важело повеќе или помалку за сите бракови во средниот век, сепак во случај кога бракот бил договорен меѓу припадници на елитата која поседувала значајна моќ во општеството, оваа врска била уште понагласена, затоа што таа повлекувала со себе и определени политички последици, како на пример зголемено влијание на двете семејства во државата.¹⁹ Овој факт уште повеќе важел за браковите склучени помеѓу странци, претставници на високиот општествен слој, како што бил случајот со Самоил и Агата, бидејќи врските што притоа се создавале доведувале не само до политичко зближување на

15 Бошкоски, *Великаните*, 45.

16 Пириватрић, *Самуилова држава*, 79.

17 За средновековниот брак види подетално кај R. Macrides, "Dynastic marriages and political kinship", in *Byzantine diplomacy: Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Cambridge, March 1990, ed. J. Shepard and Simon Franklin, (Variorum, 1992), 263-277.

18 Macrides, "Dynastic marriages and political kinship", 274.

19 Ibid, 275.

двете семејства, туку и на државите од каде потекнувале. Целта, како и придобивките што произлегувале биле повеќекратни. Па така, овие бракови биле договорани за склучување на примирје со непријателот за да се отстрани непосредната воена опасност или пак да се придобие неговата лојалност. Понатаму, тој бил користен и за стекнување на сојузник кој би можел воено да помогне кога тоа било најмногу потребно, но и за зацврстување на претходно договорен воено-политички сојуз. Исто така, преку ваквите бракови можело да се обезбеди присуство во странските центри на моќ, а со тоа и определено политичко влијание.²⁰

Најпотполн поглед за тоа како Византијците гледале на браковите со странци изнесува Константин VII Порфирогенит (913–959). Според него, Византија „никогаш не смее да се сојузи во брак со народ чии обичаи се различни од, и туѓи на Ромејскиот поредок...освен со Франките...поради традиционалната слава и благородноста на тие земји и народи. Но со било кој друг народ... оној кој ќе се осмели да го направи тоа треба да биде протеран како туѓинец од редовите на христијаните и да биде анатемисан, како престапник на прадедовските закони и империјалните правилници.“²¹ Од сведоштвото на Константин Порфирогенит може да се согледа дека од сите народи со кои Византијците биле во контакт, единствено христијаните од Западна Европа поседувале доволно висок статус и благородност за да се дозволи склучување на брак. Поточно, тие не биле перцепирани како културолошки инфериорни за византиската империјална елита. Иако оваа изјава се однесувала за династичките бракови, сепак останува отворено прашањето колку овој поглед во суштина бил прифатен во византиското општество, поточно распространет меѓу припадниците на елитата и другите општествени слоеви?

За Византијците странците претставувале искривено огледало преку кое можеле да создадат имагинарна слика за себеси и сопствената позиција во светот. Според неа странецот бил варварин, груб, прост и нецивилизиран, некој кој требало да биде покорен. Оваа слика им овозможувала на Византијците постојано да се уверуваат дека нивната култура и цивилизација била супериорна, а со тоа дека и тие биле над сите останати, што

20 Подетално за придобивките од брачното сојузување на византиската елита со странците кај Macrides, "Dynastic marriages and political kinship", 272-277

21 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, 13.111-126, ed. G. Moravcsik and trans. R. J. H. Jenkins, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, Vol. I (Washington: Dumbarton Oaks, 1967), 71-73.

според нивното мислење им давало неспорно право да доминираат во *екумената*.²² Ваквата византиска перцепција за странците како варвари често се среќава во пишаните дела на видни припадници од византиската елита.²³ Со едно такво гледиште кон државите и народите што ја опкружувале Империјата тешко е веројатно дека истите тие своеволно би склучиле брак со некој кого го сметале за инфериорен во секој поглед.

Во однос на претпоставката според која бракот меѓу Самоил и Агата бил договорен од економски интереси, потребно е да се напомене дека византиската престолнина била централната точка на моќ на целиот христијанскиот свет. Доколку некој византиски поданик сакал да се здобие со определена корист, како финансиска така и политичка, тоа место првенствено бил Константинопол,²⁴ а не некој нов центар на Балканот каде економијата била примитивна, а и монетизацијата скоро и да не постоела.²⁵ Затоа, тешко е да се поверува дека Хрисилиј, припадник на локалната византиска елита од Драч, би започнал преговори и склопил брак со некој кој бил сметан за инфериорен, и тоа за некакви економски привилегии кои пак би биле маргинални во однос на тие што би ги добил доколку воспостави политички и економски врски со византиската престолнина.²⁶ Доволен доказ за тоа е и

22 L. Simeonova, "Foreigners in tenth-century Byzantium: a contribution to the history of cultural encounter", in *Strangers to Themselves: The Byzantine Outsiders, Papers from the Thirty-second Spring Symposium of Byzantine Study, University of Sussex, Brighton, March 1998*, ed. D. C. Smythe, (Aldershot: Ashgate, 2000), 229-231. За византиската поделба на Ромеји и „варвари“ види и кај G. Page, *Being Byzantine, Greek identity before the Ottomans*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 42-46.

23 За конкретните примери, види Page, *Being Byzantine*, 45, 69.

24 За Константинопол, неговата структура и социо-политичката и економска важност кај D. A. Miller, *Imperial Constantinople*, (Hoboken: John Wiley and Sons Inc., 1969). Исто и П. Магдалино, *Средновековни Цариград*, (Београд: Clio, 2001). Како и P. Magdalino, "Byzantium = Constantinople", in James, *A Companion to Byzantium*, 43-54; J. Herrin, *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire*, (Princeton: Princeton University Press, 2007), 12-21; A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, (Oxford: Oxford University Press, 1973), 201-223; C. Diehl, *Byzantium: Greatness and Decline*, (New Brunswick: Rutgers University Press, 1957), 94-111.

25 Дека монетарната економија во Самоиловата држава била неразвиена укажува не само малата сума на златни монети (околу 100 кентенарии) пронајдени во владетелската благајна во Охрид, туку и економската политика на Василиј II спрема новоосвоените територии. Наместо во пари, населението од овие области продолжило да го плаќа данокот во натура како во времето на Самоил. Види кај Treadgold, *A History of the Byzantine State*, 528. Како и Stephenson, *The Legend of Basil*, 37. За богатството што било пронајдено во благајната во Охрид кај Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 339.

26 Иако Константинопол бил најзначаен потрошувачки и економски центар во Европа

самиот Хрисилиј кој, во замена за да се одметне од Самоил и му го предаде градот на императорот Василиј II, побарал да му биде доделена нему и на неговите два сина титулата *патрикиј*.²⁷ Дека постоела тенденција и кај странците да воспостават поблиски врски со Византија, кои би им донеле политичка, финансиска или некоја друга корист, доказ се бројните сведоштва во изворите. Ваквиот стремеж постоел кај сите европски народи, од бреговите на Медитеранот па се до далечниот север.²⁸

Од друга страна, византиската елита не секогаш ги врзувала сопствените интереси со императорот од Константинопол. Но тоа се случувало единствено кога империјалната власт била слаба или се соочувала со силни воено-политички предизвици предизвикани од внатрешни или од надворешни фактори. Во тој момент припадниците на оваа иста елита знаеле да бидат мошне прагматични и доколку увиделе дека преку поврзување со други центри на моќ што во меѓувреме се појавиле во државата, или пак егзистирале во околината, ќе можат подобро да ги остварат своите интереси, тие не се двоумеле да го направат тој чекор. Таков е случајот со првенците од Тесалоника (Солун) кои, според пишувањето на Скилица, за време на конфликтот меѓу Самоил и Василиј II се наклониле кон Самоил. И неколку истакнати граѓани на Адријаноупол (Одрин) биле осомничени по овој основ.²⁹

каде трговци од целиот познат свет доаѓале да тргуваат и остварат голем профит, на што укажуваат Miller, *Imperial Constantinople*, 50-64, како и Diehl, *Byzantium: Greatness and Decline*, 104-105, сепак тоа не била единствената можност што ја нудела византиската престолнина. Другата можност, која била и позначајна, била добивање на титула од византискиот император што повлекувало со себе значителни привилегии, кои освен политички (влијание во империјалниот двор, можност за даночни олеснувања и други бенефиции) биле и финансиски во вид на годишен паричен надоместок – *roga*, кој зависел од рангот во византиската хиерархија на почести. За исплаќањето на паричниот надомест види Liutprandi Cremonensis Episcopi, *Historia Gestorum Regum et Imperatorum sive Antapodosis*, VI.10, Patrologia Latina, ed. J. P. Migne, (Paris: 1844-91), додека за бенефициите што произлегувале од поседувањето на империјална титула во J. Haldon, "Social Elites, Wealth and Power", in *The Social History of Byzantium*, ed. J. Haldon (Oxford: Wiley-Blackwell, 2009), 182, 193-196.

27 Овој настан веројатно се случил во текот на 1005 г. Види кај Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 325.

28 Краток преглед за восхитеноста на странците од Константинопол низ вековите дава P. Magdalino, "Byzantium = Constantinople", 46. Како и P. Magdalino, "Constantinople and the Outside World", in Smythe, *Strangers to Themselves: The Byzantine Outsider*, 151. Подетално за привлечната моќ на Константинопол во K. N. Cigaar, *Western Travellers to Constantinople, The West and Byzantium, 962-1204: Cultural and Political Relations*, (Leiden: Brill, 1996), 21-78, 102-201.

29 Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 325..

Во сличен контекст треба да се гледа и заземањето страна на византиската елита за време на граѓанските војни во Империјата, каде дел од нив застанувале против централната власт.

Меѓутоа, датумот кога се чини дека бил склучен бракот меѓу Самоил и Агата е времето кога владеел Јован I Цимискиј (969–976), период кога византиската воена и политичка моќ забележува значителен подем и воени успеси. Затоа, потребата на Хрисилиј да се поврзе со Самоил, странец, кој иако заедно со своите браќа станале фактор на балканската воено-политичка сцена, за да ги оствари своите интереси е тешко веројатна и во суштина повеќе би му наштетилото отколку што би му донело некоја корист. И во случај иницијативата за брак да била преземена од Комитопулите, дадената согласност од Хрисилиј би била видена од византискиот император како акт на предавство и одметништво, чин кој поради стабилноста на централната власт во тој момент можел да биде без никаков проблем соодветно санкциониран. Дека е тоа така, доказ е затворањето на градските првенци од Тесалоника, или пак задушувањето на побуната на Мелес во Јужна Италија кон крајот на втората деценија од XI век.³⁰ Дури и во моментите кога безбедносната состојба во државата била хаотична, византиската власт знаела да најде сили и спречи било какви обиди за политичко одметнување која според нејзината перцепција можела да го поткопа нејзиното владеење.³¹ Со други зборови, единствениот начин овој брачен договор да не бил гледан како предавство е доколку византискиот император веќе воспоставил, или пак имал намера да воспостави, некакви односи со Кометопулите.³²

Всушност, за да ги оствари некој припадник од византиската елита сопствените политички или економски интереси и позиции

30 За побуната на Мелес види С. Holmes, *Basil II and the Governance of Empire* (976–1025), (Oxford: Oxford University Press, 2005), 433, 435.

31 Еден таков случај е и одметнувањето на норманот Урсел од Бајел неколку години по византискиот пораз кај Манцикерт. Види Treadgold, *A History of the Byzantine State*, 606.

32 Молкот што постои во изворите во однос на Кометопулите за време на владеењето на Јован I Цимискиј, претпоставката во историографијата дека нивните области не подпаднале под византиска власт по 971 г., како и воспоставувањето на административните единици катепанат Рас и тема Морава северно од нив, иако мала, сепак укажува на една таква можност. Подетално за воспоставувањето на катепанатот Рас и темата Морава види: В. Krstmanović, *The Byzantine Province in change* (On the Threshold Between the 10th and the 11th Century), (Belgrade/Athens: 2008), 135, n. 284. Според М. Б. Панов, “Византиска Македонија”, во: Македонија: *Милениумски културно историски факти*, ур. П. Кузман, Е. Димитрова, Ј. Донов (Скопје: МПМ, Универзитет Евро-Балкан, 2013), 1176–1181, најверојатно во 971 г. бил склучен некаков мировен договор меѓу Јован Цимискиј и Комитопулите.

за време на политичка стабилност во Константинопол, каква што постоела кон крајот на 60-тите и првата половина на 70-тите години од X век, било можно само преку придобивање на благонаклоноста на византискиот император и дејствување во согласност со неговата волја и интереси. Ова наведува дека контактот што Хрисилиј го воспоставил со Самоил можел да биде или по наредба од императорот или по негова иницијатива, но со претходно знаење на византискиот владетел, што во суштина го правело дипломатски чин.³³ Всушност, вклучувањето на припадниците на византиската елита од пограничните области во разните дипломатски активности на Империјата не било невообичаено,³⁴ како и обидите на Византијците преку употреба на разни средства политички да ги врзат благородниците од другите држави со империјалниот двор. Откако биле соодветно убедени, овие странци ги гледале сопствените интереси интегрално со оние на империјалната власт.³⁵ Единствено нешто што е невообичаено во однос на преговорите на Хрисилиј со Самоил е договорот за венчавка со Агата, која се чини дека била негова лична иницијатива, но со претходно дадена согласност од византискиот владетел. Причината за ваквото мислење е во тоа што доколку императорот имал намера во преговорите со Кометопулите да понуди и брак, во тој случај тој можел да избере девојка од семејство кое имало мошне блиски односи со империјалниот двор, а не ќерката на Хрисилиј кој бил *протевон* на Драч и припадник на локалната елита, затоа што политичката врска што тогаш би се создала меѓу Самоил и *василевсот* од Константинопол би била многу повлијателна и поцврста.³⁶ Но и покрај тоа, овој брак бил прифатлив

33 Вакви иницијативи на регионални функционери за остварување на определени политички интереси во името на византискиот император преку воспоставување на сродство со странци се посведочени во изворите. Види кај Macrides, “Dynastic marriages and political kinship”, 266.

34 Еден таков доказ е Калокир, син на *протевонот* на Херсон, кој бил испратен кај Русите да договори воен сојуз против Бугарија. Подетално во *The History of Leo the Deacon*, 111–112., како и кај Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 265.

35 Подетално за различните средства што ги користеле Византијците во дипломатијата, но и за да ги убедат странците да се сојузат со нив, види кај Shepard, “Byzantine diplomacy, A.D. 800–1204”, 41–71.

36 Дека византискиот император морал да биде известен и да даде согласност, или пак да иницира еден ваков чекор известува Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 325, според кој Василиј II „...ја дал ќерката на Аргир (сестрата на Роман [III Аргир] кој подоцна владееше како император) во законски брак на Дуждот на Венеција...“ Ова не е единствениот случај. Всушност, според J. Shepard, “Byzantine diplomacy, A.D. 800–1204: means and ends”, in *Byzantine diplomacy: Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of*

за империјалната власт³⁷ затоа што и преку него, од идеолошка гледна точка, врската што притоа се создала го внесувала Самоил во сферата на политичкото влијание на Византија.

Дополнително се поставува прашањето кои биле интересите на империјалната власт од бракот? Доколку се погледне политичката ситуација на Балканот од крајот на 60-тите и почетокот на 70-тите години од X век се забележува дека карактеристично за овој период се влошените односи меѓу Византија и Бугарија, и војната што набрзо следела. Она што се издвојува во овој воен конфликт е несвојствената пасивност на областите на југозападна Македонија, за кои се претпоставува дека во овој период биле контролирани од Кометопулите. Ако на ова се надоврзе претпоставката според која венчавката на Самоил и Агата била договорена некаде помеѓу 969 и 972 г., како и политичките импликации што произлегувале од неа, може да се претпостави дека контактот помеѓу Хрисилиј и Кометопулите, кој довел до склучување на бракот, несомнено имал политички мотиви кои во крајна линија требало да бидат од корист за византиските интереси на Балканот. Од претходно изнесеното произлегуваат неколку можни воено-политички интереси што Византијците по се изгледа се обидуваат да ги остварат во тој временски период, и тоа: внесување на областа што Кометопулите ја контролирале по падот на бугарската држава во византиската сфера на влијание, пацифизирање на овој дел од Балканот за време на воената офанзива на Јован I Цимискиј, придобивање на опасен сојузник во ликот на Кометопулите - поранешни бугарски поданици кои востанале против централната власт за време на византиската воена офанзива, како и поттикнување на

Byzantine Studies, Cambridge, March 1990, ed. J. Shepard and S. Franklin, (Variorum, 1992), 60, n.80, венчавките помеѓу странци и припадници на византиската елита која имала контакти со империјалниот двор во текот на X и почетокот на XI век биле многу почести од династичките бракови. Таков бил бракот на Апоганем, синот на Ашот од Тарон, кому му било дозволено да се ожени со ќерката на Константин Липс, додека Баграт, роднина на Апоганем, исто така побарал да му биде дадена жена од империјалниот двор. За разлика од случајот на Самоил и Агата, браковите договорени од Василиј II по падот на Самоиловата империја меѓу елитите од двете држави по се изгледа била политичка одлука врз чие оформување и обликување најверојатно влијаела долгогодишната војна на Балканот. Таа се чини имала за цел конечно да ја пацифизира и инкорпорира елитата од оваа веќе освоена држава во византиското општество, процес кој во теорија требало да оневозможи идни побуни. Види кај В. Р. Розен, *Император Василий Болгаробойца, Извлечения изъ Лѣтописи Яхъи Антиохійскаго*, (Санктпетербургъ: 1883), 363.

37 Иако претходно бил склучен бракот меѓу Марија Лакапена и бугарскиот цар Петар, сепак се забележува од изворите дека на него не се гледало во позитивно светло и претставувало прекршување на империјалните правила и протоколи. Види во *De Administrando Imperio*, 13.147-158.

побуна против бугарската централна власт од незадоволна група поданици која би оневозможила нејзин покоординиран отпор при некаква надворешна агресија, во овој случај византиска, можност која според моето мислење е мошне веројатна бидејќи на некој начин е посведочена во изворите.

Бракот на Самуил со Агата не претставувал вообичаена брачна заедница. Склучен меѓу припадници од елитата, тој не само што ја надминувал примарната функција, туку и основните интереси што произлегувале од него. На овој факт укажуваат не само инволвираните страни кои биле дел од високите општествени слоеви и биле претставници на различни политички ентитети, туку и врските што се создале како резултат на овој брачен договор, а кои имале моќ да влијаат на меѓусебните односи. Ако се земат во предвид и воено-политичките турбуленции на Балканот во овој период, повеќе е од очигледно дека бракот на Самоил и Агата не можел да претставува чин од локален карактер и важност. Предложеното гледиште за неговото склучување помеѓу 969 и 972 г. само ја потврдува претпоставката дека тој претставувал дипломатски чин договорен од византиската власт за остварување на определена воено-политичка цел.

Summary

The question of the marriage of Samuel with Agatha is often ignored by the scholars. Those who have shown at least some interest mention only the approximate year of the wedding and suggest that it was an agreement of local importance concluded for economic or military and political interest. The marriage of Samuel and Agatha was not an ordinary marital union. Concluded between members of the elite, the marriage not only exceeded its primary function, but also the basic interests that resulted from it. This fact suggest not only the involved parties who were part of the higher social strata, or that they came from different political entities, but also the ties that were created as a result of this marriage agreement, who had the power to significantly influence the mutual relations. If we take into account also the military-political turbulence in the Balkans during this period and the theory that the marriage was arranged between 969 and 972, it is more than obvious that the wedding of Samuel and Agatha could not represent an act of local character and importance, but an act of diplomacy by the byzantine government for realization of specific political goal.

1025 Г.: ПОЧЕТОК НА ПРОПАЃАЊЕ ИЛИ ПОЧЕТОК НА НОВО ЗЛАТНО ДОБА ВО ВИЗАНТИЈА?

Се смета дека периодот на „мрачните векови“ во Византија завршува со преземањето на императорскиот трон од страна на Василиј I (867 г.), основачот на македонската династија. Со Василиј I настапува почетокна обновата на Византија, која за време на владеењето на Македонската династија, забележала значителен подем на моќта. Аналогно на тоа, се зголемувала и моќта на одредени магнати кои учествувале во управувањето со империјата преку административниот или воениот апарат.

Концентрацијата на моќта на локалните магнати, особено дошла до израз за време на владеењето на императорот Василиј II (976-1025), кој се соочил со граѓанските војни иницирани од ВардаСклир (976-979) и ВардаФока (987-989).¹ Сериозните предизвици за позицијата на Василиј II, што произлегувале од моќта на византиска аристократија, резултирале со ревидирање на внатрешната политика. Михаил Псел известува дека Василиј II целосно го сменил својот карактер, започнал да се сомнева во сите, и лично извршувал надзор над администрацијата.² Овој начин на работа му овозможил на Василиј II да создаде силно централизирана држава и целосно да ја има контролата врз империјалните ресурси во свои раце, без да стравува од нови можни внатрешни побуни. Во таа насока, К. Холмс истакнува дека особено значајна била контролата врз армијата и генералите, кои можеле да бидат закана за императорот и внатрешната стабилност за империјата.³ Освен за контролата на административниот и воениот апарат, Псел известува и дека Василиј II целосно ја напуштил дотогашната политика во однос на аристократијата. Имено, тој ја деградираше позицијата на аристократите, односно

¹ John Skylitzes, A synopsis of Byzantine history: 811 – 1057, trans. J. Wortley (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 300 – 301; 315.

² Michael Psellus, *Chronographia*, trans. E.R.A. Sewter (New Haven: Yale University Press, 1953), 19 – 20.

³ C. Holmes, “Political Elites in the Reign of Basil II,” in *Byzantium in the year 1000*, ed. P. Magdalino (Leiden: Brill, 2003), 54.

нивната позиција ја изедначил со позицијата на останатите жители во Византија.⁴ Новелата на Василиј II, издадена во 996 г.⁵ со која земјопоседниците добиле забрана да земаат земја од нивните сиромашни соседи, исто така претставува уште еден показател за начинот на кој Василиј II се справувал со аристократијата.

Ваквите мерки кои резултирале со неутрализирање на моќта на аристократијата, му овозможилена Василиј II посериозно да се посвети кон надворешната политика и да го обезбеди најголемиот територијален подем на Византија по Јустинијан I.⁶ Смртта на Василиј II во 1025 значела и крај на византискиот територијален експанзионизам. Дотогаш негуваната офанзивна надворешна политика, била заменета со дефанзивна стратегија. Оценката за владеењето на Василиј II и последиците за идниот развој на настаните во Византија претставува предмет на широка дебата во модерната историографија. Уште пред повеќе од еден век, Џ. Бјури констатирал дека XI век во Византија, бил време на промени. Време во кое, старите струи биле заменети со нови.⁷ Недостатокот на некое посериозно објаснување на ваквата констатација кај Бјури, е надоместен во подоцнежните години од страна на други истражувачи, при што во литературата главно се издвојуваат три гледишта. Постарата генерација на истражувачи предводена од Г. Острогорски, ја застапува тезата според која, со смртта на Василиј II започнало и пропаѓањето на империјата.⁸ Ваквата теза се поткрепува со внатрешните проблеми со кои

⁴ Psellus, *Chronographia*, 25.

⁵ *Ius Graeco - Romanum*, ed. C. E. Zachariae and A. Lingenthal, pars III (Lipsiae: T.O. Weigel, 1857), 306 - 318.

⁶ За граничните линии на Византија во смртта на Василиј II, види во С. М. Brand, “Period of Westernization,” in *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. Kazhdan vol. 1 (Oxford: Oxford University Press, 1991), 354. Границата на Истоксе протежала до денешна Грузија. Преку езерото Вон, граничната линија се спуштала на Југ кон Месопотамија и продолжувала кон Сирија и Медитеранот. Значајните острови во Средоземното Море, Кипар и Крит исто така влегувале во состав на Византија, додека на Запад граничната линија се протежала на југот од Италија, вклучувајќи ги јужните делови од Апенинскиот полуостров во византиски рамки. Северната граница на Византија, вклучувала мали територијални поседи на полуостровот Крим, потоа преку Црното Море излегувала на делтата на Дунав, по чиј тек продолжувала на Север. Северно од градот Сирмиум, границата продолжувала по текот на реката Драва, и го опфаќала целото Јадранско крајбрежје, најсеверно до полуостровот Истра.

⁷ J. B. Bury, “Roman Emperors from Basil II to Isaac Komnenos,” *The English Historical Review*, no. 13(4) (1889): 41.

⁸ Г. Острогорски, *Историја Византије*, (Београд: Просвета, 1947), 155. Истата теза ја застапува и А. А. Василев, *History of the Byzantine empire 324 – 1453*, vol. 1 (Madison: University of Wisconsin Press, 1961), 351.

се соочила Византија по 1025 г. Во дворот во Константинопол, постоела константна борба за преземање на престолот. По смртта на Василиј II до 1081 г. на императорскиот трон застанале дури 12 императори, што упатува на нестабилноста на власта во Византија. За споредба, императорот Василиј II без да се смета времето кога владееле неговите регенти, владеел 49 години, наспроти дванаесетте императори кои владееле со империјата по Василиј II за само 56 години. Во таа смисла, Г. Литварин забележал дека таква политичка криза во Византија немало ниту во годините кои претходеа, ниту во годините кои следеле.⁹ Анализата на нумизматичките наоди од периодот помеѓу (1025 – 1081 г.) потврдува континуирана девалвација на парите кои тогаш биле во оптек.¹⁰ Ваквата состојба би можело да се земе како дополнителна детерминанта за кризата од која Византија била зафатена во текот на XI век.

Византија се соочувала со сериозни проблеми и на воен план. Соочена со војна на повеќе фронтови, како и внатрешни востанија, византиската империја тешко се справувала со проблемите кои ѝ биле наметнати од страна на надворешниот фактор, поради што наследниците на Василиј II постепено започнале да ги губат териториите и да преминуваат во дефанзива. Така источната граница била под постојана закана на Турците Селџуци кои во XI век ја освоиле речиси цел Мала Азија. Проблемите на Балканот биле манифестирани преку губење на контролата и влијанието врз хрватските и српските територии, додека внатрешната нестабилност била манифестирана преку востанијата предводени од Петар Делјан и Георги Војтех. Западната византиска граница на Апенинскиот полуостров, била под закана на Норманите кои до 1071 г. успеале да ги освојат византиските поседи во Италија. Дефанзивната позиција на Византија на воен план, само ја аргументира тезата на Острогорски.

Друга група истражувачи која се осврнува на истиот проблем, нудималку поинакви аргументивно однос на истото прашање. Р. Браунинг оценува дека борбата на Алексиј I Комнен против ересите кои во текот на XI век земале широк замав и успеале да продрат до самата престолнина во Константинопол, гонарушиле

9 Г. Г. Литварин, „Политическая теория в Византии с середины VII до начала XIII в.“ во *Культура Византии. Вторая половина VII – XII в.* уред. З. В. Удальцова и Г. Г. Литварин Т.2 (Москва: Наука, 1989), 80.

10 P. Grierson, *Byzantine Coins*, (London: Methuen & Co Ltd, 1982), 192.

развојот на интелектуалниот живот во Византија, што според него, претставувало клучниот аспект за напредокот на империјата.¹¹ П. Лемерл, од своја страна, констатира дека во текот на XI век во Византија настапил економски раст и културен просперитет. Тој оценува дека подоцнежните административни реформи спроведени од императорот Алексиј I Комнен, со кој семејството било вклучено во управувањето на државата, за сметка на интелектуалците, биле причина за стопирање на просперитетот и стагнација.¹² Во таа смисла треба да се истакне дека укажувајќи на економскиот раст и културниот просперитет, Лемерл понудил ново и поразлично гледиште од тоа на Острогорски. Сепак, во одреден сегмент тој се согласил со ставот на Острогорски, како главен промотор на тезата дека континуитетот на развојот на Византија во XI век се темелел врз централизираната власт во државата.

Во поново време, истражувачите нудат поинакви аргументи, со кои се оспорува тезата на Острогорски. А. Каждан и А. Епстаин, политичката слабост на Византија во XI век, ја поврзале со елементите кои го кочеле процесот на феудализација.¹³ П. Сефенсон пак, констатира дека во последно време „голем број на истражувачи докажале дека економијата на византиската империја, во ова време рапидно растела, а тоа морало да биде поврзано со општествените и политичките настани кои Острогорски се труди да ги објасни.“¹⁴ М. Енголд, исто така го констатира економскиот и културниот просперитет кој се случил во Византија и покрај политичката криза во XI век.¹⁵ проблемот со кризата во XI век, тој го лоцира во лажната слика за моќта на византиската империја од времето на Василиј II, која се создала како резултат на победата против Самуиловата држава, како и поради позицијата на Константинопол кој благодарјќи на

11 R. Browning, “Enlightenment and repression in Byzantium in the eleventh and twelfth centuries,” *Past and Present* no. 69(1) (1975): 3 – 23.

12 P. Lemerle, *Cinq siècles sur le XIe siècle byzantin*, (Paris: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1977), 249 – 312.

13 A. Kazhdan, and A. Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, (Berkeley: University of California Press, 1985), 24 – 73.

14 P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 80.

15 M. Angold, “The Byzantine Empire 1025 – 1118,” in *The New Cambridge Medieval History*, ed. D. Luscombe and J. Riley – Smith, vol. 4(2) (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 217.

зголемените активности на трговците од Венеција, важел за главно трговско средиште на Медитеранот. Според Енголд, најголем причинител за политичката криза во XI век, било тоа што Василиј II не успеал да остави свој наследник кој успешно би раководел со империјата по неговата смрт.¹⁶ Од своја страна, П. Магдалино ги објаснува територијалните загуби на Византија во текот на XI век, со новите непријатели со кои се соочила империјата, кои практикувале номадски начин на живот и оперирале надвор од државните структури.¹⁷ Дотогаш Византија успешно се справувала со соседите кои биле организирани во држави, наметнувајќи им ја својата идеологија за суперсила во екумената.

Во однос на девалвацијата на парите кои биле во оптек во текот на XI век, истата сосема логично може да се објасни со зголемената потребата од пари за спроведување на надворешната политика на Василиј II, во комбинација со политичката криза која ја зафатила Византија по неговата смрт. Во таа насока, М. Хенди истакнува дека девалвацијата на парите во XI век била поврзана со територијалните загуби на Византија, односно со губењето на приходите од истите. Разликата била надоместена со девалвацијата на парите кои биле во оптек, што предизвикало проблеми во економијата.¹⁸ Сепак, во најново време истражувачите нудат поинакви аргументи, констатирајќи дека главниот причинител на девалвацијата на византиските пари кои циркулирале во XI век бил економскиот раст, односно потребата од повеќе пари во оптек заради зголеменото ниво на размена. Во својата студија за размената и трговијата во Византија помеѓу VII и XII век, А. Лаиу посочува дека иако губењето на териториите значело политичка катастрофа, тоа немало сериозно влијание врз византиската економија. Ваквиот заклучок таа го изведува од фактот дека изгубените територии не биле најплодни, најбогати и највисоко урбанизирани во рамки на империјата.¹⁹ Според мислењето на А. Лаиу, на која и се придружува и С. Морисон, девалвацијата

16 Ibid., 220 – 222; Idem, “Belle époque or crisis (1025-1081),” in *The Cambridge history of The Byzantine empire*, ed. J. Shepard (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 585 – 587.

17 P. Magdalino, “The Medieval Empire (780 – 1204),” in *The Oxford History of Byzantium*, ed. C. Mango (Oxford: Oxford University Press, 2002), 182.

18 M. F. Hendy, “Byzantium, 1081-1204: An Economic Reappraisal,” *Transactions of the Royal Historical Society*, vol. 20 (1970): 31.

19 A. E. Laiou, “Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries,” in *The Economic History of Byzantium*, ed. A. E. Laiou vol. 2 (Washington: Dumbarton Oaks Papers, 2002), 737.

на парите во доцниот XI век се должела на зголемениот удел на монетаризацијата во јавниот и приватниот сектор.²⁰

Врз основа на ставовите на истражувачите, се наметнува впечатокот дека во текот на XI век во Византија навистина се случил пресврт, но негативниот контекст кој Острогорски го прешисал, од денешен аспект изгледа сосема неоправдано. Политичката криза и константната борба за престолот во Константинопол, повеќе била резултат на отсуството на способен лидер кој би можел да управува со империјата. Како поткрепа на ваквото тврдење, може да послужи владеењето на императорот Алексиј I Комнен, кој успеал целосно да ја консолидира византиската империја. Освен поцврста позиција на императорскиот трон, спроведените административни реформи од страна на Алексиј I од крајот на XI век, го поттикнале и развојот на аристократијата, со што бил внесен сосема нов импулс во развојот на државата. Преку успешната монетарната реформа и ковањето на целосно нови деноминации, Алексиј I го стабилизирал и монетарниот систем кој бил во целосен колапс, заради економскиот раст и зголеменото ниво на монетаризација во XI век.

Гледиштето на Ј. Хасиј,²¹ периодот помеѓу (1025 – 1204) да се разгледува како една единствена целина, во која настанале фундаментални промени е мошне прифатливо, но со доза на резерва. Во таа смисла, треба да се истакне дека по смртта на Василиј II, државата се ослободила од стегите на централизацијата и започнала да бележи значаен напредок, особено кога е во прашање економијата. Тоа без сомневање претставувало основен предуслов за прогресот кој се случил подоцна. Оттука, сите настани во текот на XI и XII век, може да се набљудуваат како единствен процес, кој донел промени во империјата, а кој започнал во 1025 г. Сепак мора да се има предвид, дека главните промени во Византија настанале откако Алексиј I го презел престолот во 1081 г. Во таа смисла, С. Манго периодот помеѓу (1025 – 1081) го оценува како еден од најплодните кога се во прашање архитектонските градби. Сепак, Манго истовремено истакнува дека кулминацијата била достигната за време на владеењето на императорот Алексиј I Комнен, кој потрошил големи суми пари за изградба на нови

20 A. E. Laiou and C. Morrison, *The Byzantine Economy*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 147.

21 J. M. Hussey, “The Byzantine Empire in the Eleventh Century: Some Different Interpretations,” *Transactions of the Royal Historical Society* vol. 32 (1950): 72.

објекти.²² А. Камерон, од своја страна, го оценува периодот на Комнените, како еден од врвовите во византиската историја, кога се во прашање просперитетот и културниот живот во империјата.²³ Во врска со новиот систем, воспоставен во ерата на Комнените, П. Магдалино истакнува дека тој воопшто не влијаел врз моќта на империјата, бидејќи во свои раце таа ги имала армијата и морнарицата, даночната политика, како и бирократијата. Целиот овој државнички апарат, и покрај сите негови недостатоци, добро функционирал под водство на способен лидер.²⁴ К. Христовска пак наведува дека концентрацијата на финансиска моќ во рацете на аристократијата, придвижила одредени економски сектори на локално ниво. Како пример, таа ги наведува, црквите изградени во текот на XI и особено во текот на XII век.²⁵

Од претходно елаборираното може да се заклучи дека 1025 г. односно годината кога настапила смртта на императорот Василиј II, претставува почеток на своевиден пресврт во византиската историја. Продлабочената анализа на состојбите во византиската империја по 1025 г. упатува на констатацијата дека постојаната политичка борба за престолот во Константинопол повеќе била резултат на неспособноста на императорите да воспостават контрола и да воведат сопствени механизми за управување со државата со цел да ја задржат власта. Тоа се потврдува со успешното и долгогодишно владеење на императорот Алексиј I Комнен, кој направил темелни реформи со чија помош се зацврстил и опстојал на византискиот престол долг временски период. Ослободувањето од стегите на централизацијата карактеристична за време на владеењето на Василиј II, во голема мера влијаела врз намалувањето на моќта и контролата на императорот. Од друга страна преку децентрализацијата била поттикната можноста за локален развој, што секако претставува предност доколку централната власт во своите раце има механизми со кои може да врши успешна контрола на локалните моќници. Зголемениот локален развој претставувал и една од причините за зголемениот обем на размена кој претставувал

22 C. Mango, *Byzantine Architecture*, (New York: Rizzoli International Publications, 1985), 115, 130.

23 A. Cameron, *The Byzantines*, (Oxford: Blackwell Publishing, 2006), 42.

24 P. Magdalino, "The empire of the Komnenoi (1118 – 1204)," in Shepard *The Cambridge history of The Byzantine empire*, 647.

25 К. Христовска, „Парите во средновековна Македонија,“ во *Македонија Милениумски културно историски факти*, уред. П. Кузман (Скопје: МПМ и Универзитет Евро Балкан, 2013), 1815.

главен причинител на девалвацијата на парите во оптек во текот на XI век. Територијалните загуби кои Византија ги доживеала во текот на XI век во голема мера биле резултат на појавата на нови непријатели. Истите не припаѓале на византискиот културен опсег, и не ја споделувале претходно воспоставената пракса за прифаќање, односно наметнување на византиската идеологија за хиерархиска доминација во екумената. Крајниот заклучок е дека по смртта на Василиј II во 1025 г. навистина настапило време на промени во византиската империја, но погрешно е истите да бидат ставани во негативна конотација. XI век претставувал почеток на ново „златно доба“ во Византија, а не зачеток на распаѓањето на моќната империја, чија кулминација се случила со падот на Константинопол во 1204 г. За разлика од успехите на Василиј II базирани врз територијалниот експанзионизам и моќна централизирана власт, новото „златно доба“ во Византија донело суштествени промени во сферата на културата, економскиот живот, како и ширењето на државните граници на сметка на претходно изгубените територии. Разликата особено доаѓа до израз, по доаѓањето на власт на императорот Алексиј I и неговите наследници од династијата на Комнените. Како потврда на ваквата констатација, може да се посочи и материјалната култура од движен карактер, архитектонските целини, уметничките достигнувања како и книжевните дела, создадени во периодот на XI и XII век.

Summary

This paper aims to present political and socio economic conditions in the Byzantine empire during the XI century, right after the death of the Emperor Basil II in the year 1025. In that direction, this paper will contemplate the old theories about the beginning of decline of Byzantine empire which culmination happened in the year 1204 with the fall of Constantinople in the hands of crusaders, and the new theories of contemporary scholars, who are offering arguments about the beginning of the rise of the empire. Putting this two main theories side by side complemented with one more partial new theory in the middle, this paper will try to designate the eleventh century as a beginning of the new “golden age” in Byzantium after the death of Basil II.

удк: 271.2-726.2:82-6

271.2-726.2:[27-36:929

“GREEK” AND “GREEKS” IN THE WORKS OF THEOPHYLACT OF OHRID WRITTEN DURING HIS STAY IN MACEDONIA

After the year 1018 vast areas in the Western Balkans were incorporated in the huge and multinational Byzantine Empire. They became part of its administrative system and played an important role in Byzantine economical and political life. Thus the interaction between state center (Constantinople) and periphery (in this case Macedonia) with all of its cultural peculiarities and prejudice was inevitable, resulting in the intercourse between persons of different social, ethnic, or educational background¹. One of the most famous examples of a well-educated and prosperous citizen of Constantinople who found his way to one of the new Byzantine provinces was the Archbishop of Ohrid, Theophylact². During the stay in his seat, he wrote numerous literary works ranging from letters³ to hagiographical texts⁴, which are

1 A. P. Kazhdan and A. W. Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries* (Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1985); A. Harvey, *Economic Exchange in the Byzantine Empire 900-1200*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); J. Lefort, “The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries,” in *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, Vol. I, ed. A. E. Laiou (Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002), 231-310; G. Dagron, “The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries,” in *The Economic History*, Vol. II, 393-462.

2 *Théophylact d'Achrida Discours, traités, poésies. Introduction, texte, traduction et notes*, ed. P. Gautier (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 16/1, Thessaloniki: Association de Recherches Byzantines, 1980), 11-37; R. Katičić, “Βιογραφικά περί Θεοφύλακτου ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος,” *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 30 (1960/1961): 364-385; D. Obolensky, “Theophylact of Ohrid,” in Idem, *Six Byzantine Portraits* (Oxford: Clarendon Press, 1988), 34-82.

3 *Théophylact d'Achrida Lettres. Introduction, texte, traduction et notes*, ed. P. Gautier (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 16/2, Thessaloniki: Association de Recherches Byzantines, 1986). On his letters see also M. Mullett, *Theophylact of Ohrid – Reading the Letters of a Byzantine Archbishop* (Aldershot – Brookfield: Ashgate), 1997.

4 I. G. Iliev, “The Long Life of Saint Clement of Ohrid. A Critical Edition,” *Byzantinobulgarica* 9 (1995): 62-120; Произведения на Теофилакт Охридски, Архиепископ български, отнасящи се до българската история. Част II, ed. И. Г. Илиев (Гръцки извори за

an inexhaustible source of information on topics such as economy, ecclesiastical and social history, rhetoric, and last but not least, the daily life of local habitants⁵. The quantity of information on different aspects of Byzantine history is only one of the reasons for the scientific interest on Theophylact's life and work especially during his stay in Macedonia. The other is his attitude towards the local population, an issue which caused a large discussion among scholars from different lands and generations. The last 100 years have seen a persistent interest by numerous historians – Bulgarians⁶, Macedonians⁷, Serbs⁸, Greeks⁹,

българската история 9/2; София: Издателство на Българската академия на науките, 1994) (henceforth cited as Iliev, *Martyrium*); P. Gautier, *Deux oeuvres hagiographiques du pseudo-Theophylacte*, (Paris, 1968, unpublished PhD Thesis). See also I. Lunde, “Slavic Hagiography,” in *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*, Vol. I, *Periods and Places*, ed. S. Efthymiadis (Farnham – Burlington: Ashgate, 2011), 369-383.

5 On the variety of themes see the bibliography in Mullett, *Theophylact*, 414-424.

6 В. Н. Златарски, История на българската държава през Сръдните векове, Vol. II. България под византийско владичество (1018-1187), (София: Придворна печатница, 1934, reprint 1972), 262-350; И. Снѣгаровъ, История на Охридската архиепископия (от основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците), Vol. I (София: Гутенберг, 1924, reprint 1995), 219-225; П. Ангелов, България и българите в представите на византийците (София: Парадигма, 2011), 69-72 and 123-34; И. Божилов, “Писмата на Теофилакт Охридски като исторически извор,” *Известия на държавните архиви* 14 (1967): 60-99; О. Иванова, “Стереотип болгар в сочинениях Феодилакта Ифеста,” in *Славяне и их соседи. Етнопсихологические стереотипы в средние века*, (Moscow: 1990), 107-128; И. Петкова, “Българите и архиепископ Теофилакт Охридски,” in *Средновековният българин и “другите”*. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов, ed. А. Николов and Г. Н. Николов (София: Университетско издателство “Св. Климент Охридски”, 2013), 167-173; Idem, “Българите в представата на архиепископ Теофилакт Охридски,” in *Българско средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Миляна Каймакова*, ed. Г. Н. Николов and А. Николов (София: Университетско издателство “Св. Климент Охридски”, 2013), 321-330; Idem, “Българската позиция: за или против Теофилакт Охридски, архиепископ Български,” in *Византия, Балканите и Европа. Изследвания в чест на проф. Василка Тъпкова-Заимова* (= *Studia Balcanica* 25 [2006]) (София: Институт по Балканистика), 177-182.

7 Б. Панов, Теофилакт Охридски како извор за средновековната историја на македонскиот народ (Средновековна Македонија 2, Скопје, 1985), 299-330; 202-205; Idem, Охрид во крајот на XI и почетокот на XII в. во светлината на писмата на Теофилакт Охридски, in *Зборник посветен на Димче Коцо* (Скопје, Археолошки музеј на Македонија, 1975), 181-194 (= Idem, *Средновековна Македонија* 3, 550-566); Idem, Охрид и неговата област во време на Византиското владеење (XI-XII век), in *Охрид и Охридско низ историјата*, Vol. I, ed. М. Апостолски (Скопје: Собрание на Општина Охрид, 1985), 216-224; Т. Filiposki, “Theophylact and the People of Ohrid: The Issue of the “Otherness,”” *Macedonian Historical Review* 2 (2011): 87-102; И. Велев, Византиско-македонски книжевни врски, (Скопје: 2005), 178-182.

8 Katičić, *Βιογραφικά*, 383-385; Idem, Korespondencija Teofilakta Ohridskog kao izvor za historiju srednjovjekovne Makedonije, in *Mélanges Georges Ostrogorsky*, Vol. II (= *Зборник радова Византолошког института* 8/2 [1964]: 177-189).

9 Διογένης Ξανάλατος, “Θεοφύλακτος ὁ Βουλγαρίας καὶ ἡδράσις αὐτοῦ ἐν Ἀχρίδι,” *Θεολογ*

Frenchmen¹⁰, Englishmen¹¹, Russians¹², Italians¹³ and Poles¹⁴ – on the terms “Bulgarians” and “Bulgaria”, on their meaning and connotation in the works of the renowned Archbishop of Ohrid, who was born on the island Euboea and was Greek by origin. Surprisingly, a study on the terms “Greek” and “Greeks” in the works of Theophylact dating from his stay in Ohrid is still missing. The aim of this paper is to present some observations and remarks on this topic. Under analysis here are the terms Ἕλλην, ἑλληνική, ἑλληνισμός and γραικός. All of them can be translated in English as “Greek” but the study of the context into which they were embedded shows different aspects of their meaning. The texts that are used are the letters which Theophylact wrote and sent from Ohrid in addition to two hagiographical works – the *Long Life of Saint Kliment of Ohrid* and the *Martyrium of the 15 Martyrs from Tiberiopolis* (modern Strumica in Eastern Macedonia)¹⁵.

ία 16 (1938): 228-240, here 231-239; Ελευθερία Σπ. Παπαγιάννη, Οι Βούλγαροι στίξεπιστο λέξτου Θεοφυλάκτου Αχρίδας, in Πανελλήνιο ιστορικό συνέδριο (Μάιος 1989). Πρακτικά (Thessaloniki: Βάνιας, 1989), 59-72.

10 P. Gautier, “L’épiscopat de Théophylacte Héphaïstos, archevêque de Bulgarie. Notes chronologiques et biographiques,” *Revue des études byzantines* 21 (1963): 159-178.

11 Mullett, *Theophylact*, 266-274; Idem, “Byzantium and the Slavs: The Views of Theophylact of Ohrid,” *Годишник на Софийския университет “Св. Климент Охридски”, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“* 87(6) (1994): 55-70; P. Stephenson, “Byzantine Conceptions of Otherness after the Annexation of Bulgaria (1018),” in *Strangers to Themselves: The Byzantine Outsider. Papers from the Thirty-Second Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Sussex, Brighton, March 1998*, ed. D. C. Smythe (*Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications* 8, Aldershot – Burlington: Ashgate, 2000), 245-257.

12 Г. Г. Литаврин, *Болгария и Византия в XI-XII вв.* (Moscow: Издательство Академии наук СССР, 1960), 368-373; Д. Поливянный, *Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийской-славянской общности IX-XV веков* (Ivanovo: Ивановский государственный университет, 2000), 98-102.

13 M. Solarino, “Un intellettuale in provincia: Teofilatto di Achrida,” in Σύνδεσμος. *Studi in onore di Rosario Anastasi*, (Catania: 1991), 63-82, here 66-68; G. Cavallo, Ἐνβαρβαροῖς χωρίοις. *Riflessioni su cultura del centro e cultura delle periferie a Bisanzio*, in *Byzantina – Metabyzantina. La périphérie dans le temps et l’espace. Actes de la 6e Séance plénière organisée par Paolo Odoricodans le cadre du XXe Congrès international des Études byzantines Collège de France – Sorbone Paris, 19-25 Août 2001* (Paris: 2003), 77-106, here 77-78.

14 M. J. Leszka, “Teofilakt, arcybiskup Ochrydu – byzantyński pasterz bułgarskiej “trzydy”, *Balkanica Posnaniensia* 15 (2009): 87-98; М. Й. Лешка, Борис I- Михаил, владетелят на България, в творчеството на Теофилакт, архиепископ Охридски, in *Сборник Каймакамова*, 229-237.

15 On Strumica in Middle Ages see И. Стефоска, *Струмица и Струмичко во средновековието (VII-XIV век)* (Скопје: Сигмапрес, 2011). On the Martyrium and the cult of the Saints see T. P. Vukanović, “The Legend of the Martyrs of Tiberiopolis (Strumica),” *Врањски гласник* 7 (1971): 45-76; D. Cheshmedjiev, “Notes on the Cult of the Fifteen Tiberiopolitan Martyrs in

Theophylact’s authorship of the *Life* and the *Martyrium* has been a subject of a long discussion among scholars for the last two centuries. However, recent work has uncovered more arguments proving his authorship of the Greek versions edited during Byzantine rule over Macedonia in the 11th and 12th centuries¹⁶. This study doesn’t challenge the authorship of Theophylact. Whether or not he was the sole author of these works is not the purpose of this paper; however, some discussion of the import of such authorship may be of value to the ongoing discussion of the texts as it relates to the hagiographical nature of the discourse. When arguing in favour or against the authorship of the renowned archbishop, some scholars tend to see only one person behind the text we possess today, which excludes the possibility of several authors having written or edited different parts of it in different times and last but not least in several languages (Old Bulgarian and Greek). When we read the texts of the *Long Vita* and the *Martyrium*, at least two layers of information appear – the first one originates from the 9th and the first half of the 10th century and was initially written by a contemporary author (or may be authors) in Old Church Slavonic. These texts were translated into Greek in the 11-12th century and new parts were added, such as the narrative about the history of the Christianity in the 4th century (*Martyrium*) and the remarks against the *filioque* phrase of the Latin church (*Long Life*) – topics which were of little interest to the Bulgarian hagiographer(s) in the 10th century and reveal an outstanding theological education and vast knowledge on the history of the Church and the prosopography of Constantine the Great’s family as well; these aspects are more indicative of the personality of a Byzantine archbishop like Theophylact, who studied in Constantinople and was rhetor of the Hagia Sophia, than to a local cleric dwelling

Medieval Bulgaria,” *Studia Ceranea* 1 (2011): 143-156; Ц. Грозданов, *Портрети на светителите од Македонија од IX-XVIII век*, (Скопје: 1983), 127-137 and J. Porkojevic, *Holy Fifteen Tiberiopolis Martyrs in the Art and Spiritual Tradition*, (Струмица: Благој Јанков-Мучето, 2010).

16 This controversy was the reason why the prominent French scholar P. Gautier titled his above-mentioned PhD-Thesis as “Two Hagiographical Works of Pseudo-Theophylact”. Nowadays this theory is rejected and scientists have accepted the assumption that both works were written or at least edited by Theophylact of Ohrid. On the arguments of this nevertheless more plausible hypothesis see А. Милев, *Гръцките жития на Климент Охридски. Увод, текст, превод и обяснителни бележки*, (София: Издательство на Българската академия на науките, 1966), 42-71; D. Obolensky, “Theophylaktos of Ohrid and the Authorship of the Vita Clementis,” in *Byzance. Hommage a André N. Stratos*, Vol. II (Athens: Nis Stratu, 1986), 601-618.

in Macedonia¹⁷. That is why we should be careful when attributing the negative connotation in the hagiographical works to Theophylact, especially the section against the pagan (proto-) Bulgarians, since this could just be a Greek translation of a text written by a Slavic clergyman in the 10th century¹⁸. However, it was the prominent Byzantine editor of the Greek version who decided what kind of information to include in the final text.

As it has been already stated above, a different connotation of “Greek” and “Greeks” appear in the works of Theophylact, both of hagiographical and epistolographical content, depending on the genre of the text. Starting with the *Martyrium of the 15 Martyrs from Tiberiopolis*, the words “Hellene” and “Hellenism” have a pejorative meaning and are used as synonyms for pagan and paganism. The reason for this is the historical background of the work – its first part presents the Christian persecutions ordered by Emperor Julian in the 4th century when the protagonists of the *Martyrium* were tortured and killed because of their belief in Christ. In the text, the terms “Hellene” and “Hellenic” stand for pagans of Greek or Roman origin¹⁹ and are used only once to mark the pagan idols (τὰ ἁγάλματα τῶν Ἑλλήνων)²⁰, which Malamir, the proto-Bulgarian prince, forced his elder brother and relatively new converter to Christianity Enravotato worship. This can be considered a rhetorical technique employed by Theophylact rather than a mark of ethnicity taken from the Old Slavonic source of the text in the process of its incorporating into the Greek version. The grounds of our thinking so lay on the observations of N. Dragova who proved that Enravota’s speech is full of quotations from the Bible and

was in this way a later interpolation.²¹ We can also find parallels in the speeches of the Byzantine captive of war, Kinamon at the court of the pagan khan, Omurtag (second part of the *Martyrium*), on the one hand,²² and the defense speech of the 15 martyrs before Julian’s officials (first half of the Greek text), on the other.²³ That is why it is quite possible that these pieces of Christian rhetoric were written by the editor of the final Greek version in the 11th-12th century and were not included in the Old Slavonic source. This later interpolation can also explain why we encounter terms such as “religion given by the predecessors” or “gods of the fathers” in other speeches concerning not only the pagans in Late Antiquity but also the heathen proto-Bulgarians in the Early Middle Ages²⁴. When the author speaks about paganism in Bulgaria in the first half of the 9th century he uses the terms εἰδολόθυτος (sacrificed to idols)²⁵, Βουλγαρική θρησκεία (Bulgarian religion)²⁶ or πατροπαράδοτος θρησκεία (religion given by/inherited from the fathers)²⁷. The pagan gods, in addition, are πατρώοι θεοί (gods of the fathers)²⁸ and their proto-Bulgarian worshipers are simply βάρβαροι (barbarians)²⁹. Ἑλληνισμός and ἑλληνίζων are also synonyms for paganism and they are often used as antonyms for Χριστιανισμός³⁰. Furthermore, the Byzantine hagiographer presents the ancient philosopher Libanios as a “dark” personality³¹ and is extremely severe against the pagan god Zeus. About him Theophylact says “I spit on him and not only I would not call him god but I consider him worse than

17 On this topic see Милев, Гръцките жития, 48-74 and Н. Драгова, “Старобългарските извори на житието за петнадесетте тивериуполски мъченици от Теофилакт Охридски,” *Studia Balcanica* 2 (1970): 105-131. I. Snegarov, “Les sources sur la vie et l’activité de Clément d’Ochrida,” *Byzantinobulgarica* 1 (1962): 79-119 tries to reconstruct the Old-Slavonic version of the Long Vita of Kliment but doubts the authorship of Theophylact.

18 Compare the so called Thessaloniki Legend in Й. Ивановъ, Български старини изъ Македония (София: Държавна печатница, 1931, reprint 1970), 282 where the Medieval Bulgarian hagiographer presents the pagan Bulgarians as cannibals in order to emphasize the role of the Slavic apostle Constantine-Cyrill.

19 Iliev, *Martyrium*, Cap. 1, p. 43, 11; Cap. 2, p. 44, 1-2; Cap. 10, p. 50, 26; Cap. 10, p. 50, 42-44; Cap. 19, p. 56, 47; Cap. 21, p. 58, 7; Cap. 26, p. 62, 12; see also the better edition of the Greek text in Gautier, *Deux oeuvres*, Cap. 1, p. 226, 11-12; Cap. 2, p. 228, 42-43; Cap. 6, p. 238, 284-285; Cap. 6, p. 237, 273; Cap. 10, p. 247, 506; Cap. 11, p. 249, 556; Cap. 14, p. 256, 718.

20 Iliev, *Martyrium*, Cap. 33, p. 66, 33 and Gautier, *Deux oeuvres*, Cap. 18, p. 263, 879-880.

21 Драгова, “Старобългарските извори,” 122.

22 Iliev, *Martyrium*, Cap. 30, p. 64, 4-41 and Gautier, *Deux oeuvres*, Cap. 16, p. 783-807.

23 Iliev, *Martyrium*, Cap. 21, pp. 57-59 and Gautier, *Deux oeuvres*, Cap. 11, pp. 249-251, 541-604.

24 Compare Iliev, *Martyrium*, Cap. 2, p. 44, 1-2 and Gautier, *Deux oeuvres*, Cap. 2, p. 228, 42-43 with Iliev, *Martyrium*, Cap. 33, p. 66, 8-10 and Gautier, *Deux oeuvres*, Cap. 18, p. 262, 862-863. See also Iliev, *Martyrium*, Cap. 19, p. 56, 50-51 and Gautier, *Deux oeuvres*, Cap. 10, p. 247, 508-509.

25 Iliev, *Martyrium*, Cap. 30, p. 64, 5 and Gautier, *Deux oeuvres*, Cap. 16, p. 259, 784.

26 Iliev, *Martyrium*, Cap. 32, p. 65, 51 and Gautier, *Deux oeuvres*, Cap. 17, p. 262, 6.

27 Iliev, *Martyrium*, Cap. 33, p. 66, 10 and Gautier, *Deux oeuvres*, Cap. 18, p. 262, 863.

28 Iliev, *Martyrium*, Cap. 33, p. 66, 8 and Gautier, *Deux oeuvres*, Cap. 18, p. 262, 862.

29 Iliev, *Martyrium*, Cap. 29, p. 63, 43; Cap. 30, p. 64, 4 and Gautier, *Deux oeuvres*, Cap. 16, p. 258, 776; Cap. 16, p. 259, 784.

30 Iliev, *Martyrium*, Cap. 8, p. 48, 39-41; Cap. 11, p. 51, 6-7; Cap. 8, p. 48, 45-46; Cap. 17, p. 55, 14-15; Gautier, *Deux oeuvres*, Cap. 5, p. 235, 213-215; Cap. 6, p. 238, 293; Cap. 5, p. 235, 217; Cap. 9, p. 244, 444.

31 Iliev, *Martyrium*, Cap. 8, p. 49, 7 and Gautier, *Deux oeuvres*, Cap. 5, p. 235, 224.

everything disgraceful and ruined”³². We should have this quotation in mind when reading the letters Theophylact sent from Ohrid.

The same use of *hellenike* as synonym for pagan is testified in the other hagiographical work, *The Long Life of St. Kliment of Ohrid*, as well. The text says that the patron of the Slavic saint, Pope Saint Clement of Rome, who lived and held office in the 1st century A.D., and whose relics were found by the Slavic apostles Cyril and Methodios, brought the *hellenikesophia* (the pagan philosophy of the Ancient world) under the sway of the Christian philosophy (Κλήμεντος ἐκείνου τοῦ τῶ κορυφαίῳ τῶν ἀποστόλων Πέτρῳ πεφοιτηκότος καὶ τῆ τοῦ Χριστοῦ σοφίας τὴν ἐλληνικὴν οἶα δεσποίνῃ δούλῃν καθυποτάξαντος)³³. Contrary to the *Martyrium*, the historical events in the *Long Life* date entirely from the Middle Ages (9th-10th century) and are not connected with the Antiquity. That is why we may trace a “neutral” connotation in the term “Hellenic” which is used when the author speaks about the role of Greek language in the education of the Slavic apostles Cyrill and Methodius (εἶχον μὲν ἱκανῶς λόγου διδασκαλικοῦ, ἐλλάδι γλώττῃ προσφερομένου)³⁴ and in their work on the translation of the Holy scriptures from Greek as well (ἐξευρίσκουσι μὲν τὰ σθλοβενικὰ γράμματα, ἐρμηνεύουσιν δὲ τὰς θεοπνεύστους Γραφὰς

ἐκ τῆς ἐλλάδος γλώττης εἰς τὴν βουλγαρικὴν)³⁵. The other terms related to Greek language, Greeks or Byzantium in the *Long Life* such as γραικός (ἀπὸ τῆς τῶν Γραικῶν χώρας πᾶν εἶδος ἡμέρων δένδρων μεταγαγὼν [Saint Kliment])³⁶ and γραικικός (οἶος δὲ Ἰορὰς δόξ ἐκεῖνος, οὗ πολλάκις ἐμνήσθημεν, ὃν ἐκ Μοράβου γενόμενον καὶ ἁμφοτέρω γλώττῃ τήν τε σθλοβενικὴν ὄντα καὶ τὴν γραικικὴν ἱκανώτατον ἢ μὲν ἀρετὴ Μεθοδίου τῶ θρόνῳ δέδωκεν and Συνιδὼν [Saint Kliment]... ἱερεῖς δὲ πολὺς Βουλγάρους δυσξυνέτως ἔχοντας τῶν γραικικῶν ἀναγνωσμάτων, εἰ καὶ τοῖς τῶν Γραικῶν περὶ τὴν ἀνάγνωσιν ἐν ἐτρίβῃσαν γράμμασι)³⁷ reveal the original Old Slavonic version of the *Life* which dates from the 10th century and was translated into Greek in the late 11th to early 12th century when new passages were added according to the needs of

32 Iliev, *Martyrium*, Cap. 21, p. 58, 15-24 and Gautier, *Deux oeuvres*, Cap. 11, p. 249-250, 562-569.

33 Iliev, *Long Life*, Cap. 11, p. 84, 130-132.

34 Iliev, *Long Life*, Cap. 5, p. 82, 38-39.

35 Iliev, *Long Life*, Cap. 7, p. 82, 59-61.

36 Iliev, *Long Life*, Cap. 68, p. 102, 900-901.

37 Iliev, *Long Life*, Cap. 35, p. 93, 514-517 and Cap. 66, p. 101, 853-856.

contemporary Byzantine hagiography³⁸. Other ethnonyms indicating the Old Slavonic basis of the Greek text in both the *Long Life* and the *Martyrium* are Νεμιτσοί (Germans)³⁹ and Ὅμβροι (Avars)⁴⁰.

We encounter an entirely different atmosphere when we read the letters of Theophylact written during his stay in the town of Ohrid. In them such terms as “Hellene” and “Hellenic” are used as symbols of Greek culture and language. They are an important component of his identity, which Theophylact observes as superior to local habits and language. While he uses the term Ἕλλην in his explanation of the meaning of the Bulgarian word *struga* (canals) without any negative connotation towards Bulgarian language (καὶ ἐπὶ ταῖς Βουλγάρων μὲν γλώτταις λεγομέναις στρούγαις, Ἕλληνας δὲ ἀνὴρ διώρυχας ἂν ταύτας ἐρεῖ, ἰχθύων ἄγραν προξενούσας), in two of his letters he opposes his Greek language to the barbarian speech of his flock (Θάτερον δὲ τὸ τοῦ γείτονος ποταμοῦ, ὃν ἡ παλαιὰ μὲν καὶ Ἕλληνας ἄξιον, ἡ νέα δὲ καὶ βάρβαρος ὀνομάζει Βαρδουάριον)⁴¹; in his letter to the court physician Michael Pantechne the author, proud of his origin from *Hellas*⁴², begs his friend dwelling in Constantinople excuse him using barbarian names such as Glavinica, Vidin and Slanica, bishoprics subordinate to Ohrid, and he

38 On *gārci* (Greeks) as the common term for naming Byzantine in Slavonic texts see П. Ангелов, Чуждите народи в представите на средновековния българин, (София: Тангра ТанНакПа, 2013), 69-76; Г. Г. Литаврин, “Византийцы и славяне – взаимные представления,” in Idem, Византия и славяне (сборник статей) (Санкт Петербург: Алетеия, 1999), 590-602, 598-600; V. Tāpkova-Zaimova, “Grecs” et “Romains” dans la littérature bulgare (Conscience d’une réalité médiévale), “Études balkaniques” 20/1 (1984): 51-57; Л. Максимовић, “Значење речи грк и јелин у српским средњовековним изворима,” Зборник радова Византолошког института 38 (1999/2000): 215-227. See also J. Koder, “Anmerkungen zu γραικός,” *Byzantina* 21 (2000): 199-202. On the reasons why Slavonic texts were translated in Greek during the period of Byzantine supremacy see I. Dujčev, “Slawische Heilige in der byzantinischen Hagiographie,” *Südost-Forschungen* 19 (1960): 71-86 (= Idem, *Medioevobizantino-slavo*. Vol. II [Rome: Edizioni di storia e letteratura, 1968], 207-223, here 213-214.

39 Iliev, *Long Life*, Cap. 41, p. 95, 588.

40 Iliev, *Martyrium*, Cap. 27, p. 62, 31 and Cap. 35, p. 68, 20 and Gautier, *Deux oeuvres*, Cap. 15, p. 257, 731-732 and Cap. 19, p. 266, 2. On the Slavonic origin of *Ombroise* see Konstantin Jireček, “Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer,” in *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Band 136, Abh. 11* (Vienna: Gerold, 1897), 67.

41 Theophylact, Letter 96, p. 489, 97-99, ed. Gautier. On *struga* see A. Leroy-Molinghen, “Trois mots slaves dans les Lettres de Théophylacte de Bulgarie,” in *Mélanges Émile Boisacq*, Vol. II (= *Annuaire de l’Institut de philologie et d’histoire orientales et slaves* 6 [1938]: 111-117, here 111-115.

42 Theophylact, Letter 8, p. 155, 31-33, ed. Gautier and especially *Théophylacte discours*, p. 131, 10-11, ed. Gautier.

envies Pantechnes for being able to enjoy Greek speech in the capital city (Ἡδηδέμε καὶ ὑπερορία βάλλουσι· κἀντῇ Ἀχρίδι καθήμενος, ἀπὸ Γλαβηνίτζης τοξεύομαι καὶ Βυδηνόθεν ἢ Σθλανιτζόθεν - ἀνέξῃ γὰρ καὶ αὐτὸς μικρὸν τῆς ἀγῆδίας τῶν βαρβαρικῶν νόμων, ἵνα μὴ πάντα τρυφᾷς τοῖς τῶν Ἑλλήνων ἐνευχόμενος)⁴³. These lines correspond quite properly to the assumption of Theophylact about the superiority of Greek language not only towards Bulgarian but also towards Latin expressed in his work on the “errors” of the Latins, where the archbishop of Ohrid explains the Western doctrine of the Holy Spirit proceeding not only from the Father but also from the Son (*filioque*), with the lexical poverty of Latin (καὶ ὑγιαίνων τὸν νοῦν βιάζει πρὸς τοῦτο πενιὰ λέξεων καὶ Λατίνου γλώττης στενότητι).⁴⁴

If we try to summarize all this information about Theophylact’s attitude towards Greek language, it is no surprise when we see him asking another one of his addressees, Nicolas Mermentoulos, to wish that Theophylact doesn’t forget the Greek language during his stay in Macedonia (ἡμῖν δὲ συνεύχου τὸ μὴ καὶ τὸν Ἑλλήνα φθόγγον ἀποβαλεῖν, οὕτω πάνυ πονηρῶς πέπραγα)⁴⁵. But despite this fondness of Greek and the numerous allusions to Antiquity Theophylact still uses Hellene when he has to name a pagan, especially in his letter to a missing friend, Anemas, where the archbishop opposes the words of an Ἑλλήν to the more accurate prophecy of Jesaja calling him in addition ὁ ἡμέτερος.⁴⁶ The last two cases in his correspondence where he used “Hellene”, concern a certain ἑλλήνων βασιλεύς – most probably Alexander the Great,⁴⁷ and the cities on the Southern Black Sea coastline of Asia Minor which were forced to pay tribute to the Turkish ruler Danishmend, called by Theophylact ἑλληνίδες πόλεις.⁴⁸ This could be explained with the rhetoric of the author who uses ancient toponyms in this part of the letter to Gregory Taronites but in the next lines, while speaking about Byzantine victories, he switches to Ῥωμαῖος,⁴⁹ a term

43 Theophylact, Letter 48, p. 295, 7-11, ed. Gautier.

44 *Theophylact discourses*, p. 257, 1-6, ed. Gautier.

45 Theophylact, Letter 29, p. 227, 31-32, ed. Gautier.

46 Theophylact, Letter 41, p. 269, 11-15, ed. Gautier.

47 Theophylact, Letter 98, p. 505, 87, ed. Gautier and p. 504, n. 16 on the identification with Alexander the Great.

48 Theophylact, Letter 81, p. 13-20, ed. Gautier.

49 Theophylact, Letter 81, p. 429, 30, ed. Gautier. On rhetoric and identity see A. Garzya, “Visages de l’hellenisme dans le monde byzantin (IVe-XIIIe siècle)” *Byzantion* 55/2 (1985): 463-482, here 469-470.

Theophylact usually uses in his *Logoi* written for high statesmen such as Emperor Alexius I or the heir, Constantine Dukas.⁵⁰

This, in the majority of the cases “positive” use of “Hellene” and “Hellenic” in Theophylact’s letters with the meaning of Greek and the lack of its negative and pejorative connotation as synonym for pagan in hagiographical works edited by the same author, depend on the genre of the texts in which they are used. While telling us about persecutions against Christians in Late Antiquity or stressing Christian superiority over paganism, the author uses “Hellene” and “Hellenic” as synonyms for pagan. The only way for the term “Hellene” to find its way in a hagiographical work edited by Theophylact without any

50 *Theophylact discourses*, p. 207, 24; p. 227, 14; 231, 14; “Rhomaioi” and “Hellen” in Byzantine sources have been a subject of great scientific interest for decades. For more details see the recent publications of A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium. The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007); G. Page, *Being Byzantine. Greek Identity before the Ottomans*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008); I. Stouraitis, “Roman Identity in Byzantium: A Critical Approach,” *Byzantinische Zeitschrift* 107/1 (2014): 175-220; J. Koder, “Griechische Identitäten im Mittelalter – Aspekte einer Entwicklung,” in Βυζάντιο. Κράτος και κοινωνία. Μνημὴ Νίκου Οικονομίδη, ed. Αννα Αβραμέα et al. (Athens: Ινστιτούτο Βυζαντινῶν ἐρευνῶν, 2003), 297-319; Idem, “Byzantium as Seen by Itself – Images and Mechanisms at Work,” in *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, 22-27 August 2011, Vol. I, Plenary Papers* (Sofia: 2011), 69-81; C. Rapp, “Hellenic Identity, Romanitas and Christianity in Byzantium,” in *Hellenisms. Culture, Identity and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, ed. K. Zacharia (Aldershot – Burlington: Ashgate, 2008), 127-147; R. Beaton, “Antique Nation? ‘Hellenes’ on the Eve of Greek Independence and in the Twelfth-century Byzantium,” *Byzantine and Modern Greek Studies* 31/1 (2007): 76-95. See also some of the classics on this theme S. Vryonis, Jr., “Recent Scholarship on Continuity and Discontinuity of Culture: Classical Greeks, Byzantines, Modern Greeks,” in *The ‘Past’ in Medieval and Modern Greek Culture*, ed. S. Vryonis, Jr. (Malibu: Undena Publishing, 1978), 237-256; P. Charanis, “The Formation of the Greek People,” in *The ‘Past’*, 87-101; R. Jenkins, *Byzantium and Byzantinism. Lectures in Memory of Louise Taft Semple*, (Sinsinati: 1963); *Byzantium. Identity, Image, Influence. XIX International Congress of Byzantine Studies University of Copenhagen, 18-24 August, 1996. Major Papers*, ed. K. Fledelius (Copenhagen: Eventus Publishers, 1996); C. Mango, “Discontinuity with the Classical Past in Byzantium,” in *Byzantium and the Classical Tradition* (Birmingham: 1981), 48-57 (= Idem, *Byzantium and its Image* [London, 1984], nr. III); R. Browning, *Greece – Ancient and Medieval. An Inaugural Lecture delivered at Birkbeck College 15th June 1966*; D. Nicol, *Byzantium and Greece. Inaugural Lecture in the Koraës Chair of Modern Greek and Byzantine History, Language and Literature at University of London King’s College, October 26th 1971*; P. Magdalino, “Hellenism and Nationalism in Byzantium,” in Idem, *Tradition and Transformation in Medieval Byzantium* (Aldershot – Brookfield: Ashgate, [1991], nr. XIV); S. Vryonis, “Greek Identity in the Middle Ages,” in *Byzance et l’hellenisme. L’identité grecque au Moyen-Âge. Actes du Congrès international tenu à Trieste du 1er au 3 Octobre 1997*, ed. André Guillou (Paris: Association Pierre Belon) (= *Études Balcaniques* 6 [1999]), 19-36; Paris Gounaridis, „Ἡ ἐξελίξη τῆς ταυτότητας τῶν Ἑλλήνων στὴ Βυζαντινὴ αυτοκρατορία,“ in *Byzance et l’hellenisme*, 51-68; Παναγιώτης Χρήστου, *Αἰετρωμένη τὴν ἐθνικὴν νόμον τῶν Ἑλλήνων* (Thessaloniki: Αριστοτελεῖον Πανεπιστήμιον, 1960).

negative connotation was as a mark for the Greek language. As for the letters of the archbishop, there was no restriction for the use of “Hellenic” as an indicator of the author’s identity. That’s why there is no problem for Theophylact identifying himself with the eagle of Zeus⁵¹ or Heracles⁵² or even wishing he could serve the goddess Aphrodite,⁵³ something which is impossible in hagiographical texts.

Summary

In the works of Theophylact of Ohrid, both of hagiographical and epistolographical content, a different connotation of “Greek” and “Greeks” may be traced, depending on the genre of the text. So in the *Martyrium of the 15 Martyrs from Tiberiopolis* the words “Hellene” and “Hellenism” have a pejorative meaning and are used as synonyms for pagan and paganism. The reason for this is the historical background of the work, since its first part presents the Christian persecutions ordered by Emperor Julian in the 4th century. In contrast to the *Martyrium*, the historical events in the *Long Life of Saint Kliment* date entirely from the Middle Ages (9th-10th century) and are not connected with the Antiquity. That is why we may trace a relatively “neutral” connotation in the term “Hellenic” which is used when the author speaks about the Greek language. Such words as *Graikoi* and *graikikos* reveal the original Old Slavonic version of the *Life* that was translated into Greek in the late 11th to early 12th century when new passages were added according to the needs of contemporary Byzantine hagiography. The matter is quite different in the letters of Theophylact where terms such as “Hellene” and “Hellenic” are used as symbols of Greek culture and language and are important component of his identity. That is the reason why there is no problem for the Archbishop identifying himself with the Zeus’s eagle or wishing he could serve the goddess Aphrodite, something which is impossible in hagiographical texts.

⁵¹Theophylact, Letter 6, p. 147, 12-14, ed. Gautier.

⁵²Theophylact, Letter 5, p. 143, 6-10; Letter 85, p. 447, 34-39 and p. 449, 64-70, ed. Gautier.

⁵³Theophylact, Letter 5, p. 145, 34-38, ed. Gautier.

Georges Massé

American University of Science and Technology, Beirut

удк: 271.742-9

BYZANTIUM, CRUSADES AND NATIVE EASTERN CHRISTIAN CHURCHES: CASE OF THE SYRIAC ORTHODOX CHURCH OF ANTIOCH

Being part of Byzantium, and starting with the era of the Roman Emperor Justinian the Great, the regions of Syria and Egypt were considered as heretical; the reason being the “Monophysites” native churches of the region which believed that Christ has only one nature (monophosus), and which despite all attempts of Byzantium to merge these churches in Orthodoxy, the “Monophysites” churches resisted in Syria, Egypt and Armenia. The aim of this paper is to shed light on the forgotten current Christian native churches of the East. Specifically, this paper explores how the Syriac church, known today as the Syriac Orthodox Church of Antioch, which is an example of the aforementioned “Monophysites” churches, faced the events that took place in this eastern region of Byzantium and preserved its existence, independence and relations with other communities. The outcomes of this research will help unravel current dramatic consequences which may impact the selected church’s survival in a region described today as unstable.

The early history of the Native Eastern churches hinged on three big events that played a crucial role in its eventual weakness and decline: firstly, the emergence of Byzantium, secondly, the Christian Western adventures known as the crusades and thirdly, the Islamic Conquest. These constituted important turning points that had deep consequences and impact on the West and the East, but the Eastern consequences were far more profound and destructive.

By the beginning of the fourth century, the world witnessed the emergence and development of the Byzantine Empire accompanied by big internal changes in both the Roman and the Byzantine Empires. The newly emerging empire, which inherited vast territories and a

significant variety of populations from different origins, languages and traditions, began a process of Byzantinization¹ that led to internal misunderstanding and conflicts, especially when the church and the state attempted to unify “and by force” all native churches under the umbrella of the Byzantium Greek rite.

During that era, debates over the understanding of the nature of the Christ had occupied theologians for a long time. To put an end to internal ecclesiastical tension and discussions, the new Byzantine Emperor Marcian, called for a new council in Chalcedon in 451. In this council, the largest church council gathering then, a decree was adopted declaring that Christ was to be “acknowledged in two natures, without being mixed, transmuted, divided, or separated.”

The direct results of Chalcedon led to a major schism. Several churches rejected the Chalcedon resolution and broke off from the rest of the church; the most significant among the churches that will be later termed the Monophysites, were The Coptic church of Alexandria, The Armenian Church and The Syriac church of Antioch.

The Christological position referred to as Monophysites asserted that in the person of Jesus Christ there was only one, divine nature rather than two natures, divine and human. These churches believed that they were preserving and defending the belief in Christ. The reaction of the imperial government, whose main goal was to unify the whole empire under the true faith, was to employ force, oppression and persecution to put down the Monophysites.² This can be clearly seen by the Emperor’s declaration “no one shall dare speak about the birth of our Lord and Savior except as handed down by the council.” Such statement transformed the council’s decision to an imperial law, and the punishment for those who refused to obey became legal.³

As a result of these policies, Byzantine emperors treated the Syriac and the other churches as well, as heretics from the fifth century onward.⁴ One must note that the Church of Antioch was

not an accidental church; the Holy See of Antioch was established by Saint Peter the Apostle in 37 AD. Therefore, he is considered the first Patriarch of the Syriac Orthodox Church of Antioch (succeeded by 122 legitimate Patriarchs), the city which was considered as the capital of Roman Syria.⁵ Syriac church history witnessed the significant role-played in the first three Synods of the Christian Church: Nicaea (325), Constantinople (381), and Ephesus (431) that shaped the formulation and early interpretation of Christian doctrines. The Syriac church, as mentioned above one of the native churches, presented an exception as its followers settled in the whole region. The geographic location of the followers extended over Syria, Palestine, Mesopotamia and Persia.⁶

The Syriac Orthodox Church of Antioch is the oldest known church of Christianity after the church of Jerusalem, with a very rich and marvelous theological, spiritual, liturgical and literary heritage. The church language, Syriac- Aramaic was the language of ancient Syria and the language spoken by the Christ. After the Arameans converted to Christianity, and as they were very faithful and proud of their new religion, they denounced their old name (i.e. Aramaeans) and adopted the name Syriacs which gave them their religious identity instead of the name Aramaeans that denoted paganism, thus differentiating themselves from the Aramaeans that remained pagans.⁷ With the spread of Christianity, the Syriac language dominated due to the fact that the first preachers of Christianity (the disciples) were Syriac linguistically.⁸ Syriac was not just for preaching but it became the language of the church and liturgy and it remains so until today.⁹

Thereafter, the Syriac language remained dominant over a large section of the Orient, until the end of the 7th century AD when Arabic became popular (because of the Islamic Conquest) and Syriac started to decline gradually. Despite the Arabization of the region, some of its dialects are still used in Tur Abdin (Mountain of Worshippers), Turkey, the villages around Mosul and other villages in Northern

1 P. Henry, *Mohammad and Charlemagne*, (New York: Meridian books, 1960), 164

2 P. Allen and J. Cawte, *Christ in Christian Tradition 2*, (London, Oxford: 1987), 94.

3 M. Matte, “The Crusades: An Eastern Perspective with Emphasis on Syriac Sources”, *Muslim World Journal*.vol.93 (April 2003): 249-289.

4 Patriarch Ephrem I Barsoum, *Al –Duran Al – Nafisa Fi Mokhtasar Tarikh Al Kanisa*, (Homs: 1940), 143.

5 A. Rustum, *History of the City of Antioch* , vol. 1 (Beirut: 1958), 14.

6 Mar Ignatius Zakka I Iwaz- *The Syrian Orthodox Church of Antioch at a Glance*, (Damascus: 1985), 18-22.

7 I. Sakka, *My Syriac Church*, 2nd edition (Aleppo: Syriac Library, 2006), 28.

8 Patriarch Yacoub III, *KanisatAntakiya Al – Souriya*, (Damascus: 1971), 16.

9 Dictionary of the Holy Bible, I – 58

Iraq and in Ma'lula, a village near Damascus, Syria. The trace of its influence is obvious today in the name of several cities and villages in the Middle East and in their common dialects.¹⁰

As a native old church in the region, it is worth saying that the roots of almost all the Christian sects and rites of the region belong to the Syriac Orthodox Church of Antioch. For example, the Christian Community living principally in Lebanon and Syria which call itself "Rum" Greek (or Byzantium) orthodox is neither Greek nor Byzantine. Its members are Syrian Arameans and their common language and rite were Syriac until the 12th century, when their patriarch Theodor Balsamon adopted Byzantine rites and Greek liturgy.¹¹ Based on the 5th century controversies over Christology and the rejection of Chalcedonian creed, the Syriac church was systematically weakened by forceful persecution from the Byzantine church and state where, for instance, Syriacs were incapable of holding any civil office.¹² To notice, the largest part of Syriacs were under the rule of Byzantium while the rest were under the rule of the Persians, who were also subject to persecution.

The Syriac church suffered so greatly from Chalcedon, that by the sixth century, only two bishops were left to tend to its people.¹³ All other bishops were excommunicated, being labeled as heretics. The church fathers and the believers had to endure various agonies such as bans, killings and the incarceration of many, both clergy and laity gained martyrdoms. According to G. Ostrogorsky, the conflict between Constantinople and Monophysite churches of the East were seriously damaged by the Byzantine administration in the Eastern part of the Empire.¹⁴

When Justinian ascended to the Byzantine throne, an extremely significant period started. Perhaps more than any other Byzantine Emperor as he interpreted his imperial mandate to include theological as well as the administrative affairs of the Church. He obviously desired to find some solution to current doctrinal controversy, which

10 F. Anis, *Dictionary of the Names of Lebanese Cities and Villages*, (Beirut: 1972), 6.

11 M. Moosa, "Origin of the Christian Minorities in the Middle East," *Bibliophilus* 1, nb.2 (Spring 1982): 83-97.

12 D. L. O'Leary, *The Syriac Church and Fathers*, (Piscataway: Georgias Press 2002), 117-119.

13 Archdeacon Ne' mtallah Denno, *Iqamat al Dalil alastemrar Al -Esm Al -Assil*, (Mosul: 1949).

14 G. Ostrogorsky, *History of Byzantium State*, (Oxford: 1980), 60.

would be acceptable to Rome and the West and would quiet the dissenting voices of Monophysites.¹⁵

His wife Theodora, the daughter of a priest from Manbij in Syria, was an ardent Monophysite, while he hesitated in his attitude, desiring to put an end to the schism. The Empress was not able, for political and administrative considerations, to stop the oppression against Monophysites because the followers of the council of Chalcedon would have accused her husband of siding with the banned Syriac and being under the influence of his wife.

According to Evagirus, Justinian and Theodora took opposite sides in current theological disputes in order to avoid a final breach with the other party. We can understand from his point of view that Justinian showed in some cases a tolerated position toward non-Chalcedonians as an attempt to guarantee and secure the allegiance of those people to him as emperor. Such positions did not stop the persecution of Monophysites, despite the influence of Theodora and her interference occasionally in their favor.

The Empress efforts were crucial when she supported the exiled Patriarch of Alexandria to ordain two bishops: Theodore of Arabia and Jacob Baradaeus, a monk who lived in a monastery near Edessa (present-day Urfa in Turkey), journeyed to Constantinople in 540 to plead the cause of Monophysites and was imprisoned for fifteen years for his convictions. With a great zeal, Jacob crossed the whole region disguised, reorganizing the church structure through consecrating 27 bishops, thousands of priests and strengthening believers' faith.¹⁶

The role played by Jacob was essential in reviving the Syriac Church and the community. Their rivals started to call the church "Jacobite" more precisely Greek Orthodox, and their purpose was to dishonor and damage the Syriac Orthodox Church. However, Syrians rejected this title "Jacobite" because Jacob is indeed one of its famous and great fathers but not the founder, nor the author of a new dogma. He was one of its spiritual fathers who strengthened its members in the right faith they had received from the Apostles and the righteous church fathers.¹⁷ The Jacobites' conflict with the

15 J. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, (Oxford University Press, 1990), 10-130.

16 A short Overview of the Common History of the Syrian Church and Islam through Centuries, "*Patriarchal Journal*" vol. 331, (June 1995): 322-344.

17 Patriarch Ephrem Barsoum, *Al Loulou Al Manthour*, (Baghdad: 1976), 21-24.

Greeks, as with the other Eastern Christians who were opposed to them, was both theological and national, or ethnic: it was a contest between Syriac thought and Hellenistic culture. Grounded as they were in the Aramaic culture and history of the Syro-Iraqi region, it was inevitable that they would be drawn away from the Greco-Roman church, which eventually triumphed as the official religion of the empire.

Due to these ruthless policies toward the Syriac community, the Syriac Orthodox church saw the Arab Muslims as saviors from the Byzantians (the Muslims from their side favored the Jacobites because they did not owe any allegiance to Constantinople). This happened not only because of the repressions but also because many Arab tribes in Iraq, Syria and Trans-Jordan were Christians and members of the Syriac church, such as the Ghassasina, Banou Taghleab, Clqail, Tennuch, Rabia ... These tribes felt obliged to support the Arabic Muslims, despite the difference of their faith, as they were related in blood, language and culture. They even fought with Arab Muslims to liberate their land from colonizers (Byzantium).

On the other hand, the Syriac Church existence as part of the Islamic Empire was not always smooth; they were treated as second-class citizens. All non-Muslim religious communities were given a protected status known by the "Dhimma." According to this status, Christians had to pay "Jizya," (which might be referred to as "poll tax") a special type of taxation that non-Muslim followers must pay as an act of Islamic superiority.¹⁸

Relations between the Christian communities and Muslims were governed and based on the "Pact of Umar" (al-Ouhda al-Oumariyya), which enjoined that Christians could not build new churches, restore old ones, dress like Muslims, or hold public religious ceremonies, along with other restrictions that that often were not enforced, but could be used against Christians when Muslim authorities felt necessary.¹⁹ In general, there were "ups and downs" periods depending on the ruler. Sometimes they discovered themselves protected and given some prerogatives by the Muslim leader, while

18 M. Goodwin and S. Hodgson, *The Venture of Islam*, vol. 3 (Chicago: Chicago University Press 1974), 74. Read also L. Sabbagh, *The Contemporary History of the Arabs* (Homs: Baath University, 2000), 195.

19 M. Rostow, *Heresy and the Politics of Community: The Jews of the Fatimid Caliphate*, (Ithaca-New York: Cornell University Press, 2008), 17

other leaders systematically persecuted them and forced important numbers of them to convert to Islam. Regardless of these obstacles, the Syrians retained their churches, monasteries, and liturgy. Thus, they translated the Greek sciences into their languages and into Arabic, founded universities for various sciences, especially during the Abbasid rule.²⁰ According to the Syriac Patriarch Dionysus Tall Marne, his friend the Abbasid Ma'moun Caliph, used to say that he does not care what religion his subjects embraced as long as they paid the tribute.²¹

Launching the crusades during the 11th century and the arrival of the Franks added more friction to the fragile situation in the region. It is well known, that the public official goal of these expeditions was to liberate Jerusalem from the Muslims. What to do and how to deal with the Eastern Churches in the region was something that they were never waiting for and they never encountered before. All what they knew is that they were considered heretics. This attitude helps us understand that these native churches were always ignored and sometimes unknown to the Christian West, forgetting that Christian roots lay in the Middle East. Arriving to the East, the

crusades found themselves dealing with heretic churches; they put them all into a single category as people "who do not obey Rome."²²

The first to establish good relations with the crusades, were the Armenians. While the Armenian (Armenia) and the Coptic (Egypt) were national Churches, the Syriac communities could be found almost in all crusade cities of the East. Compared with the Armenians and Copts, Syrians had no forms of political entity and even no basis for any "Syriac" nationalism whether in the form of model out a distinctive territory. Mikael Rabo, the Syriac historian mentioned that the Franks did not impose the Chalcedonian faith on Christians living in that area.²³ From their side, Syrians, who constituted the main part of population in Northern Syria, were at the arrival of the crusades dispersed over the whole area extending to Palestine.

20 K. Setton, *A History of the Crusades. Vol.5: the Impact of the Crusades on the Near East*, (Madison: University of Wisconsin Press, 1985), 49-58.

21 M. G. Saliba, trans. *Dionysus Tellmaharoyo* (Damascus: Sidawi printing, 1966), 21.

22 M. Moosa, "The Crusades an Eastern Perspective with Emphasis on Syriac Sources," *The Muslim World* vol.93 (April 2003): 257.

23 M. G. Saliba, trans. *Makhtabnout Zabne: Tarikh Mar Mikhayil Al Suriani Al kabir*, vol. 3 (Aleppo: 1996), 152.

They built closer relations with the Roman Church as a measure of self-protection and self-preservation. The crusades reciprocated for reasons of policy and allowed them to practice their religious rites in freedom and peace.²⁴

Within a short period after their arrival, the crusades differentiated between Byzantium Orthodox and the other churches who opposed it. These native Eastern churches were treated by the crusades in a better way especially the Syriac Jacobites because they were never interested in politics or aimed to play a political role, and had no military value, despite that in some cities such as Edessa and Antioch and its countryside, they were very influential and constituted one of the biggest communities.

They did not expel the Syriac patriarch or bishops and enjoyed a freedom of worship, an issue that was almost impossible under the Greek Byzantium rule. Having good relations did not always immune the Syriacs from violations and atrocities committed by the Franks, such as the plundering of the great Syriac Jacobite monastery of Bar Saumaby Frankish Jocelyn II of Edessa.²⁵ Jocelyn who succeeded his father meddled in the Syriac church internal affairs and was closer to the Armenians favoring them over the Syriacs because he was half Armenian.²⁶

The reliance of the Crusaders in Edessa, Antioch, and Jerusalem on native Christian sects, no matter how "heretical" they were, served in the end to damage the Jacobites' native-church status with the Muslims. Unlike the Armenians and Maronites, however, the Jacobites did not have any military alliances with the Crusaders, nor did they fight in their ranks, which enabled them to escape significant Muslim vengeance under the Mamluk.

After the Franks established a foothold and founded parishes, principalities, and installed a Latin patriarch and ordained bishops in different parts of the region it became apparent that the crusades main intention was to establish their religion, the Catholic tradition in this Orthodox area. Alongwith other Christian minor rites of the region, the Syriac church was the target of organized campaigns of

²⁴ Setton, *A History of the Crusades*, 79.

²⁵ Ibn al Adim, *Bughyat Al Talal fi Tarikh Halab*, (Damascus: Zakkar press, 1985), 321-322.

²⁶ Benns, *An introduction to the Christian Orthodox Church*, (Cambridge: Cambridge University press, 2002), 31.

conversion undertaken by emissaries and missionaries of the Roman Catholic Church.

By the end, the failure and consequences of the crusades were disastrous for the native Christians and resulted in the destruction of most Christian Churches of the East and transforming the Muslims to be more aggressive, suspecting that each Christian was a western sympathizer. As a result, Muslims became less tolerant which led to alienation between two societies that still exist till today.

Summary

The Byzantium historical role and the wider legacy of the crusades and their expeditions to the East have been the subject of much discussions, researches and books. The general trend of research concerning this rich period of world history and its cultural heritage implications focused, in its biggest part, on Europe as well as on the consequences that followed the end of the crusades and the fall of Byzantium. Exploring Byzantium and researching the crusades' unique historical phenomenon is a continuous academic endeavor. Of special interest are the violent actions justified by religious faith, political glory and economic ambitions that left a permanent imprint of misunderstanding and mistrust among local religious communities of the Eastern region, including the Christian inhabitants themselves.

In sum, the history of the Syriac Orthodox Church is a history full of sacrifices and martyrs, starting with Byzantine oppressions, followed by crusade atrocities, to the decimations of the Mongol Tamerlane in the late period of the 14th century and the severe restrictions under the Ottoman Sultanate. It is worth noting, that the biggest decline of the Syrian church, reached its lowest point during the Ottoman rule over the Levant region, which lasted for more than 400 years. The rise and growth of Turkish nationalism resulted in 25000 Syrians massacred by the end of the 19th century. Another Ottoman massacre against the Syriacs committed by the Ottomans, and helped by the Kurds, took place in 1915, where around 90 thousand Syriacs were massacred (according to Patriarch Ephrem I), carved in the Syriac Orthodox memory as the "SAYFO" (year of the sword). It is worth mentioning that the Synod of the Syriac church gathered in May 2014 in Damascus, decided to dedicate the

year 2015 for the commemoration of the centennial of the “SAYFO” genocide.

The result of this ethnic cleansing was obvious in the demographic alteration of the Syriac Orthodox community, who started to seek refuge and migrate to other areas where they might be safe and more secure. We can see today in Tor Abdin (Mountain of worshipers) in Turkey, which was considered as the heartland of this church, Syriac people numbers declined from 250,000 in 1900 to almost 2,000 person in the year 2000. The Patriarchate itself was forced to move to different places where the last displacement happened in 1933 when they moved from Deir el

Zaafaran in Mardin, Turkey to Homs in Syria then to Damascus in 1959.

Finally, these forgotten churches of the East with troubled history faced repression and persecution during their whole history, and despite all events, they still exist until today but as a minority and not as a majority like before. Their geographical location also played a negative role that explains itself: They were located between two fronts; the Christian West and the Islamic East with the history of troubles and crises faced from both neighbors. The absence of a secular kingdom, political programs and ambitions transferred the regard of the community to a religious and spiritual level, and distinguished their identity in cultural terms without any political allegiances or assistance.

The various types of crises that faced the Syriac Orthodox Church during its history still exist until today, bloodshed, decline and migration still facing and threatening the existence the Syriac Orthodox in the East, as well as other native Christian Churches. Following current events in the region, and the emergence of ISIL (Islamic State of Iraq and Levant) through adopting extremist policies based on discrimination, transfer and forcible conversion, remind us what happened hundreds of years before. To notice that this terrorist organization is not guiding its “Holy War” against the infidel Christians only, but against all ethnic minorities (Yezidis, Kakaism, Mandaean, Shabak, Baha’i...) and even big Islamic communities like Shiite, Kurds who are Sunni in majority and even Sunnites who reject to adopt their point of view.

Again a big exodus is taking place, it is like history is repeating itself, we saw it in Mosul and Nineveh in Iraq where the Christians

were given an ultimatum and three options; First option: is to convert to Islam; Second option to leave for good, and the Third option was for those who rejected the former two options is to be executed by sword. In Syria, thousands of followers were killed; churches and monasteries were destroyed, kidnapping bishops, priests and monks. In Egypt, the post-revolutionary period witnessed an anti-Coptic movement. We can see it also in the big number of Christians migrating from the whole region to Europe, America and Australia for a better and secure future, and it is certain that these people left for good and will not return. What we are witnessing is the last wave of native Christian migration from the East, the region where their roots date to thousands of years.

ЗА МАКЕДОНСКИОТ СОЦИЈАЛИСТИЧКИ МОДЕЛ НА ОДНОСИ СО ВЕРСКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ И НЕГОВИОТ ОДРАЗ ВРЗ СЕКУЛАРИЗМОТ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Освртот кон уставно-правниот статус на религиите и слободата на вероисповест во Македонија од 1945 до 1990 година е особено важен не само заради следењето на историскиот развој на овие теми, туку и заради фактот што и денес во нашиот правен систем се присутни одредени елементи карактеристични за тој социјалистички период кои ја определуваат оригиналноста на македонскиот модел на секуларизам.

Одговорите на споменатите прашања ќе се добијат преку анализа на идеолошко-политичките основи на Социјалистичка Македонија, при што на крајот, на темелот на овие информации, поместени се заклучни согледувања за карактерот на секуларизмот во Социјалистичка Македонија односно во Федеративна Југославија.

Поновата македонска уставно-правна историја започнува кон крајот на Втората светска војна со создавањето на Социјалистичка Македонија¹ во рамките на Федеративна Југославија². Со тоа, и прашањата што се предмет на интерес на овој труд, за прв пат се регулираат во сојузните и републичките уставни, законски и

1 Под терминот „Социјалистичка Македонија“ се подразбира македонската држава, која како дел од Федеративна Југославија функционира од 2 август 1944 година сè до 1991 година, а која согласно уставите што се усвојуваат се именува како Народна Република Македонија со републичкиот устав од 1947 година, како и Социјалистичка Република Македонија со републичките уставни од 1963 и 1974 година.

2 Под терминот „Федеративна Југославија“ се подразбира југословенската социјалистичка федерално уредена држава, која функционира од 29 ноември 1943 година до 1991 година, а која согласно уставите што се усвојуваат се именува како Федеративна Народна Република Југославија со Уставот од 1946 година и Социјалистичка Федеративна Република Југославија со уставите од 1963 година и 1974 година.

подзаконски акти, чија суштина беше детерминирана од постојните глобални вредносни тенденции, како и од идеолошките постулати на државата што се создаваше.

Правното вообликување на системот на државното уредување на Федеративна Југославија чиј составен дел е Социјалистичка Македонија, преточено во одредбите од сојузните уставни и уставите на републиките, преставуваат конкретизирана разработка на идеолошките темели на кои почиваше оваа држава³. Во

3 Темелите на современата уставност на Македонија почнуваат да се поставуваат веднаш по почетокот на Втората светска војна во рамките на вкупните процеси за ослободување на Југославија од фашистичкиот окупатор, водени и координирани од југословенското партизанско движење и комунистичката партија. Во оваа смисла, во 1942 година, се формира Антифашистичкото Собрание на Народното Ослободување на Југославија (АВНОЈ), врховниот орган на револуционерната власт во Југославија, кој во себе ги има концентрирано сите законодавни и извршни надлежности на ослободените територии на оваа држава. Понатаму, основите на заокружениот уставно-правен систем на југословенската држава се поставуваат во 1943 година, на Второто заседание на АВНОЈ, кое се одржува на 29 ноември 1943 година. Следниот важен настан се случува во 1945 година, кога се избира уставотворното собрание на Југославија, кое на својата прва седница ја носи „Декларацијата за прогласувањето на Федеративна Народна Република Југославија“ со што и формално претстанува да постои Кралството Југославија и Уставот на оваа држава од 1931 година. Последното, е особено значајно од аспект на борбата на македонскиот народ за државност, имајќи го пред вид фактот дека во рамките на Кралството, Македонија беше составен дел на територијата на српската држава, која заедно со хрватската и словенската го создадоа Кралството Југославија. Конечно, во 1946 година, југословенското уставотворно собрание го донесува и првиот устав на Федеративна Југославија (работен по примерот на Уставот на Советскиот Сојуз од 1936 година) со кој се воспоставува социјалистичкиот систем на уредување во државата чиј што дел е Македонија, заедно со петте републики и двете автономни покраини. Паралелно со воспоставувањето на државноста на Федеративна Југославија, македонското ослободително движење, на првото заседание на Антифашистичкото Собрание на Народното Ослободување на Македонија (АСНОМ), кое се одржува на 2 август 1944 година во манастирот „Св. Отец Прохор Пчињски“ го донесува „Решението на АСНОМ како врховно законодавно и исполнително народно претставително тело и највисок орган на државната власт во демократска Македонија“ (*Решение на АСНОМ како врховно законодавно и исполнително народно претставително тело и највисок орган на државната власт во демократска Македонија*, Службен весник на федералната единица Македонија во демократска федеративна Југославија, бр.: 1, год.: I, Скопје, 18.2.1970, стр.: 1.). Овој документ, во членот 1 повикувајќи се на решенијата донесени на Второто заседание на АВНОЈ, ги поставува основните на уставноста на Македонија, санкционирајќи дека „АСНОМ претставува врховно законодавно, извршно и претставничко тело на Македонија и на македонската држава, која е рамноправна единица на Демократска Федеративна Југославија“. Во оваа смисла, значаен документ за македонската државност е и Прогласот до македонскиот народ од членовите на првото заседание на АСНОМ (*Проглас до македонскиот народ од членовите на првото заседание на АСНОМ*, Службен весник на федералната единица Македонија во демократска федеративна Југославија, бр.: 1, год.: I, Скопје, 18.2.1970, стр.: 7.). Во овој документ, меѓу другото, се укажува на фактот дека е донесена Декларацијата со која им се гарантираат националните, политичките, но и верските слободи и права на граѓаните,

конкретна смисла, сите позначајни прашања поврзани со развојот и функционирањето на Федеративна Југославија се разработуваат во соодветните работни тела на СКЈ, по што, откако ќе се усвојат конкретни заклучоци, истите во форма на директиви им се доставуваат на пониските партиски организациски тела.

Уставно-правното уредување на Федеративна Југославија⁴ се темели на т.н. „идеологија на работничката класа“⁵ која преставува заокружен систем на политички позиции, верувања и ставови осмислени од страна на СКЈ⁶. Од своја страна, пак, СКЈ заедно со комунистичките партии на републиките, како дел од глобалното комунистичко движење, својата теоретска и практична основа ја црпи од начелата на *марксизмот*⁷ и на

потоа дека се прогласува македонскиот за службен јазик, како и фактот дека е формиран Президиумот на АСНОМ со функции на „привремено народно представителство на македонската федерална држава“ и дека се избрани „40 претставители на македонскиот народ за АВНОЈ и неговиот Президиум“. По ослободувањето на Македонија од 28 до 30 декември 1944 година во Скопје се одржува Второто заседание на АСНОМ, а од 14 до 16 април 1945 година Третото заседание. На овие седанија се заокружува процесот на оформување на македонскиот уставно-правен систем, особено со одлуката за одземање на извршните надлежности на Президиумот на АСНОМ, кои ѝ се доверуваат на Владата, додека АСНОМ, пак, продолжува да функционира како народно собрание, во чии рамки се концентрирани законодавните надлежности. На овој начин се осигурува во голема мера системот на поделба на власта во ослободената македонска држава. Понатаму, врз основа на Законот за избор на народните пратеници за уставотворното собрание на Народна Република Македонија (*Закон за избор на народните пратеници за уставотворното собрание на Народна Република Македонија*, Службен весник на Народна Република Македонија, бр.: 24, год.: II, Скопје, 30.7.1946, стр.: 227-234.), како и Указот за расупишување избори за уставотворното собрание на Народна Република Македонија (*Указ за расупишување избори за уставотворното собрание на Народна Република Македонија*, Службен весник на Народна Република Македонија, бр.: 25, год.: II, Скопје, 10.8.1946, стр.: 241.) на 22 септември 1946 година се организираат изборите за уставотворното собрание. Уставотворното собрание, пак, врз основа на одредбите од Законот за уставотворното собрание (*Закон за уставотворното собрание на Народна Република Македонија*, Службен весник на Народна Република Македонија, бр.: 24, год.: II, Скопје, 30.7.1946, стр.: 225-227.), на 31 декември 1946 година, го донесува првиот Устав на Народна Република Македонија.

4 Види С. Шкарик, *Уставно право на СФРЈ* (две книги), (Скопје: Македонска книга, 1986 и 1987).

5 Концептот на идеологијата на работничката класа примарно се разработува во делото на Карл Маркс и Фридрих Енгелс, „Комунистички манифест“. Според авторите, судбината на работничката класа е да го промени капиталистичкиот систем со воспоставувањето на т.н. диктатура на пролетеријатот како предфаза до конечното создавање на комунистичкото општество во кое „слободата на секој е предуслов за слободниот развој на сите“ (Види К. Маркс и Ф. Енгелс, *Манифест на Комунистичката партија*, (Скопје: Комунист, 1987).

6 Види *Програм Савеза комуниста Југославије*, (Белград: 1962).

7 Марксизмот е политичко-економско-општествена теорија, која извира од трудовите

*ленинизмот*⁸. Преку соодветни толкувања и анализи на одредени тези дел од оваа литература, СКЈ нуди општи, но и парцијални насоки, кои треба да го определат државниот, општествениот и културниот развој на Федеративна Југославија, а со тоа и на Социјалистичка Македонија. Во рамките на вака поставената идеолошко-политичка основа на која беа градени политиките и вообличувани правните акти, свое место имаат и прашањата кои се предмет на нашиот интерес во овој труд. Идеологијата на марксизмот на прашањето на религијата му приоѓа од аспект на класното општество, а причините за нејзиното настанување ги бара и ги наоѓа „во оттуѓувањето на човекот најпрво од самиот себе, а потоа и од другите луѓе во општеството“⁹. Според **Карл Маркс**, религијата е човеков производ, но луѓето за тоа не се свесни, при што тој заклучува дека „луѓето откако ќе ја надминат сопствената световна ограниченост, ќе успејат да ја надминат и сопствената религиска ограниченост“¹⁰. Вака поставената идеолошко-политичка основа заедно со конкретната концептуализација, во теријата се именува како *марксистички атеизам*¹¹. Како дополнителен аргумент во прилог на споменатата идеолошка позиционираност на југословенските комунисти во оваа област, сведочат и конфликтните односи што тие ги имаат со **верските водачи**, а кои влечат корени од периодот пред и за време на Втората светска војна заради фактот што вторите во значаен дел се наоѓаат на спротивната страна во тие турбулентни предвоени и воени времиња¹². Во таа смисла, во контекст на теоретската

на Карл Маркс и Фридрих Енгелс. Марксизмот беше еден од највлијателните правци во меѓународното работничко движење во 19 и 20 век (Види J. Elster, *An Introduction to Karl Marx*, (Cambridge: 1986).

8 Ленинизмот е теоретскиот систем составен од разни политички и економски поставки елаборирани од Владимир Илич Ленин. Ленинизмот е надградба на идеите на Марксизмот и служи како идеолошка основа на комунизмот во СССР (Види V. Lenin, *Karl Marx: A Brief Biographical Sketch with an Exposition of Marxism*, (Peking: Foreign Languages Press, 1967).

9 Види К. Маркс, *Прилог јеврејском питању*, том 3 (Белград: Дело, 1972), 125.

10 Види Маркс, *Прилог јеврејском питању*.

11 Марксистичкиот атеизам е дел од комунистичката доктрина на Карл Маркс, која е вообличена под влијание на хегелистичкото филозофско наследство, како и погледите на германскиот филозоф Лудвиг Фохербах. Оваа претстава за односот на државата кон религијата, која подоцна се разработува и од Владимир Ленин, како и други комунистички лидери и идеолози во државите од комунистичкиот блок, се сведува на тезата дека комунизмот претпоставува укинување на сите религии со цел да се оствари замислената идеална држава (Види S. P. Ramet, *Religious Policy in the Soviet Union*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).

12 Види Т. Бранковиќ, „Савез Комуниста Југославије и религија,” *Политикологија*

основа на марскистичкиот атеизам, историското секавање од Народно-ослободителната борба беше следната причина што го детерминираше карактерот на југословенскиот модел на секуларизам. Според југословенските комунисти, религијата, која се раѓа и се одржува во одредени историски услови на материјална и на духовна заостанатост на луѓето, не може да се отстрани со административни средства¹³ туку со:

- ❖ **Прво**, непрекинато развивање на социјалистичките општествени односи, како и

- ❖ **Второ**, ширењето на научните сознанија и општото подигнување на човековата свест.

На тој начин, според нив, прогресивно се остварува човековата слобода и се ликвидираат материјално-духовните услови за разни заблуди и илузии.

Врз основа на истакнатото, се искристализираат четири позиции на СКЈ во однос на прашањето на религијата:

- ❖ **Прво**, религијата е резултат на духовната, но и на материјалната заостанатост на луѓето како резултат на карактерот на животот под идеолошки системи кои не овозможуваат таков исчекор како што тоа го може социјализмот;

- ❖ **Второ**, религијата е систем на погрешни верувања и општествена заслепеност, која, согласно реториката и праксата на СКЈ, во ниту една смисла нема позитивен придонес во развојот на човекот;

- ❖ **Трето**, наспроти споменатото, заради демократските стандарди што ги поставува цивилизираниот свет, а кои се прифатени од Федеративна Југославија, во најголема мера со основањето на ОН, уништувањето на религијата, како конечна цел на југословенските комунисти, нема да се врши со административни забрани, туку со активна политика која ја промовира науката и народното образование;

- ❖ **Четврто**, според југословенските комунисти, остварувањето на потполната слобода на човекот е неможно со постоењето на религијата, односно постоењето на религиската свест кај луѓето е спротивна на начелата на слободата, каква што ја сфаќаат тие.

религије, бр.: 2, (Белград, 2007): 81-86.

13 Види *Програм Савеза комуниста Југославије*.

Врз основа на споменатото, СКЈ ги поставува и практичните основи за реализација на дефинираните идеолошки ставови во оваа сфера кои се сведуваат, исто така, на четири столбови, а кои заедно му ја даваат смислата на југословенскиот модел на секуларизам:

- ❖ **Прво**, членството на граѓаните во СКЈ е спротивно на било какво религиско уверување, односно имањето на религиска свест е спротивно на темелите на југословенско-комунистичката идеологија;

- ❖ **Второ**, СКЈ на граѓаните - кои не се членови на единствената партија и кои не заземаат повисоки државни и општествени позиции - заради прифатените во начело стандарди на развиениот демократски свет, во основа, им допушта да припаѓаат на една од признаените верски организации, како и практично да ги вршат сопствените верски обичаи, при што за тоа нема да сносат никакви последици;

- ❖ **Трето**, СКЈ строго се противи и ги забранува сите обиди верските чувства на граѓаните да се користат во политички цели или, пак, верските организации да бидат упориште на антисоцијалистичките сили. Овој факт упатува на заклучокот дека неприкосновеноста на утврдениот со устав социјалистички систем има примарно дејство дури и за прашања, кои во одредена мера се косат со општо прифатените демократски начела со кои се регулирани прашањата поврзани со остварувањето на политичките, социјално-економските, како и културните права и слободи;

- ❖ **Четврто**, сметајќи дека верските чувства се приватна работа на секој граѓанин, СКЈ се залага за доследна примена на слободата на вероисповест, зацврстувајќи го во потполна мера остварувањето на моделот на одвоеност на религиите од државата.

Имајќи го предвид споменатото, во прилог на темата говори и практиката, која во голем дел е спротивна на воспоставените норми најчесто на штета на верските организации, како и на слободата на вероисповест на граѓаните. Имено, наспроти гаранциите на државата за споменатите прашања, во целиот концепт доминира позицијата за неспоивоста на членството во СКЈ со имањето верски чувства. Во оваа смисла, имајќи го пред вид фактот дека за било која позиција на било кој граѓанин се бара, меѓу другото, и

морално-политичка подобност, во која задолжително влегувал и атеистичкиот поглед на светот, се наметнува заклучокот дека имањето на верски чувства преставува сериозен личен хендикеп за општествен напредок. Морално-политичката подобност, пак, претставува **збир на идеолошки и политички уверувања, степен на доверба и ангажираност, според кои, како одредници, во рамките на Федеративна Југославија од страна на СКЈ била оценувана лојалноста на одредена личност кон Државата, како и неговите капацитети да извршува одредени функции во системот на организацијата на власта.** На овој начин, наспроти декларираните заложби за еднаквост, југословенскиот социјалистички систем, во фактичка смисла ги става во нееднаква позиција граѓаните во однос на истоветноста на нивните шанси за пристап до јавните општествени, односно државни позиции. Ваквата пракса со различен интензитет неприкосновено се применува сè до доцните седумдесети години на 20. век, кога **Едвард Кардељ**¹⁴, еден од главните идеолози и политичари во поранешна СФРЈ, во својата книгата „Правци во развојот на политичкиот систем на социјалистичкото самоуправање“¹⁵ се заложува за раскрстување со ваквата реалност, констатирајќи дека религиското убедување не треба да биде повеќе критериум според кој ќе се оценува морално-политичката подобност на граѓаните.

Во секој случај, споменатите идеолошки постулати во однос на оваа тема имаат и свој правен израз во соодветните уставни, законски и други акти што беа усвојувани низ годините. Во конкретна смисла, на крајот од Втората светска војна на самиот почеток, политичките власти во Социјалистичка Македонија и Федеративна Југославија со донесувањето на **Декларацијата на АСНОМ за основните права на граѓанинот на демократска Македонија**, како и со **Законот за забрана за предизвикување на национална, расна и верска омраза и нетрпеливост на претседателството на АВНОЈ**, јавно манифестираа дека се определени да ги гарантираат, заштитат

14 Едвард Кардељ, роден 1910 година, а умира 1979 година, е југословенски комунист, политички лидер, економист, партизан и публицист. За време на сопствениот живот, Кардељ е еден од најистакнатите лидери на социјалистичкото револуционерно движење во Југославија, член на претседателството на СКЈ, како и претседателството на СФРЈ. Тој се смета и за еден од креаторите на југословенскиот социјалистички систем на работничкото самоуправање (Види J. Prunk, "Idejnopolitični nazor Edvarda Kardelja v okviru evropskega socializma," Ferenčev zbornik, Inštitut za novejšo zgodovino, (Љубљана, 1997): 105-116.)

15 Види Е. Кардељ, *Правци развоја политичког система социјалистичког самоуправања*, (Белград: Комунист, 1977).

и унапредат слободите и правата на човекот и на граѓанинот чиј дел е и слободата на вероисповест. Имајќи ја пред вид религиската колоритност на државата која може да биде основ за сериозни нарушувања на државното единство, властите се обидуваат да го надминат тоа со предвидувањето на исклучително високи санкции за секакви облици на поттикнување на, меѓу другото, и на верска омраза и нетрпеливост. Исто така, имајќи го предвид идеолошкиот карактер на Федеративна Југославија, уште на самите почетоци од развојот на нејзиниот уставно-правен систем, властите настојуваат да направат теориски и практичен спој помеѓу принципите на социјализмот кои имаат негаторски однос кон прашањето на религијата наспроти прифатените стандарди во однос на слободата на вероисповест. Ваквата реалност е изворната причина за низата правни и политички аномалии што се јавуваат низ годините додека постоеше оваа држава, а кои ги ставаат под сомнеж определбите на југословенските односно македонските социјалистички власти за гарантирање на верските слободи и права на граѓаните, а преку тоа и за целосно остварување на неутралниот однос кон верските организации.

Со своите уставни од 1947, 1963 и 1974 година, Федеративна Југославија изгради заокружен правен систем кој во значајна мера се темели на начелата на секуларизмот сфатен низ призма на идеолошките постулати на марксистичкиот атеизам. Имено, верските организации за разлика од минатото беа сведени на сопствената основна мера, бидејќи државата им ги одзема оние надлежности што ги имаа во минатото, а кои излегуваа надвор од рамките на темелните обврски поврзани со проповедувањето на верата. Слободата на вероисповест, пак, беше прилично широко поставена на ниво на меѓународните стандарди кои започнаа да се поставуваат во светот со основањето ОН. Во оваа смисла, **со пресликувањето на овие сојузни уставни одредби во уставите, Социјалистичка Македонија овозможи во целост да се заокружи филозофијата на СКЈ во однос на споменатите теми.** Во прилог на споменатото, говорат и спецификите што произлегуваат од федеративното уредување, бидејќи правната рамка во оваа област подеднакво се однесуваше како на Македонците со православна вероисповест кои беа мнозинска заедница, така и на останатите народи дел од другите републики, како и на малцинствата.

Наспроти уставните документи, со **Законот на ФНРЈ за правната положба на верските заедници од 1951 година**, како и подоцна со **Законот СРМ за правната положба на верските заедници од 1977 година**, дополнително беа разработувани и допрецизирани соодветните уставни одредби во однос на остварувањето на слободата на вероисповест, како и во однос на статусот и функционирањето на верските организации. Освен тоа, беа допрецизирани и други уставни членови со кои одредени надлежности на верските организации беа скусени какви што беа организирањето на основното образование или венчавањето. Конечно, со законите ваквата логика беше проширена и на други области, каков што е верскиот чин на крштевање за христијаните или обрезавање за муслиманите и за евреите, со што верските организации беа дополнително ограничени на основниот обем на активности. На крајот, со подзаконските правни акти каква што е **Уредбата на Социјалистичка Македонија за извршување на одделни одредби од Законот за правната положба на верските заедници од 1961 година**, на средината од втората декада од основањето, државата им ги скуси дополнителен дел од надлежностите што верските организации ги имаа во минатото, а кои излегуваа надвор од рамките на нивните основни задачи, додека во однос на нивните останати активности кои како дел од нивното учење се нужни, беа наметнати сериозни правни пречки, со што на одреден начин беше доведено во прашање остварувањето на нивната мисија, а со тоа беше оневозможено граѓаните во целост да ја остварат слободата на вероисповест.

На темелот на погорекажаното може да се извлечат повеќе заклучоци. Имено, анализата на овие правни акти низ призма на степенот на нивната сообразеност со соодветните меѓународни демократски стандарди, упатува на заклучокот според кој нив можеме да ги поделиме во две групи. Имено, во првата група влегуваат сојузните и републичките уставни чии одредби се на линијата на меѓународните стандарди, додека во втората група можат да се поместат законските и подзаконските правни акти кои во дел не се на линија на меѓународните стандарди. Врз основа на ова, може да се заклучи дека во Социјалистичка Македонија односно во Федеративна Југославија генерално беше манифестирана подготвеноста на државата за нормално

функционирање на верските организации и, во таа смисла, за остварување на слободата на вероисповест, меѓутоа фактички, со законските и подзаконските правни акти, кои ги допрецизираа уставните одредби тоа не беше случај.

Summary

Macedonia lays at the heart of the Balkans and through the years, the geography of the peninsula was the cause for the nations to face other important processes that started in the European continent. In that sense, the communism that was based on the atheistic, anti-religious view of the world, among other things, shaped the Macedonian model of relations with religious organizations, having in mind the fact that the state of the Macedonian people was under the communist regime of Yugoslavia from 1944 to 1990. However, the fall of communism, brought the democracy, that enabled the citizens, and the religious organizations to feel the religious freedom. In this sense, in this paper are worked out the ideological and the legal elements of the Macedonian socialistic pattern of secularism which, to a lesser extent we can find in the present Macedonian constitutional and legal system which is based on a democratic foundations.

ЗАМИСЛУВАЊЕТО НА САМУИЛ ВО БАЛКАНСКАТА ИСТОРИОГРАФИЈА (ПРВА ПОЛОВИНА НА 19 ВЕК)

„Во недостаток на секакви доверливи укажувања, можно е само да се претпостави, дека Самуил, чијашто религиска позиција била не помалку тешка од политичката - бил поставен меѓу Источната црква, од една страна со истовремен целосен раскол со нејзината тогашна претставничка Византија, Рим од друга страна, и богомилството од трета – поради што Самуил, се стремел да одржува извсен баланс меѓу нив и им ласкал и на папскиот двор и на ереста, не одрекувајќи се истовремено и од православието, верата на своите претходници и мнозинството на народот... При такво колебање и неискреност во убедувањето, што ги диктирало политичките калкулации, и Папата и павликијаните-богомили можеле да го сметаат за свој приврзаник. Но затоа православните Бугари, навикнати да ги гледаат своите цареви како ревностни поборници на црквата, неминовно се посомневале во неговата вера. Со тоа ние го објаснуваме целосното отсуство на името на Самуил во спомениците на православната бугарска писменост, како и целосниот забрав на кој го предал народот бугарски на својот голем борец, кој со благодарност си споменува за неговите побожни претходници, Борис, Симеон и Петар.“¹

Рускиот историчар Александар Гилфердинг (1831-1872), кој е најзаслужен за актуелизирањето на историската меморија за Самуиловата држава, е првиот што приметил дека отсуствува писмена традиција за Самуил во словенските ракописи до средината на 19 век. Тој констатирал дека „освен кратките белешки на словенскиот превод на Манасиевиот летопис кадешто името на Самуил се споменува во парафразите на сведоштвата запишани во грчкиот текст, тоа [неговото име] се јавува само еден пат во сочуваните словенски споменици, и тоа во Зографскиот меморијален лист.“²

¹ А. Гилфердинг, “Писма об истории сербов и болгар“, Собрание сочинений А. Гилфердинга, I (Санкт Петербург: 1868), 235-236.

² Ibid., 236, n. 1.

Ако се из земе субјективната и наместа наивната интерпретација на Гилфердинг за своевидното *damnatio memoriae* на Самуил поради близкоста на царот со богомилите и неговото лавирање со Папството, останува фактот дека навистина отсуствува легенда поврзана со Самуил во книжевната традиција до средината на 19 век. Тоа се потврдува од анализата на делата составени во 18 и првата половина од 19 век, во кои Самуил не само што воопшто не бил третиран како некаков херој, туку бил презентираан како Божји грешник и главен виновник за пропаста на државата.

Како појдовна основа за разјаснување на претставата за Самуил во книжевните дела неминовно се наметнува монахот Пајсиј Хилендарски (1722-1773), кој се смета за родоначалник на бугарската преродбена историографија. Имајќи го предвид Пајсиевиот забележлив двополарен светоглед на континуирана и историски предодредена словенско-византиска (грчка) спротиставеност при потрагата по славни личности и настани од средновековието, би било природно да се очекува значајно место во неговото дело да му биде посветено на Самуил и на судирот со Василиј II. Меѓутоа, Пајсиј во неговата „Словенобугарска историја“ составена во 1762 не само што воопшто не го споменал Василиј II во контекст на воените успеси на Византија, туку и самиот Самуил го прикажал во крајно негативно светло. Користејќи ги делата на Мавро Орбини и Цезар Барониј, кои му биле достапни преку руските преведени верзии, Пајсиј само накратко упатил на воените успеси на Самуил по кои станал „славен и прочуен“, оценувајќи дека истите се должеле на помошта од Бога поради почитта која тој ја негувал кон Него и кон светците.³ Во понатамошната нарација Пајсиј внел сопствена интерпретација, забележувајќи дека Самуил станал отпадник од сопствениот род, предизвикајќи го гневот на Бога со својата неморална постапка. Самуил „се развратил и Бог го напуштил“, бидејќи се свртел од „завист против својот род и царското семејство и го убил целото семејство“, нагласува Пајсиј. Со Божјата казна Пајсиј всушност ги протолкувал воените неуспеси на Самуил, кои кулминирале со суровиот чин на ослепување на 15 илјади војници. Согласно негативната имажинација на Пајсиј, „Самуил заради проливањето на невина крв, откако го убил својот царски род, го разгневил многу Бога и Бог го испратил својот гнев против него и против цела Бугарија и ги предал во грчки раце за

³ История славянобългарская, собрана и нареджена Паисием Иеромонахом въ лето 1762, ed. Й. Иванов (София: 1914), 32

многу време“.⁴ Анализата на Паисијевата „Славенобугарска историја“ покажува дека реоткривањето на Самуил во почетоките на бугарската преродбена историографија, било проследено со презентирање на крајно негативна слика за овој средновековен владетел. Тоа се потврдува и од содржината на „Зографската историја“ која се претпоставува дека била составена речиси истовремено со Пајсиевата историја, како и од ракописот на јеромонахот Спиридон Габровски од 1792.⁵ Контекстуалната анализа покажува дека и за овие автори Самуил бил синоним за Божји грешник, кој не можел да го помине филтерот на христијанските морални вредности и аналогно на тоа не заслужувал да биде глорифициран и вграден во националниот наратив на славните личности од средновековието. Индикативно е што поради негативната асоцијација која ја предизвикувал Самуил, а водејќи се од потребата за изнаоѓање на славна личност која би била асоцирана со Самуиловата држава, Пајсиј и неговите следбеници тенденциозно го избришале царот Јован Владислав од историската меморија, извршувајќи негова идентитетска замена со Јован Владимир. Тие всушност го асимилирале Јован Владимир, а со тоа претендирале да ја присвојат, односно „бугаризираат“ и балканската легенда за него.⁶ Позитивната претстава за Јован Владимир, што го вклучува и Самуиловиот брат Давид, кои биле репрезентирани како цареви-светци, несомнено била црпена и од претставите содржани во „Стематографијата“ на Дојранчанецот, *Hristofor Žefarović* (1710-1753) објавена во Виена од 1741 г.⁷

Компарацијата со делата на останатите балкански интелектуалци настанати во 18 век, посебно со хрватските, открива дека иако Самуил не бил во фокусот на нивните нарации, тој генерално бил презентирани во позитивно светло. Нешто што не било случај со бугарските преродбеници. Почнувајќи од Мавро Орбини (1563–1614), Самуиловата држава била презентирана и интерпретирана низ призма на сојузништвото со Владимир, а во согласност со концептот на словенското заедништво. Отта-

4 Паисий, *История славяноболгарская*, ed. Й. Иванов, 32, 65.

5 *Зографска история*, ed. Й. Иванов, во *Български старини из Македонија*, фототипно издание од 1931 (София: 1970), 165-166. Спиридон Иеросхимонах, *История во кратце о болгарском народе славенском 1792*, ed. В. Н. Златарски (София: 1900), 53-54.

6 Паисий, *Исторія славяноболгарская*, ed. Й. Иванов, 33-34; *Зографска история*, ed. Й. Иванов, 165-166; Спиридон Иеросхимонах, *История во кратце о болгарском народе славенском*, В. Н. Златарски, 54.

7 Н. Žefarović, *Stematografija, Izobraženije oružij Illiričeskih*, (Vienna: 1741).

му, наспроти освојувачкиот карактер на продорите на Самуил во западен Балкан, истите биле протолкувани и проектирани како дел од континуираната тенденција за историско обединување на јужните Словени. Во ваквиот концепт напочно се совпаѓала романтичната приказна за Јован Владимир и Косара. Во писмената и орална традиција на хрватските и српските интелектуалци, Самуил не бил презентирани во негативна конотација, бидејќи милостиво се понел кон Владимир и го дозволил бракот со Косара, враќајќи му ги во владеење освојените територии во својство на негов зет и сојузник. Во тој контекст хрватскиот поет Андрија Качиќ Миошиќ (1704–60), инспириран од идеологијата на илиризмот при повикувањето на историската меморија за словенското заедништво, му доделил на Самуил улога на храбар владетел, кој долго време доминирал на Балканот, сè до трагичната битка кај Беласица.⁸ Инспирирацијата за оваа тематика, Качиќ Миошевиќ несомнено ја црпел од историските мотиви на словенско-грчкиот судир, што било проследено со тенденција за драматично прикажувањена трагичната димензија на храбриот и емотивен Самуил. Општо земено, портретирањето на Самуил во поемите на Качиќ Миошевиќ, како моќен, но истовремено сочувствителен владетел, е сосема различна од крајно негативната имажинација која овој средновековен владетел ја предизвикувал кај бугарските преродбеници во 18 век.

Позиционирањето на Русија како лидер во пан-словенскиот проект во 19 век ја наметнало потребата од создавање на аура на легитимитет преку аргументирањето на историските релации со Словените и предодреденоста за нивно обединување под водство на Москва. Докажувањето на словенските корени на Бугарија и руските релации, биле поставени како приоритетни историографски прашања, преку кои Русија се обидува да го презентира сопственото словенско потекло, а со тоа да изнајде историски легитимет за преземената улога на заштитник на православните словенски сонародници на Балканот. Општо земено, Русија во првата половина од 19 век, директно или посредно, се зафатила со составување на историјата на Балканот. Тоа подразбирало не само директен ангажман на руските интелектуалци во креирањето на сопствените наративи за јужните Словени, туку и во обезбедувањето на влијанието во определувањето на насоките на тематското и содржинско оформување на историографските дела

8 A. Kačić-Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, (Mleczi: 1801), 26-28, 167-168.

на самите балкански преродбеници. Оттаму, воопшто не било случајно што првите дела публикувани во втората деценија на 19 век кои имале за цел да го реактуелизираат средновековното минато на Бугарија, биле составени од руски интелектуалци. Наративите на Константин Фјодорович Калајдович (1792-1832), Јуриј Венелин (1802-1839), Осип Бодјански (1808-1877), Александар Чертков (1789-1858), го отсликуваат фокусот насочен кон демонстрирање на историските релации на Русија со Бугарија.⁹ Во овие дела, бугарските владетели Борис и Симеон, заедно со светите Кирил и Методиј, биле презентирани како клучни историски фигури, преку кои бил демонстриран континуитетот на древната руска врска. Изборот на Борис и Симеон не бил случаен, бидејќи преку нив се обезбедувала и непосредната поврзаност со периодот на државните почетоци на Киевска Русија. Венелин и другите руски истражувачи, всушност настојувале да покажат дека политичката причина за војната меѓу Русија и Бугарија бил фактот што Свјатослав бил повикан на помош од самите востаници, бидејќи другата страна предводена од бугарскиот владетелски двор се свртела кон Византија. Оттаму, Свјатослав можел да биде прикажан не како освојувач, туку како ослободувач од византиската власт и од погубната про-византиска политика на бугарската владетелска династија. Гледано во целина, руските истражувачи биле раководени од мотивот за презентирање и промовирање на „заборавената“ бугарска историја во Европа, во согласност со замислените историски релации со Русите. Во рускиот пан-словенски концепт немало место за Самуил и судирот со Василиј II, кои едноставно биле игнорирани. Тоа подразбирало продолжување на историографската тенденција за занемарување на Самуиловото владеење, кое од перспективата на Русија, не обезбедувало аргументи за демонстрирање на руската врска по заминувањето на Свјатослав од Балканот. До средината на 19 век, интересот на руските истражува-

9 К. Калајдович, *Иоанн, екзарх Болгарский*, (Москва: 1824). Ю. Венелин, *Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам*, I (Москва: 1829); Idem, *Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам*, II (Москва: 1838); Idem, *О Зародише новой болгарской литературы*, (Москва: 1838); Idem, *О слове боярин* (Москва: 1847); Idem, *Критические исследования об истории болгар, с прихода Болгар на Фракийский полуостров до 968 года*, (Москва: 1849). О. Бодянский, *О времени происхождения славянских письмен*, (Москва: 1855); Idem, *Новые открытия в области глаголицы* (Москва: 1856); Idem, *Кирилл и Мефодий*, (Москва: 1857). А. Д. Чертков, *Описание войны великого князя Святослава Игоревича против болгар и греков в 967-971 годах*, (Москва: 1843).

чи завршувал со Свјатослав, кој бил портретиран како легендарен модел на владетел преку кого се обезбедувала проектираната историска релација на Русија со Бугарија и со словенството. Во ваквиот концепт, Самуил добил епизодна и крајно негативна улога кај руските истражувачи. Типичен пример е новелата „Рајна, бугарска кралица“ составена во 1843 г. од писателот и историчар Александар Велтман (1800-1870).¹⁰ Во новелата Велтман му доверил на Свјатослав улога на легендарен херој кој требало да ѝ ја донесе слободата на Бугарија, која била узурпирана со убиството на царот Петар организирано и спроведено од Самуил и неговиот татко Георги Сурсувул. Содржината на новелата е всушност фокусирана на Рајна, претставена како ќерка на бугарскиот цар Петар, која била изложена на силен притисок да се омажи со Самуил. Согласно зборовите на Рајна, Самуил бил омразен „грозен црн Ерменец“, за кого сметала дека „Бог треба да го порази“. **Романтична приказна на заљубување на Рајна во Свјатослав и нејзината согласност да замине со него, што следело по руското ослободување на Бугарија**, на крајот добива трагична димензија, бидејќи на пат кон Русија обајцата се ликвидирани од Печенезите, испратени од Самуил. **Портретирањето на рускиот кнез Сјатослав како пријател на Бугарите во нивната борба са слобода** подеднакво против Византијците и против Самуил Ерменецот, несомнено имало современ призив во рускиот пан-словенски проект.

Од истоветни мотиви поаѓал и рускиот славист и еден од идеолозите на пан-словенскиот проект, Александар Гилфердинг (1831-1872), кој бил првиот истражувач кој се зафатил со вистинското реоткривање и реактуелизирање на Самуил. Тој констатирал дека Самуил бил подложен на заборав во книжевните традиции и од населението. Неговото реоткривање одело преку фалсификуваната „Пинчиева грамота“ од којашто Гилфердинг како веродостојно го прифатил сведоштвото за постоењето на наводниот „моќен болјарин“ Шишман, кој заедно со неговите четворица синови, меѓу кои бил и Самуил, кренале востание „против владеењето на Петар и влијанието на Грците во Бугарија.“¹¹ Податокот во Пинчиевата грамота мошне погодно се вклопувал во наративот на Гилфердинг, во функција на демонстрирањето дека

10 А. Ф. Вельтман „Райна, королевна Болгарская,“ во *Романы Александра Велтмана, послесловие и комментарий*, ed. А. П. Богданова (Москва: 1985), 377-457.

11 А. Гильфердинг, „Писма об истории сербов и болгар,“ *Sobrani schineniia*, I, 236.

Шишман и неговите синови, како „заколнати непријатели на Византија,“ всушност ги споделиле политичките цели со рускиот кнез Свјатослав, артикулирајќи ги тежненијата на словенското население насочени против Петровото про-византиско владеење. Портретирањето на Свјатослав како ослободител од византиското влијание, било проследено со критика за недостатокот на државничка визија кај рускиот кнез, поради што била испуштена историската шанса Русија да биде таа која преку Бугарија ќе ги обедини Словените. Токму неуспехот на Свјатослав за позиционирање како обединител на Словените, според Гилфердинг, го искористиле востанатите Комитопули, кои со прогласувањето на Шишман за цар во 968 г., го презеле водењето на „оштонародната војна“ против византиските непријатели и против Петар и неговите синови, како поддржувачи на Византија.¹² Клучното прашање што го поставил Гилфердинг било дали новата династија на Шишман и неговите синови, всушност биле способни со новото востание против Византија во 976 г., да ја реализираат замислената цел за сенародно обединување на Словените на Балканот. Во тој контекст, Гилфердинг реоткривајќи го Самуил, преносно се запрашал:

„Кој бил тој човек? Таткоубиец, братоубиец, злодетел, - дали нему ќе му биде даден успех? И дали ќе им биде даден успех на оние поколенија, кои го следеле ваквиот водач? Страшно, очигледно проклетство лежелo на Самуил и на народното дело за кое тој се борел. Божјата казна го прогонува него и несреќниот народ, кој нему му се доверил...“¹³

Реторичкото прашање на Гилфердинг ја доловува имажинацијата за Самуил како таткоубиец и братоубиец, чијашто обединувачката сесловенска борба со Грците, била осудена на неуспех поради проклетството и казната од Бога, која се пренела и на самиот словенски народ. Гилфердинг всушност се доближил до оценката на Пајсиј, дополнително зацврстувајќи ја на тој начин негативната претстава за Самуил. И во обата случаи Самуил бил подложен на христијанскиот морален суд, со таа разлика што со Гилфердинг истиот добил дополнителна димензија, бидејќи бил протолкуван како осуда од самиот народ. Во тој контекст е

¹² Ibid., 129.

¹³ Ibid., 205–206

неговата констатација дека Самуил бил подложен на заборав во локалната и пишаната традиција поради прекршувањето на христијанските морални принципи и спроведувањето на религиската политика која била во спротивност со православиеото. Мрачниот лик продолжил да го прогонува Самуил во руските и во бугарските наративи. Тој и натаму бил прогонет и проколнат од Бога, но благодарение на Гилфердинг, повеќе не бил заборавен. Заслугата на Гилфердинг не се однесувала само на реоткривањето и реактуелизирањето на Самуил, туку и во поставувањето на историографските насоки на истражувањето на овој период од историјата на Балканот.

Во првата половина од 19 век забележлив е трендот на негативно претставување на Самуил меѓу бугарските интелектуалци и негово занемарување. Во исклучително ретките трудови кои биле публикувани во првата половина од 19 век на Васил Априлов (1789–1847), Захари Књажески (1810–1877), Христати Павлович (1804–1848), или воопшто не бил засегнат периодот по 971 г., или Самуил наполно бил маринализиран и само попатно споменат.¹⁴ Ваквиот хронолошки опсег и тенденција за игнорирање, што резултирало со исклучување на владеењето на Самуил и неговиот судир со Василиј II, бил поврзан со фокусот на рускиот историографски интерес, кој природно завршувал со освојувањата на Свјатослав во Бугарија во 968–970 г. Занемарувањето на владеењето на Самуил, покрај руските историографски влијанија, се должело и на Пајсиевото наследство коешто продирало меѓу бугарските националисти преку циркулирањето на преписите на неговата историја. Негативната Пајсиева имагинација за Самуил како Божји грешник, нашла рефлексива во првото печатено адаптирано издание на Пајсиевата «Историја словенобугарска,» објавено во 1844 во Будимпешта од страна на про-хеленскиот учител Христати Павлович, под наслов „Царственик или историја болгарска.“¹⁵ Павлович во ова издание ја споделил негативната Пајсиева импресија за Самуил, заклучувајќи дека неговата смрт предизвикана од страшната глетка на ослепените војници се дол-

¹⁴ В. Априлов, *Болгарские книжники, или какому славянскому племени собственно принадлежат кирилловская азбука?*, (Одесса: 1841); Idem, *Денница ново-болгарскаго образования*, (Одесса: 1841). З. Књажески, *Введение в истории болгарских славян*, (Москва: 1847).

¹⁵ Х. Павлович, *Царственик или История болгарская, която учи от где са болгаре произшли, како са кралеувствували, како же царствували, како царство свое погубили и под иго попаднали*, (Будим: 1844).

жела на „казнувањето од Бога, за онаа невина крв која ја пролеа, убивајќи го царското племе од завист и злоба.“¹⁶ Преку Царственикот на Христаки Павлович кој мошне брзо стекнал голема популарност и станал учебен прирачник по историја, продолжила да се шири и негативната претстава за Самуил како Божји грешник меѓу населението. Истата претстава се ширела и преку новелата на Велтман, која се стекнала со голема популарност меѓу бугарските националисти, како и меѓу населението, забележувајќи повеќе изданија на бугарски јазик.¹⁷ Трагичната приказна за Рајна и Свјатослав, во 60-те години од 19 век, воедно станала инспирација за театарска претстава на Добри Војников, чијашто популарност меѓу бугарското население, дополнително влијаела врз отуѓувањето на Самуил како омразен и грд Ерменец, наспроти позитивната претстава за рускиот јунак.¹⁸

Ваквиот тренд се забележува и кај рускиот историчар од бугарско потекло, Спиридон Палаузов (1818-1872), кој заедно со Венелин одиграл една од клучните улоги во поставувањето на основите на критичката насока во бугарската историографија. Во неговото најпознато дело „Симеоновиот век“ (1852), владеењето на царот Симеон е втемелено како блескава епоха на подем на словенско-бугарската писменост“ чијашто смрт го означило почетокот на падот на бугарското царство. Крајот на царството Палаузов всушност го поврзал со несреќната судбина на Симеоновите внуци, Борис II и Роман I, а „посебно на вмешувањето на рускиот кнез Свјатослав, што ја претворило Бугарија во област на Источната Римска Империја“.¹⁹ Поставувањето на 971 г. како хронолошки маркер за крајот на Бугарското царство, може да го објасни и целосното игнорирање на Самуил во делото на Палаузов. За Палаузов, Самуил очигледно не заслужувал да се спомене, бидејќи неговото владеење тој го третираше само како празнина во бугарските историски традиции помеѓу Симеоновите внуци и Петар и Асен. На што се должело Палаузовото дистанцирање од Самуиловото владеење, објаснение нуди неговата студија „Југо-

¹⁶ Ibid., 34.

¹⁷ *Рајна бугарска царкиня*. Приказ на А. Ф. Велтмана. Преведе од руски Елена Мутева (Санкт Петербург: 1852); второ издание (Одеса: 1856). *Рајна княгиня бугарска*, Повест от Велтмана. Преведена от Йоакима Груева (Београд: 1852); второ издание (Виена: 1866).

¹⁸ *Рајна княгиня*. Драма в пет действия от, Д. П. Войникова (Браила: 1866); второ издание (Браила: 1873).

¹⁹ С. Палаузов, *Век болгарскаго царя Симеона*, (Ст. Петербург: 1852), 54.

источна Европа во XIV век“ (1857). Во оваа студија е забележливо што Палаузов не го презентирал Самуиловото владеење како дел од бугарските историски традиции, диференцирајќи го од бугарското царство кое било ликвидирano во 971 г. Во тој контекст тој сосема јасно направил дистинкција помеѓу „источните Бугари“ лоцирани кај Дунав и Црното Море, од „српско-бугарските словени“ сместени во Македонија, Албанија и Тесалија. Кај Палаузов евидентно не постоела двојба дека Самуиловото владеење било различно од бугарското царство кое престанало да постои со наметнувањето на византиската политичка и црковна супермација со детронизирањето на Борис II.²⁰ Тоа ја објаснува и намерата на Палаузов да ја демонстрира врската на Петар и Асен со Симеоновата династија, преку крвното сродство на Асен со Борис II, иземајќи го истовремено Самуил и од црковните традиции на бугарското царство. Со исклучувањето на Самуил од политичките и црковните традиции на бугарското царство, Палаузов бил меѓу првите истражувачи кој го поставил како историографски проблем прашањето околу континуитетот, односно дисконтинуитетот на Царството по 971 г.

Српските и хрватските националисти во првата половина од 19 век продолжиле да ја восприемаат Самуиловата држава низ призмата на популарната легенда за Владимир и Косара. Ваквиот историски мотив бил компатибилен со пан-словенството, што ја објаснува и популарноста одразена во повеќе драми, опери и поеми инспирирани од романтичната приказна за Владимир и Косара.²¹ Глорификацијата на светиот Владимир, секако одела на сметка на маргинализирање на ликот на Самуил, иако погледнато низ тогашниот пан-словенски светоглед, тој бил презентираан од хрватските и српските интелектуалци како сочувствителен владетел кој го дозволил бракот на неговата ќерка, по што му ги вратил освоениите територии на својот зет во својство на негов сојузник.

Историските мотиви кои произлегувале од легендите за Владимир и Косара, не буделе инспирација кај македонските преродбеници во првата половина од 19 век. Тие под влијание на руските ментори и патеписци, започнале да ги споделуваат веќе дефинираните историографски насоки за средновековната епоха.

²⁰ С. Палаузов, „Југо-Восток Европы в XIV веке“, I *ЖМНП* 94 (1857): 107-108; Idem, „Југо-Восток Европы в XIV веке“ II, *ЖМНП* 96 (1857): 26, n. 71.

²¹ L. Lazarević, *Vladimir i Kosara. Drama u tri akta*, (Budim: 1829). P. Preradović, *Vladimir i Kosara. Opera u četiri čina*, претставува либрето напишано во средината на 19 век.

Ваквата тенденција може да го објасни и занемарувањето на Самуил во делата на македонските преродбеници, кои се концентрирале на античкото минато, преку кое го изразувале својот пан-славизам и локален патриотизам наспроти грчкиот национализам.²² Во народните преданија содржани во Зборникот на браќата Димитар и Константин Миладиновци, историските мотиви биле црпени од легендарниот антички херој Александар Македонски и неговиот средновековен пандан, кралот Марко.²³ Копнежот на Миладиновци кон својата земја одразен во антологиската поема „Туга за југ“, најдобро го илустрира нивниот локален патриотизам, поврзан со територијата на Македонија и воедно ја објаснува присутната асоцијација со Александар Македонски. Индикативно е што импресиите на рускиот славист и патеписец Виктор Григорович (1815-1876) од престојот во Македонија во 1844-45 во врска со присутните популарни митови за Александар Велики и кралот Марко, кореспондираат со оние содржани во Зборникот на Миладиновци.²⁴ Григорович го признал постоењето на меморијата за Александар кај населението во Македонија, независно од фактот што истата не била заснована на конкретно научно историско сознание. Гледано во целина, во средината на 19 век, Александар и Филип, станале клучните историски фигури, кои ја инспирирале разликата на македонското население. Ваквата состојба, како и споделувањето на рускиот историографски светоглед од страна на македонските преродбеници, го предодредило занемарувањето на Самуил, независно што јадрото на неговата држава било концентрирано во Македонија, а политичката и црковната престолна лоцирана во срцето на словенското просветителство во Охрид и истоимената архиепископија. Притоа, индикативно е што македонските преродбеници, целосно ги игнорирале и средновековните бугарски владетели, Борис и Симеон. Славните Филип и Александар, а не заборавениот Самуил, биле тие кои во тоа време можеле да се спротивстават на грчкиот национализам, кој во тоа време се потхранувал главно од антиката, што ја вклучувало и античка Македонија.

Доминантниот тематски фокус во делата на балканските инте-

22 J. Донеv, „Македонија 1850-1913,“ во *Македонија. Милениумски културно-историски факти*, IV, eds. П. Кузман, Е. Димитрова, J. Донеv (Скопје: МПМ, Универзитет Евро-Балкан, 2013), 2095-2114.

23 *Български народни песни, собрани од братя Миладиновци*, (Загреб: 1861), 526-528.

24 В. Григорович, *Очерк путешествия по Европейской Турции*, (Казан: 1848), 139. Б. Ристовски, *Македонија и македонската нација*, (Скопје: 1995), 129-130.

лектуалци во првата половина од 19 век, го илустрира трендот на генерално игнорирање на историските мотиви кои произлегувале од епохата на Самуил и Василиј II. Отсуството на намера за експлоатирање на судирот помеѓу овие владетели во наративите на балканските преродбеници, може да се објасни со фактот што за нив Самуил и Василиј II или немале посебно значење, или, пак, тенденциозно биле игнорирани поради негативната асоцијација и имагинација која ја предизвикувале. Впрочем, грчките националисти во овој период сеуште биле преокупирани со идеите на западноевропското просветителство, задоволувајќи се со обезбедените симпатии кај европските филхелени и поддршката за конструираната идентитетска поврзаност со античките Хелени.²⁵ Историографскиот тренд за дистанцирање од византиската епоха, а со тоа и од Василиј II и неговиот судир со Самуил, продолжил да провејува кај грчките интелектуалци во првата половина на 19 век. Во сосема кратката нарација за Василиј II, Константин Папаригопулос (1815-1891) само констатирал дека Бугарите се побуниле против Византијците, но дека византискиот император „целосно ги покорил и потоа бил наречен Бугароубиец.“²⁶ Фактот што Папаригопулос не посветил поголемо внимание на Василиј II и не чувствувал за потребно воопшто да го спомене Самуил, укажува дека во средината на 19 век, сеуште немало потреба за експлоатирање на овој историски судир. Во овој период, грчките националисти се задоволувале со инкорпорирањето на византиските императори во националниот наратив, присвојувајќи ја притоа македонската терминологија како асоцијација за сопственото славно историско минато и современ идентитет.

Независно од фактот што националните наративи биле конструирани низ призма на континуираното историско словенско-грчко соперништво, Самуил и неговиот судир со Василиј II, во првата

25 P. Kitromilides, *Enlightenment and Revolution: The Making of Modern Greece*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2013). A. Liakos, "The construction of national time: the making of the modern Greek historical imagination," in *Political Uses of the Past, The Recent Mediterranean Experience*, eds. J. Revel and G. Levi (London: Frank Cass, 2002), 27-42. P. Stephenson, *Legend of Basil the Bulgar-Slayer*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 100-106. D. Christodoulou, "Byzantium in Nineteenth-Century Greek Historiography," in *The Byzantine World*, ed. P. Stephenson (London and New York: Routledge, 2010), 451-473. D. Mishkova, "The Afterlife of a Commonwealth. Narratives of Byzantium in the National Historiographies of Greece, Bulgaria, Serbia and Romania." In *Entangled Histories of the Balkans*, Vol. Three: Shared Pasts, Disputed Legacies, eds. R. Daskalov and A. Vezhenkov (Leiden, Boston: Brill, 2015), 148-164.

26 K. Paparigopoulos, *Istoria tou ellinikou ethnous*, (Athens: 1853), 96.

половина на 19 век едноставно биле занемарени во бугарските и грчките наративи. Индикативно е што кај бугарските националисти во првата половина од 19 век, Самуил будел крајно негативна асоцијација и соодветно бил претставуван како Божји грешник, таткоубиец и туѓ Ерменец. Српските и хрватските националисти, кои гледале на средновековието низ призма на илиризмот и пан-словенството, попатно го восприемале Самуиловото владеење, но во позитивен контекст преку популарната романтична приказна за Косара и Јован Владимир. Во однос на Македонија, светогледот на првата генерација македонски преродбеници, како и во случајот со бугарските, бил оформуван под силно влијание на Русија, што се одразило врз споделувањето на руското поимање за средновековното минато. Оттаму, Самуиловата епоха била занемарена во трудовите на македонските просветители, за сметка на глорифицирањето на славните личности од античкото минато на Македонија, кои биле перцепирани подеднакво низ пан-словенската призма и како непосредна асоцијација и идентитетска поврзаност со името и територијата. Општо земено, откривањето и конструирањето на историскиот генетски код и неговото вградување во националниот наратив, се одвивало под силно влијание на надворешните историографски тенденции и актуелните црковни и политички проекти, што било заедничко за сите балкански преродбеници. Тенденцијата за занемарување на Самуил и негативната претстава за овој средновековен владетел започнала да се менува во 70-те години од 19 век. Тоа се должело на фактот што балканските истражувачи и политичари во актуелизирањето на Самуиловото владеење и експлоатирањето на неговиот судир со Василиј II, изнашле историски мотив за легитимирање на територијалните претензии кон Македонија.

Summary

The paper deals with the issue of how the emperor Samuel and his struggle with Basil II was imagined in the Balkan historiography in the first half of the 19th century. The predominant thematic focus in the works of the Balkan intellectuals of the first half of the 19th century, shows persistence in the trend to ignore the historical motives arising from the epoch of Samuel and Basil II. The absence of intention to exploit the struggle between these two rulers in the narratives by Balkan revivalists, can be explained with the fact that for them Samuel and Basil II either

did not have any particular significance or were deliberately ignored because of the negative association and imagination they provoked. This notion was particularly present in the works of the Bulgarian enlighteners, strongly influenced by Russia, who in the first half of the 19th century imagined Samuel as a God's sinner, fratricide and patricide. The Serbian and Croatian revivalists viewed the medieval times through the prism of Pan-Slavism, perceiving the reign of Samuel indirectly via the popular romantic story about Kosara and Vladimir. The world view of the first generation of Macedonian revivalists was, much like in the case of the Bulgarian revivalists, formed under the strong influence of Russia, which reflected in sharing of the Russian understanding of the medieval past. Thus, in the works by Macedonian revivalists, the era of Samuel was neglected in favour of glorifying the famous personalities from the ancient past of Macedonia, who were perceived through the Pan-Slav prism and, at the same time, as an immediate association and an identity connection to both the Macedonian name and the territory. The Greek nationalists contented themselves with the secured sympathies of the European philhellenes and the support for the constructed identity connection to the ancient Hellenes. Generally speaking, the revealing and constructing of the historical genetic code and its incorporation into the national canon was taking place under a strong influence of foreign historiographical tendencies and the contemporary church and political projects. The historical motives related to Samuel and his struggle with Basil II began to be exploited by the Balkan historiographers and politicians in 1870's which was related to the resolution of the so-called "Macedonian Question".

A RESEARCH PROJECT FOR THE PRESERVATION AND VALORIZATION OF THE MACEDONIAN CULTURAL HERITAGE

Introduction : building an European cultural identity

The European Union promotes specific activities for the preservation, dissemination and development of culture in Europe, fostering cooperation among cultural operators in different Member States as well as in Partner States, with the dual goal of contributing to the evolution of their cultures while respecting of their national diversity and of enhancing the European common heritage.

With the Treaty of Maastricht in 1993, in addition to the historic orientation towards the international economy and trade, the EU has joined the cultural vocation, giving way to national and Community cultural initiatives and instruments in support of them, in the form of programs to exploit the best opportunities in the EU market and new technologies, funding of research projects, co-operation activities between Member States and among them and non-EU partners.

Through policies targeting education, language learning, scientific research and technological innovation and regional as well as social development, the EU intends to protect the common cultural heritage and make it accessible to everyone, including languages, literature, theater, cinema, dance, radio and television productions, art, architecture and crafts, traditions, and paying particular attention to the development of the cultural tourism sector.

Taking into account the nature of the predominantly cultural tourism in Europe, it is necessary to guarantee a high quality in this field, which is concerned with the issue of sustainability in the conservation of works of art, the landscape and the local culture and traditions and that tends to promote cross-border tourism products based on specific themes and yet having a great potential for growth. Assuming the name of European cultural routes, these routes are both

ethical and sustainable, as they exploit skills and local resources for their implementation and success, but also quality experience, in order to deepening knowledge of characteristics of a less well-known region and to recognize shared European cultural values.

A quality tourist offer has to show the variety and cultural diversity which characterize the Old Continent, in its territorial vastness and its historical stratification whose complexity represents a challenge and a strength factor. The first fundamental point concerns the issue of a wide participation in culture and emphasizes the importance of improving the accessibility of archaeological and historical sites so including the most vulnerable social groups, sharing the cultural diversity and promoting intercultural dialogue.

Another important goal is the best use of resources and support mechanisms already provided by the EU and, simultaneously, the identification of strategies to promote culture as a part of the factors of territorial development and to support the export of cultural industries: we need to understand and exploit the available possibilities at the administrative and financial levels, in order to make the cultural and creative industry an engine for the economic development in regions of international importance.

Therefore, this implies the mobility of artists, cultural workers, researchers, ideas, which must be guaranteed, regulated and implemented also through the activation and the promotion of suitable partnerships and media literacy programs, since mobility means movement of knowledge, tradition, innovation, and of individuals, but also of artistic works or their virtual reproductions through multimedia tools.

The constant search for a confrontation among different cultures does not stop at Europe's borders, the EU must maintain strong relations with the outside world by means of the establishment of a common instrument through which to share and communicate cultural information. In addition, the Commission has the task of promoting and supporting the ratification, compliance and implementation of the UNESCO Convention and their guidelines as for the support of the diversity of cultural expressions.

All the objectives summarized above are part of a larger project in which every European citizen is called to participate, which regards the rediscovery of values and common roots and a shared European cultural identity. The knowledge of the past and the search for methodologies, strategies and innovative technologies are the foundation of this

process, and require that universities and professionals in Europe, including non-partner States, communicate in a consistent manner in order to facilitate exchanges of scholars, students and ideas and to make culture more accessible to the whole community of citizens.

Ravenna and Skopje ‘sister cities’

If shared principles and values have allowed us to create an European cultural identity, this fact can in turn be used to help in establishing political, economic and social stability between different realities.

Cultural tourism is a fundamental tool for the dissemination of the knowledge of reality, different cultures and habits, in ways that make the protagonists both visitors and residents. On the one hand, tourism stimulates curiosity, the desire for knowledge, while the difference in language or customs is not a barrier, but a richness, helping to strengthen the European spirit to which reference was made earlier. On the other hand, it represents an opportunity for economic growth for the population, bound by a pact of friendship, and also an help to develop flows taxpayers and to create jobs by stimulating an induced significant income for the benefit of the entire territory.

In a period affected by significant changes, the creation of stable institutional relations between the two cities of Skopje and Ravenna, linked together by the common Byzantine legacy, can therefore contribute to greater European integration and to give new impetus to otherwise stationary economies.

If the actual challenge is to bring attention to the Macedonian region by the EU, focusing on its protection, enhancement and promotion, knowledge and appreciation of its cultural heritage can only be one of the most effective approaches. Both Ravenna and Skopje territories are in fact rich with opportunities for economic exploitation with companies since they are equipped with all the necessary infrastructures, relevant also to both tourism and artistic works with museums, monuments and natural sites which represent an important resource.

This general perspective can obviously find positive and practical application in the realization of a close alliance between the reality of Ravenna and Macedonia, as demonstrated by the project “Sister Cities”, produced by the two Universities, Euro-Balkan in Skopje and Bologna in Ravenna site.

In this context, another component to be developed is the involvement of the younger generation, who is really interested in

international mobility and cultural exchanges. In this regard, since in both realities there are leading academic institutions (University of Bologna and Euro-Balkan University), it would be desirable their contribution to future projects such as joint Ph.D. and master courses and summer schools, where that of Ohrid is worth mentioning.

The discovery of the environmental heritage and historical - cultural heritage of other countries, in an attitude of involvement and respect, creates a network of positive relationships towards nature, culture and people, and therefore it falls among the good practices useful to determine the conditions of peace and mutual respect between states.

For this reason, and because of the danger in the possibility to determine major drawbacks compared to the benefits to monuments and archaeological sites, an ethical approach is needed to problems related to tourism, intended primarily as a tool for training, knowledge, and exchange of values between peoples. Tourism must be an activity of responsible and sustainable development that respects the overall capacity of the environmental, social and economic issues. Thus, an activity consistent with the preservation of both environment and relevant cultural heritage strongly enhances the initiatives for the knowledge and the experience of the cultural growth of our communities.

The European Union welcomes the idea that the protection of culture is an essential part of the consideration of human rights (the culture is a place where diversity is an asset) and then actions aimed at the conservation of cultural heritage are closely related to accessibility assets of the community, and then also to cultural tourism.

The trend in cultural tourism induces reflections on contemporary culture while the former is often considered only as consumer goods. Consumer goods, in order to be attractive, must be packaged in spectacular situation, so today the tourist moves mainly looking for experiences that go beyond the authenticity, according to the new dictates of culture edutainment: the entertainment that educates and fun. But accessibility is a concept that goes beyond this promotion of tourism and that has to do, rather, with the opening of the cultural sites at all and that these sites have the ability to communicate values inherent in the shown objects and in the surrounding area.

Aware that tourism is an issue that, if promoted, can have a significant impact on the level of international cooperation and respect for the cultures of the State partners, the cooperation between Ravenna and Skopje aims to be just a privileged opportunity to develop tourism in full respect of cultural heritage, traditions and environment.

This objective is intended to be achieved through the use of innovative tools of cultural communication, capable of activating a tourism characterized by more formative and less frivolous experiences, easy accessibility of the contents through the exploitation of effective media channels. Communicate cultural values involves a careful choice of media, but before a fact-finding phase aims to investigate the characteristics of a place and its history.

Ravenna and Skopje, the common cultural heritage

Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus, known to history as Justinian I the Great, was born in 482 in Tauresium - today Taor -, a small mountain village near Skopje, Macedonia. Educated in the Latin culture, he studied law and philosophy, and then pursued a military career. Appointed consul in 521, he became emperor of the Roman Empire in 527. The period of his reign is a golden age for the Byzantine Empire.

The importance of the figure of Justinian I, general, legislator, a man of faith and culture, has thus led to the establishment of a multidisciplinary conference with international headquarters in Skopje, organized by the Euro-Balkan University in collaboration with the University of Bologna and dedicated to the study and interpretation of cultural heritage, historical and spiritual heritage concerned not only with the Emperor but his whole era up to modern Europe.

Understanding the parallels between the cities of Ravenna and Skopje, and more generally between Italy and Macedonia is the source of ongoing initiatives. The history of Ravenna as the capital and cultural center of the Middle Ages is doubly tied to the institutional and cultural relations that the city has with the East. The dialogue, discussion and exchange between Ravenna and Byzantium are read in the architectural language of the Christian buildings of a city that gradually moves away from Rome and turns to the East, until the culminating moment in this sense, the age of Justinian.

UNESCO sites in Ravenna (registered since 1996 in the List of World Heritage Sites with the words "Early Christian Monuments of Ravenna"), famous for the mosaic decorations, are the evidence of this relationship. A specific point of contact between the cultural heritage of Ravenna and the Macedonian one is really the use of a particular form of artistic decoration: the mosaic.

Many of the buildings of Ravenna UNESCO heritage preserve precious mosaics that made them famous all over the world. This is

some of the best and rare examples of this art in the Mediterranean basin, considering that many contemporary evidences have been destroyed in the past. Luckily, new excavations and findings allow significant discoveries even today. A few years ago, in Ravenna another site of great cultural significance was found, which, however, has similar examples in Macedonian territory: the Domus of Stone Carpets. During the excavations carried out in 1993, in an underground room the remains of a Byzantine palace mansion were discovered. They are divided into 14 rooms and three courtyards: the environment is entirely decorated with beautiful mosaics and inlaid marble flooring polychrome geometric decoration, representing plants and figures with a total area of 800 square meters. In particular, two mosaics show the Good Shepherd (in a version different from the usual Christian representation) and the Dance of Genes of the seasons, a rare case of genes dancing in a circle. Their dating is between the end of the fifth century and the beginning of the VI century AD.

Just the mosaics in Ravenna pavement that finds its emblem in the Domus of Stone Carpets has matching models, both qualitatively and chronologically, in Macedonian art. In fact, relevant examples have been found in different cultural sites in the region, thanks to archaeological excavations carried out in the second half of the twentieth century. Among others, in this perspective, the most interesting are those at the archaeological sites of the ancient cities of Stobi and Heraclea Lyncestis.

Innovative proposals for the protection and enhancement of cultural sites

In collaboration with the University of Bologna, the Euro-Balkan University and the Municipality of Ravenna and Skopje intend to submit a proposal for the protection, management and enhancement of artistic and landscape Macedonian cultural heritage, based on an innovative methodology, comprehensive and replicable also in other contexts.

Through the adoption of a systemic approach to the work of art, in which the use of new technologies for the safety of the goods of artistic and landscape interest becomes central and the communication quality of their cultural significance is properly taken into account, we want to safeguard and make known places and cultural sites not currently considered strategic issues for the tourism industry.

The complexity of this cultural heritage demands basic preconditions for the success of the project:

1. multidisciplinary, guaranteed by the collaboration between professionals with different training experiences and networking with parties engaged in related fields;
2. the constant reference to the norms and standards of international points of reference that call to act simultaneously on the protection, management and use, and at the same time that must be improved, adapted and elaborated, right through their implementation on practical level;
3. the adaptation of the general design idea to the specific characteristics of the particular area of intervention, according to which the general methodology will be the guideline of a path necessarily different for each reality, but able to maintain a constant quality level.

These points can be met through the study, along with methodological innovation, of the current context and past experiences. In the following sections we discuss specific case studies of the Italian and international cultural heritage, in which historical as well as artistic, scientific and technological skills were complemented by knowledge in fields such as communication, national and international legislation, multimedia information.

This project therefore aims to introduce an innovative method and integral approach to asset management in Macedonia. Proceeding from the conviction that the scheduled preservation maintenance, mitigation of risks and possible exploitation as accessibility of cultural content have to be inseparable principles and objectives, it is hoped that the effectiveness of our method will be proved. The growth and development to which both States aspire would find fertile ground in the cultural heritage of Macedonia and in this opportunity to meet scientific cooperation between the two countries.

The cataloguing of mosaics

The first step to proper protection of cultural heritage is the cataloguing of all goods scattered throughout the area, as it allows describing each work carefully and storing the relevant information in a safe and secure site such as remote servers.

Therefore, in order to allow sure protection and a more effective valorization of the Macedonian mosaics, it is essential to plan an

accurate and complete documentation of the artistic works, to be incorporated into a technologically advanced multimedia database.

Following the example of what has been achieved by the International Mosaic Documentation Centre of the Art Museum in Ravenna (CIDM) in collaboration with ENEA in Bologna and Data Management Company to document the mosaics of Ravenna, we intend to create a similar cataloguing system that makes full use of the available new technologies.

In 2008, the CIDM has created an innovative computerized system for storing information about the mosaic decorations, accessible online. The database, constantly evolving and updating, documents today almost all of the mosaic assets of the city of Ravenna (Mosaic Data Bank) and the reality of contemporary mosaic artists in the international arena (Database of Contemporary Mosaic), but aspires to illustrate all types of mosaics without chronological or geographical limits, providing information and indicating cognitive pathways targeted to different user groups.

The card catalog, digital native, is based on the cards drawn by the Central Institute for Cataloguing and Documentation in Italy, so producing a specific Mosaic (M) card, created and completed by CIDM during the experience of Ravenna cataloguing. The choice of a card that is already used at national level (in Italy, for the documentation of mosaics) and of the implementing rules of compilation is important, as it allows the exchange of information between the various international actors operating in the field of cataloguing; the card may be used to document the entire mosaic heritage in Macedonia, thus guaranteeing accessibility to data from all over the country and worldwide through internet connections. The information gathered from the tabs relate in particular to:

- general data and historical - artistical work itself and its author if known;
- data on the techniques and materials used in the work in its original state and in any renovation and/or restoration;
- data concerning the state of conservation, periodically updated as a result of targeted inspections;
- data on restorations suffered from the opera;
- data concerning the iconographic sources such as photographs, multimedia sequences, engravings, drawings;
- data on bibliographical and documentary sources, possibly linked to the reference numbers of the archives of libraries,

where present;

- data on the legal status of the work.

The cards will feed into a relational database (RDBMS), which is accessible both online and offline from computers but also from tablets and smartphones. From the database, you can access all the information regarding the property, including any important graphic reproduction, through photos from digital cameras or scanned images. The data will be returned in accordance with different degrees of depth, depending on the type of user that requires them. In fact, the database is designed to meet the needs of users as diversified as possible, from researchers and scholars to the merely curious user.

An example of the application of the method of cataloguing CIDM mosaics in Macedonia is the description of the mosaic decorations of the baptistery pavement in the Episcopal Basilica of Stobi, made by Valentina Messina as part of the aforementioned project of scientific cooperation between the Euro-Balkan University, the University of Bologna and the CIDM. The sheet-example collects detailed information on the complex decoration in a tab called “complete”, and summarizes the basic data for the recognition of the work in a tab called “synthetic”.

The GIS documentation of mosaics

As a further tool of knowledge and dissemination of mosaic works, we propose an innovative method of documentation: the use of GIS (Geographic Information System). The GIS is a system that allows for the collection, storage, processing and management of geographic information, and is usually able to perform basic operations such as the execution of spatial analysis and statistics, the location on maps and visualization scenarios.

The GIS system has already been applied to the mosaic in the project NEREA ENEA Bologna, for the conservation of mosaics and wall of the Mediterranean basin from the fourth to the fourteenth century: the tesserae, recorded by means of the laser scanner, were considered as individual buildings of a vast territory, which is the mosaic in its physical extent; three-dimensional images were processed with the Rhinoceros 3.0 software that allows to model surfaces and to convert the format of the output laser scanner (.stl) in a standard vector (.dxf) used by the ArcGIS system. Once the images have been entered into

the database, it is possible to perform technical analysis and key statistics for the study of the mosaic works.

The same procedure, carried out with advanced technological systems, is proposed to document the mosaics of Macedonia, to improve the knowledge of the heritage and to enhance, protect and possibly restore them. In fact, once included all the images in a single database, the GIS system allows one to carry out statistical analyses useful to facilitate the study of morphological mosaic surfaces, for example, quickly returning the maximum and minimum heights and deflections of the tesserae.

The database will flow data on morphological characters of archaeological or historic-artistic mosaics, derived from specific analyses, such as information on materials, chromatography, measurements, history of the parties or of the whole, the conservative state and causes of degradation, important not only for scholars but also for the restorers. The visualization system for levels allows having a visual feedback of the data needed at the time, and therefore makes more immediate tasks of interpretation and stylistic analysis of the work; all the information can be retrieved in real time from the map, making the system intuitive and easy to use.

The virtual restoration of mosaics

Among the new technologies, the virtual restoration is gradually imposing in the field of conservation of cultural heritage, given its possible use to gain a preliminary idea about the outcomes of any “real” restoration or in order to improve the readability of works of art when it would be impossible to carry out a physical recovery. Unfortunately, it often happened that the virtual restorations are limited to superficial action, which does not take into account instances of historical, artistic and technical values, necessary to ensure that the operation could not be regarded as unlawful or arbitrary. Therefore, for example, one has to avoid the reconstruction of missing parts that are not documented by drawings, photographs or old copies, acting only on the digital image. By this way, the structure of the original work is not affected and it is also possible to create a multilayer file in which each step of the virtual restoration and different methods of intervention are documented.

The recognizability of the intervention is guaranteed, unlike a real restoration, even if one decides to operate a virtual kind of camouflage, since the original image is preserved and can combined

with or overlaid to the modified one, in order to identify restored areas. As for the important criterion of minimum intervention, the virtual restoration improves the readability of the artwork without having to act on it, reducing the need for a restoration of the traditional type (always traumatic) only in cases of actual risk for its conservation.

In conclusion, it can be argued that the traditional restoration has the objective to extend the life of the artistic work, while the virtual one ensures maximum readability of the object and a higher awareness of it.

Obviously, this technology can also be applied to the mosaic heritage and an example of how the virtual restoration may be essential for its proper conservation and enhancement is that of the mosaics of Piazza Anita Garibaldi in Ravenna.

During the excavations carried out during the summer of 2011 by Hera for the construction of new underground drop-off, five rooms decorated with mosaic floors, probably dating back to the early imperial age (I-II century AD), were found.

The mosaics have been removed to be restored and transferred into a museum, but the extent of the gaps did not make it possible to reintegrate them in the restoration without presenting arbitrary reconstructions and a true false history. For this reason it is preferred a digital reconstruction of the gaps, creating different scenarios that can make it possible to grasp the trend of the original figuration and guarantee both the readability and understanding of the complexity of the work. Indeed, in this case, despite the remains represent probably less than a quarter of the total mosaic surface, in view of a subsequent reconstruction of the plans of the domus, it was nonetheless attempted a complete reconstruction. This is because, firstly, it was a largely predictable pattern since the decoration is of geometric type and, secondly, because the persistence of gaps would have prevented the use of the work.

The process for the creation of a virtual restoration (in the case of Ravenna based on photographs of documentation of the archaeological excavation) resulted in several stages:

- study of the trend of figuration;
- study of the plan;
- perspective rectification of the image;
- balance of brightness and contrast adjustment and color casts;
- suture cracks;
- straightening of deformed parts;

- reinstatement of the gaps;
- modular repetition of decorative patterns over the area probably occupied by the mosaic.

This work and the resulting wealth of knowledge can no doubt be a starting point for the development of similar initiatives in Macedonia. For example, it might be interesting to do a job for virtual restoration of the mosaic pavement of the Baptistry of the Episcopal Basilica of Stobi, dating back to the fourth-fifth centuries AD: a part has in fact been damaged during the excavation of the floor and has many gaps.

The virtual museum

The ICOM (International Council of Museums) so defines the museum: “A museum is a non-profit, permanent institution in the service of society and its development, open to the public, which acquires, conserves, researches, communicates and exhibits the tangible and intangible heritage of humanity and its environment for the purposes of education, study and enjoyment”.

Despite the diversity, the unifying aspect common to all the museums regards the mission, the coexistence of objectives linked to the preservation of memory and at the same time the willingness to communicate and educate. The potential of the digital instruments and the web affect the quality of service, starting with information relevant to the entrance to the museum (timetables, ticket costs, reservations), up to the training of users, the use of cultural data and accessibility to everybody.

Shares of digitization and publishing of cultural content on the web cannot be released from a planning stage dedicated to the promotion of cultural heritage, which must be studied, understood, and open to the public with all the available tools. For the Macedonian cultural heritage different strategies for enhancing the level of digitization and cultural promotion on the web could be considered, taking account of the objectives linked to specific cultural contexts and the possibility of integrating the material by means of GIS technology and virtual restoration, as outlined in previous sections.

Among the many possibilities offered by the web and the use of new multimedia tools, it is worth mentioning the following possibilities:

- implement a virtual museum on the mosaics: located in the real exhibition spaces of Skopje and Ravenna, it could be an opportunity to consolidate the long-term bonding between the two cities;

- view a digital exhibition for the promotion of the territory: taking as reference the prototype made during the testing of the software Movio, for the enhancement of the culture heritage of Trasimeno lake in Italy, one could replicate its digital structure in order to promote the cultural sites of Ohrid lake;
- show a real photo exhibition that would be useful to illustrate the research activities (e.g. photographic campaigns and preliminary preservation actions) and restorations (real and virtual ones) to be carried out thanks to the collaboration between Skopje and Ravenna and in particular between the Euro-Balkan University and the University of Bologna.

Each of these initiatives requires collaboration between different professionals who can engage on several fronts expected from the economic to the ethical one.

The evaluation plan for risk mitigation

In order to hold together the protection and enhancement and to focus attention on the accessibility and usability of cultural sites, an approach based on the principle of conservation planning is suggested. The goal is to put this principle into practice, considering, simultaneously, that the preservation of cultural sites passes through the mitigation of risks to which they are subjected. Considering a cultural site as a complex system, and including the complexity of traumatic events that can occur, it is possible to analyze each specific situation not only in its characteristics, but also as part of a geo-political and ecological context: thus, the protection consists of a new form of spatial planning, which involves the places of culture, individuals and communities who live there.

With the goal of achieving risk mitigation and emergency management plans, it needs to proceed to a phase of risk assessment, through a methodology developed in the context of the international *War Free World Heritage Listed Cities* project, funded and supported by the EU. This initiative related to the UNESCO World Heritage sites of Mtskheta in Georgia and Byblos in Lebanon, acts as a pilot project for future repeatable experiences in the international arena, particularly in sites inscribed on UNESCO lists where it is noticeable a strong link between cultural relevance and landscape as well as social context.

In this sense, it aims to highlight how the region of Ohrid, Macedonian World Heritage site by UNESCO, because of the reasons

why it has been included in the list ([http:// whc.UNESCO.org/en/ list/99](http://whc.unesco.org/en/list/99)) and the similarities found with the previously considered sites, may be a candidate sample for the application and further development of this method, so providing the authorities and local experts with the tools and guidelines for the implementation of a risk mitigation and emergency management effective plan, corresponding to the requirements of international standards. To identify the measures necessary for the management of cultural sites before, during and after a catastrophic event like an earthquake, it was deemed necessary to proceed in two phases:

- *in situ* data acquisition - performed in the cases of Mtskheta and Byblos in October 2013 – in order to collect observations and take samples with the support of a careful photographic campaign;
- data processing that produced fact sheets for the analysis of the encountered problems, tables of degradation and vulnerability of the site and tables for risk assessment.

Assessing risk means, therefore, to relate the vulnerability of the cultural site with the likelihood that one or more traumatic events induced by human or natural causes, can hit it, trying to establish what the consequences of possible damages are on the readability, usability and accessibility of the site in question and its cultural message. The mitigation will therefore consist in acting in such a way that citizenship is involved in the processes of protection, that cultural goods are suitably stored, catalogued and monitored, that the use of new technologies contributes not only to the preservation of artifacts but to the disclosure of meaning that every work of art has for its users, as a cultural expression.

Conclusions and perspective work

The proposals so far advanced relate to an area of methodological and technological innovation imperative for reflection on cultural heritage and tourism. A better exploitation of cultural values of a territory means in fact implement operations aimed to sustainable protection and conservation of property and local traditions. The conservative aspect cannot be separated from the cultural communication: if you do not communicate information to citizens, the cultural heritage is destined to oblivion. Citizenship is a status related to a specific territory

that binds to a broader community context, and is achieved through a sense of cultural membership that goes beyond the rule of law.

The cultural heritage plays a vital role in this process since it is strongly linked to the territory to which it belongs, but at the same time looking towards the involvement of its universal artistic language. The aim is to make the cultural sites and the message they convey as accessible as possible. Accessibility is a goal to be achieved through a collective strategy that equates the availability of information and availability of goods and cultural events.

To facilitate access to information is essential the contribution of long-range communication systems, first of all the web, followed by other available media. Regardless of the adopted methods, the content should be organized on different levels according to the diversified needs of the public, and assessed its quality and authenticity.

The direct experience, an essential moment of the cultural meeting, is favored by policies that invest in mobility and infrastructure to accommodate the widest possible audience (made up of people of every age, gender, level of education and with different motor, sensory and cognitive skills).

Twinning is a tool for tourism development and promotion of culture and European values, and is one of those cultural investments that can affect the economy as well as in the human and civil spheres.

Acknowledgement

This work has been performed with the collaboration of my research group at the University of Bologna and at the Franco Maria Ricci Foundation, composed by Lisa Bonati, Francesca Casagrande, Alessandra De Masi, Elena Grazia Fè, Valentina Messina, Mariapaola Monti and Luisa Sanna

Summary

My research team, in collaboration with the University of Bologna, the Euro-Balkan University and the municipalities of Ravenna and Skopje, intends to develop and apply a specific initiative for the protection, preservation, management and enhancement of artistic and landscape heritage of the Republic of Macedonia, based on the

comprehensive and replicable methodology, theorized and tested by our group in previous scientific researches within the framework of European projects.

Through the adoption of a systemic and resilient approach to the work of art, especially mosaics, in which the fundamental role is played by the use of new technologies for the safety of the goods of artistic and landscape interest and the communication quality of their cultural significance, it will be possible to preserve and make known places and cultural sites not currently considered strategic issues for the tourism industry.

The complexity of the cultural system requires two assumptions essential to the success of the project:

- a multidisciplinary approach, according to which we need to act simultaneously on the preservation, management and development items, in the light of international norms and standards to which our working group makes constant reference;
- the exploitation and adaptation of the specific characteristics of the design idea to the overall area of intervention, where the so adopted general methodology described above will be the guideline of a path necessarily different for each reality, but able to maintain a constant level of quality.

These points can be met through the study and applications, along with the adopted and validated methodological innovation, of the past experiences mainly in Georgia and Lebanon to the present context, even by exposure to specific case studies of Italian and international cultural heritage in which the group worked with suitable historical, artistic, scientific and technological skills, complemented by knowledge in areas such as communications, national legislation and international relations.

This project therefore aims to introduce an innovative method for the study of cultural heritage in Macedonia, including an integral approach to its management proceeding from the preservation scheduled maintenance and the mitigation of risks to possible exploitation as channeling and accessibility of cultural content for both scholars and a large public, so effectively contributing to the development of international tourism.

References

1. G.Maino, D.Visparelli, *Il museo virtuale dei mosaici*, in Atti del Convegno *Contesti virtuali e fruizione dei beni culturali*, Naples, 22-23 May 2003, pp.6.
2. E.Nencini, G.Maino, *From the physical restoration for preserving to the virtual restoration for enhancing*, in *Image Analysis and Processing – ICIAP 2011*, Proceedings of 16th International Conference, part I, Lecture Notes in Computer Science – LNCS 6978, Springer – Verlag, Berlin – Heidelberg (2011) pp. 700-709.
3. M.Landi, G.Maino, *Multispectral imaging and digital restoration for paintings documentation*, in *Image Analysis and Processing – ICIAP 2011*, Proceedings of 16th International Conference, Ravenna, part II, Lecture Notes in Computer Science – LNCS 6979, Springer – Verlag, Berlin – Heidelberg (2011) pp. 464-474.
4. R.Menghi, G.Maino, M.Panebarco, *Virtual reality models for the preservation of the Unesco historical and artistic heritage*, in *Image Analysis and Processing – ICIAP 2011*, Proceedings of 16th International Conference, part II, Lecture Notes in Computer Science – LNCS 6979, Springer – Verlag, Berlin – Heidelberg (2011) pp. 475-485.
5. M.Monti, G.Maino, *Image processing and a virtual restoration hypothesis for mosaics and their cartoons*, in *Image Analysis and Processing – ICIAP 2011*, Proceedings of 16th International Conference, part II, Lecture Notes in Computer Science – LNCS 6979, Springer – Verlag, Berlin – Heidelberg (2011) pp. 486-495.
6. R.Menghi, M.Monti, G.Maino, *Principles of virtual restoration and application to artistic and archaeological objects*, in *A.I.Ar. 2012 Modena – VII Congresso nazionale di Archeometria*, Modena, 2012, pp. 618-631.
7. L.Kniffitz, E.Grimaldi, S.Ferriani, G.Maino, *Per una base di dati multimediali in rete dedicata al mosaico*, in *Aiscom*, Atti dell’XI Colloquio dell’Associazione Italiana per lo Studio e la Conservazione del Mosaico, Ancona, 16-19 February 2005, Tivoli, Edizioni Scripta Manent, 2006, pp.23-30.
8. M.Monti, G.Maino, *L’informatica per il mosaico, tre casi prototipali*, *Archeomatica* **1**, March 2012, pp. 22-27.
9. M.Monti, G.Maino, *I mosaici di Piazza Anita Garibaldi a Ravenna: ipotesi di restauro virtuale*, *Archeomatica* **2**, June 2013, pp. 30-33.
10. D.Broz, G.Maino, “*Millenial Kratovo*” project for 3D reconstruction and mapping of the old city, in Proceedings of the International Conference on *Sustainable Cultural Heritage Management. Societies, Institutions and Networks*, Rome, 11-12 October 2013, Aracne editrice, Rome, 2013, pp. 189-202.
11. D.Broz, V.M.Ivanov, G.Maino, V.Savchenko, *2D and 3D virtual models for valorisation of the Mediterranean cultural heritage as link through the network with rest of Europe*, in Proceedings of International Conference Dialogo Euro Mediterraneo sul Management Pubblico MED7, Rome, 8-10 October 2014.
12. G.Maino, *Design of documentation, diagnostic and restoration laboratory for mosaics, a legacy of Byzantine Commonwealth. Cultural heritage use of new technologies*, in Proceedings of 1st International Symposium Days of Justinian I , Skopje, 18-19 October, 2013, Mitko B. Panov, ed., Euro-Balkan University, Skopje, 2014, ISBN 978-608-4714-10-1, pp. 77-92.
13. L.Bonati, A.De Masi, E.G.Fè, G.Maino, D.Biagi Maino, *The preservation and a risks plan of Unesco cultural heritage*, in Proceedings of 2nd Convegno Internazionale sulla documentazione, conservazione e recupero del patrimonio architettonico e sulla tutela paesaggistica – REUSO 2014, *La cultura del restauro e della valorizzazione. Temi e problemi per un percorso internazionale di conoscenza*, Alinea Editrice, Florence, 2014, vol.III, pp.1149-1156.
14. G.Maino, *The mosaics of Macedonia: conservation and restoration issues*, in *Ravenna Musiva* (2015) pp.238-253.

УДК: 7.048:726.54,033.2(497.7)
726.54.033.2:7.048(497.7)

BEYOND THE WALL: STRUCTURE AND MEANING OF EAST FAÇADE OF THE VIRGIN PERIVLEPTOS CHURCH IN OHRID **

Reflecting upon Byzantine art many years ago, the eminent scholar Hans Buchwald made some valuable remarks, which are symptomatic for the Byzantine architecture in its totality, and most helpful in assessing the connections between antiquity and Christianity.¹ Buchwald pointed out that: "The existence of rich and extensive examples of the brick meander in prominent positions on important facades in Constantinople no later than the late 11th and early 12th-centuries leads to the conclusion that the application of similar but simpler motifs in the Byzantine provinces in the 11th and 12th-centuries is ultimately dependent upon Constantinopolitan prototypes".²

Without questioning which facades exactly and in which sense their importance is regarded in Constantinople, especially if have in mind that present studies of art historians are operating with only 30 percents of Byzantine heritage which is often heavily accessible, in the same time it must be clearly understood that doctrine of Byzantine architecture led to the fixing of antiquarianism of images and rhetorics which explained all visual manifests in the sacred space.³

That was the result of specific ontological mode of antiquity existence for the Byzantine subject in rapport with past, with creation

of the Empire and state orders.⁴ Without understanding that antiquity is actual mover and initiating force of the visibility, it is not possible to understand competently imagery storage in Late Byzantine Art.⁵

In pursuance to demonstrate such ideas, will be touched some exegetic aspects of the apse and exterior ornaments of the wall in Byzantine architecture at the end of 13th-century. The analysis of monumental architecture in this period helps to assemble a cohesive group of churches with brick engaged as primary building material. These architectural challenges happened in the same time in Constantinople still visible on preserved endowments of Constantine Lips monastery, south Church and Marmara Sea Wall of St. George of Mangana Monastery), Pantocrator monastery.⁶ The reception of the Constantinopolitan model has a symbolic meaning, which means that poses its place in long-accepted inclination of architectural iconography. In this sense, the ratio of building towards the model produced particular architectural solutions. Individual brickwork models were translated from Constantinople to the architecture of Ohrid at the end of 13th-century, what especially could be shown on specific brickwork comparanda as the apse of the church of the Virgin Perivleptos in Ohrid endowment of Progonos Sgouros, great hetaireiarches of Byzantium and his wife Eudochia Comnena, female

** This paper is part of a projects: "Christian culture on the Balkans in Middle Ages: Byzantium, Serbs and Bulgars from 9th to 15th-century" (177015) and "Medieval Art in Serbia and its European context" (177036) financed by Ministry of Science and Education of Republic of Serbia.

1 About phenomena of Antiquity in the society, identity and art of Byzantium: A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium. The Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007) (with bibliography); T. F. Mathews, *Byzantium: From Antiquity to the Renaissance*, (New York: Yale University Press, 2010).

2 H. H. Buchwald, *Form, Style and Meaning in Byzantine Architecture*, (Farnham: Ashgate, 1999), 285.

3 P. Magdalino, *Constantinople médiévale. Études sur l'évolution des structures urbaines*, Travaux et Mémoires, Monographies 9, (Paris: 1996), 9.

4 S. Papaioannou, *The aesthetics of history: From Theophanes to Eustathios*, History as Literature in Byzantium: Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, April 2007, ed. R. Macrides (et al.), (Farnham: Ashgate Publishing, 2010), 3 – 24; I. Jevtić, *The Antiquarianism and Revivalism in Late Byzantine Court Culture and Visual arts*, in A. Odekan, N. Necipoglu and E. Akyurek (eds.) *The Byzantine Court: Source of Power and Culture. Papers from the Second International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, (Istanbul: 2013), 209-217; E. N. Boeck, *Imagining the Byzantine Past: The Perception of History in the Illustrated Manuscripts of Skylitzes and Manasses*, (New York: Cambridge University Press, 2015)

5 I. Jevtić, *The Return to 'Antique' in Palaeologan Art: Conservatism or Sign of a Revival?*, in Faces of Byzantium. Sharing and Cultural Filters in the Arts of the Palaeologan period, eds. I. Jevtic, A. Vasilakeris, (Istanbul: Koç University Press, [forthcoming]). I am grateful to the editors for providing me their forthcoming text. Cf. Also the articles about concept of perception of the past in: D. Bloch, *Theodoros Metochites on Aristotle's De memoria*, Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec et Latin 76 (2005): 3 -30; M. J. Featherstone, *Theodore Metochites's Semeioseis Gnomikai: Personal Encyclopedism, Encyclopedic Trends in Byzantium?*, ed. P. van Deun—C. Macé [Orientalia Lovanensia Analecta 212], (Leuven: 2011), 333-344.

6 R. G. Ousterhout, „Contextualizing the later churches of Constantinople: suggested methodologies and a few examples”, *DOP* 54 (2000): 241–50; M. Zulueta, „A Grand Entrance of The Facade and Crypt of a Church in the Marmara Sea Walls at Istanbul”, *REB* 58, (2000): 253-267; V. Marinis, „Defining Liturgical Space in Byzantium,” in P. Stephenson, ed., *The Byzantine World*, (London and New York: Routledge, 2010), 284-302.

relative of Andronikos II Palaiologos (fig.1).⁷ The Virgin Mary Perivleptos church, built 1294/95th in Mesokastro area of Ohrid⁸ was in the center of research of several Byzantinists and their scientific streamings during the century behind us.⁹ In all published examinations, Perivleptos Church in Ohrid was characterized as the church with high spectrum of Constantinopolitan and Thessalonian influences and as an accurate example of the church patronage in this region.¹⁰

It is not the intention of this paper to repeat or reevaluate previously conclusions of Hallensleben,¹¹ Djurdje Bošković, Krum Tomovski,¹² Boris Čipan¹³ Sašo Korunovski¹⁴ about ground concept of the church St. Sophia and its connections with Perivlepta and St. John Theologian

7 E. C. Constantinides, *The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa at Elasson in Northern Thessaly*, Vol. 1 (Athens: 1992), 283; M. V. Sakellariou, *Macedonia, 4000 Years of Greek History and Civilization*, (Athens: 1992), 378; I. Zarov, "Ktitorstvo na velikiot heterijarh Progon Sgur na Sv. Bogorodica Perivlepta vo Ohrid," *Zbornik.Srednovekovna umetnost* 6 (2007): 49–50.

M. Marković, „The painter Eutychios – father of Michael Astrapas and protomaster of the frescoes in the Church of the Virgin Perivleptos in Ohrid," *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske* 38 (Novi Sad 2010): 9–34, esp.14, ft.7.

8 B. Čipan, *Stara gradska arhitektura vo Ohrid*, (Skopje: Makedonska knjiga, 1982), 22; K. Demoen, *The Greek City from Antiquity to Present: Historical Reality, Ideological Construction, Literary Representation*, (Leuven: Peeters publishers, 2001), 180.

9 D. Čornakov, "Po konzervatorskite raboti vo crkvata Sv. Bogorodica Perivleptos (Sv. Kliment) vo Ohrid," *Kulturno nasledstvo* 2 (1961): 74–89; G. Velenis, *Building Techniques and External Decoration during the 14th Century in Macedonia*, *L'art de Thessalonique et des pays Balkaniques et les courants spirituels au XVe Siècle*, (Belgrade: 1987), 95; Cf. *idem*, *Thirteenth-century architecture in the Despotate of Epirus: The Origins of the the School*, *Studenica i vizantijska umetnost oko 1200 godine*, (Beograd: 1988), 284; R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, (Harmondsworth: 1965), 301.

10 „So wenig diese Ohrider Architektur mit Thessalonike verbindet so viel verdankt sie den Kirchenbauten in Epiros". H. Hallensleben, *Die Architekturgeschichtliche Stellung der Kirche Sv. Bogorodica Perivleptos (Sv. Kliment) in Ohrid*, 303–304.

11 R. Hamann-Mac Lean and H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. Bis zum frühen 14. Jahrhundert. Bildband*, (Giesen: 1963), Plan 20–22; *idem*, *Register zu Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, Teil I–III, mit Denkmälerkarte und Beilagen*, (Giesen: 1976), Ergänzungen und Berichtigungen zu Plan 20–22.

12 Đ. Bosković and K. Tomovski, "L architecture medievale d Ohrid," in *Zbornik na trudovi Narodni muzej vo Ohrid, Posebno izdanje*, (Ohrid: 1961), 76–84.

13 B. Čipan, "St Sophia, the Cathedral Church of the Ohrid Archbishopric," *Macedonian Review* 27/1–2 (1997): 22–40; *idem*, *St. Sophia. The Cathedral Church of the Ohrid Archbishopric. A Chronology of the Architecture*, (Skopje: 1996).

14 S. K. Korunovski, *Crkovnata arhitektura vo Makedonija vo XIII vek*, (doktorska disertacija, Skopje 2000), 138 – 151; *Idem*, "The Architecture of the Church St. John Kaneo and its Chronological Stylistic Correlation with some Ohrid Churches," *Zbornik Srednovekovna umetnost na muzej na Makedonija* 5, (Skopje 2006): 15–23.

church- Kaneo in Ohrid and Ivan Zarov who contributed to the further explanation of terminology "Macedonian school" and wider connections of the church and architectural production at the very end of 14th-century.¹⁵ Attention is rather oriented towards visual discourse or precisely said brickwork dictionary, structure and meaning of east façade of Perivleptos Church (fig.02, 02a).

On the first view, it is easy to say that this church represents developed *opus reticulatum* manner of placing the brick between mortar layers (fig.03).¹⁶ This building technique also called diaper pattern¹⁷ is known from antiquity, especially from Roman architecture when stone or brick blocks were used and their square bases formed polychrome patterns.¹⁸ Previously was stated that *opus reticulatum* was present and extensively used in Byzantine architecture for more than five centuries but that in Palaeologan period was used «exclusively on discreet areas: under niches, in niches and in lunettes».¹⁹ Facade surface of the apse is filled with mentioned *opus reticulatum* designed in the central register of the mullioned window of the altar. Above is placed the meander formed of two vertically laid bricks and one horizontal (same meander wreath is extended along the northern and southern facades). Below are two rows of cloisonné technique, than two rows of symmetrically placed meanders which when optically framed together create rows of crosses same as on the liturgical polistavrion (Fig.04,04a).²⁰

Visual concealment of the mystery which happens in the altar and its exterioriation is but one dimension of a complex phenomenon in Byzantine architecture.²¹ The hymns associated with the feasts

15 I. Zarov, "Arhitekturata na manastirskata crkva Sv. Bogorodica Perivlepta vo kontekst na tendenciite na vizantiskata arhitektura na XIII–XIV vek," *Patrimonium.Mk* 3 (2010): 161 – 169.

16 H. Hallensleben, *Die Architekturgeschichtliche Stellung der Kirche Sv. Bogorodica Perivleptos (Sv. Kliment) in Ohrid*, 30; Zarov, "Arhitekturata na manastirskata," 164.

17 R. G. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, (Washington: Dumbarton Oaks, 1987), 134.

18 A. H. S. Peter Megaw, *Byzantine reticulate revetments*, Charistērion eis Anastasion K. Orlandon, (Athens: 1966), 10 – 22, esp. 12. Usage of this opus was studied by A. Choisy, *Le batir chez Romains*, vol.1 (Paris: Ducher, 1873); rééd.: A. Forni, 1969 et 1984; [repro. en fac-similé] Lormay : J. Laget, 1999, PIXIV; A. Radivojević, *Konstrukcije i tehnike građenja antičkog Rima*, (Beograd: 2004), 54–55.

19 J. Trkulja, *Aesthetics and Symbolism of Late Byzantine Church Façades*, 1204–1453, (Princeton: Princeton University, 2004), 46.

20 W. Woodfin, "Liturgical Textiles," in *Byzantium. Faith and Power (1261–1557)*, ed. H.C.Evans, (New York: 2004), 297 (with bibliography).

21 R. F. Taft, *The Byzantine rite: A Short History*, (Collegeville: Liturgical Press, 1991),

of the Virgin are depicted on the interior surfaces of the walls and all depictions emphasized the theme of Mary as the true temple.²² Equivalent liturgical messages are expressed with the ornaments in brickwork, often schematized and on the low level of preservice, but still possible to be transcribed and understood. The brickwork of this apse set up at the very end of 13th – century, belong to a period which witnessed a tremendous rise of ornamentation of the facades. Such ornaments fulfilled many functions but I shall argue that at the Peribleptos apse present a highly complex programme about union with God through a hierarchy of visions. The path to God was through the frames of images.²³ Visual screening of the apse was justified in written sources even before, most of all by Hypatius of Ephesus who stated “We allow even material adornment in the sanctuaries because we permit each order of the faithful *to be guided and led up to the Divine* being in a manner appropriate to it because we think that some people are guided even by these [material decorations] towards intelligible beauty”.²⁴

The ornaments are placed with meticulous attention particular ornaments contemporary to those used in Constantinople „famous facades“ mentioned at the beginning paragraph: chess fields, meander which in the same time could be seen as image of multiplicative crosses made of brick, heraldry insignias of ktetor, opus spicatum, shorted version of Tree of Life motif²⁵ which appeared also in known Cosmas Indicopleustes descriptions of Heavenly Jerusalem.²⁶

33, 34, 61, 74; S. E. J. Gerstel, *Beholding the Sacred Mysteries: Programs of the Byzantine Sanctuary*, (Seattle – London: University of Washington Press, 1999); Idem, “An alternative view of the late Byzantine sanctuary screen,” in *Thresholds of the Sacred: Architectural, Art Historical, Liturgical, and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West*, ed. S. E. J. Gerstel, (Washington: Dumbarton Oaks, 2006), 134 - 161.

22 J. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'empire byzantin et en occident*, vol.1 (Brussels: 1964), 136–67.

23 J. Gross, *La divinization du chrétien d'après les pères grecs*, (Paris: 1938); E. Kitzinger, *The Cult of Images in the age before Iconoclasm*, (Harvard: Harvard University Press, 1954), 137 – 140.

24 P. J. Alexander, “Hypatius of Ephesus. A note on image worship in the 6th century” *Harvard Theological Review* 45 (1952): 180.

25 J. S. Ćirić, „Décryptage du mur: l'Arbre de Vie dans l'architecture byzantine tardive,“ in *Collection of Works “Spaces of Memory: Art, Architecture and Heritage,”* ed. A. Kadijević, (Belgrade: Faculty of Philosophy, 2012), 19 – 31 (with bibliography).

26 *Tent of the Covenant: Cosmas Indicopleustes, Topographie Chrétienne, t. II*, ed. W. Wolska (Paris: 1970), 54–57, 71, 89.

The question of interest is what visual discourse of the east façade is and how to interpret exteriorized images of the Virgin Mary Perivleptos church? At this point, one should recall the notion of engaging the visual framing of the facade. Having in mind that images are examined as visual sensations or stimuli that activate the nerve cells in the eyes to convey information to the brain,²⁷ frames are identified by enumerating the objects and discrete elements actually shown in the visual; frames result from recognizing design features and by organizing or combining visual sensations into “themes” following some principles of organization.²⁸

Open meander motif runs through whole east facade surfaces, both north and south below the dome construction. It is a meander shaped as Cyrillic “П” where the two vertical bricks are alternating with two horizontal bricks positioned above the starting point of next vertical brick row. Viewed in isolated mode, this motif represents a meander-shaped “П” or reverse image of the following vertically “П”. Mentioned motif is shown as doubled. However, if this ornament is visually framed differently it is clear that the swastika motif formed by two pairs of two bricks placed vertically and two horizontally arranged in the upper, and lower third of the left and right are in relation to motives position. That type of meander with flat, rectangular constituent elements is used in the brickwork ornamentation of diakonikon of the south church of Constantine Lips in Constantinople (fig.04b).²⁹

It is indicative, however, that are numerous examples of meanders with almost identical proportions. Except Perivleptos Church in Ohrid it appears on the lateral walls of Virgin church in Zaum; at the apse, north and south side of St. Nicholas church of Rhodia, northern register of the apse of Paregoritissa church, apse of Kato Panagia and east façade of St. Vasileios church in Arta (Fig.05).³⁰

27 D. Freedberg, „Movement, Embodiment, Emotion,“ in *Cannibalismes Disciplinaires, Quand l'histoire de l'art et l'anthropologie se rencontrent*, eds. Th. Dufrenne and A.-C. Taylor, (Paris: INHA/Musée du quai Branly, 2009), 37-61.

28 J. Elkins, *Images as Arguments in Visual Studies*, Images: Journal for Visual Studies 1, Center for visual studies, Zagreb; available at: <http://www.visual-studies.com/images/no1/elkins.html#4>

29 T. F. Mathews, *The Byzantine churches of Istanbul: Photographic Survey*, (Penn. State University Press 1976), 386.

30 V. N. Papadopolou, *byzantine Arta and its monuments*, (Athens: 2007), 125; Jasmina S. Ćirić, „Brick substance at Zaum Church in Ohrid,“ *PATRIMONIUM.MK* Year 6, N°11 (2013): 99 – 109.

Ornamental technique in Perivleptos church made by brick creates considerable optical tension: ornaments taken by themselves, give the illusion of occupying three-dimensional space impacted with polychromatic effect of brick and mortar. That fuses foreground to background and enforces the idea of a transparent screen; it is a paradoxical vision which gives rise to the effect of the walls having been de-materialised. The membrane-like wall falls down around the church like a curtain, draping the body of the edifice, like a new skin, a cover of flesh.³¹

What is of importance for all examples with developed ornamental language of the apse as the symbol of the Virgin and its shape is analogous to the cave where Christ was born. Additionally, images of the Virgin as the Seat of Wisdom often decorate the conch of the apse.³² Apsē is completely covered and its epidermis consists of extensive repertoire of ornaments as part of the phenomenology of the mystery performed at the altar. East facade as exterior shape of the interior altar became the spot with developed brickwork ornamentation, visual screening of the mystery that happens inside the church. The Eucharist was one of these “mysteries”. In numerous sources the Eucharist remained the most sacred event in the life of the Church. the recognition of the eucharistic presence of Christ on the altar during the liturgy and the directing of adoration toward that presence is strikingly attested in the writings of St. John Chrysostom (347-407): «For thou dost see Him not in a manger but on an altar, not with a woman holding Him but with a priest standing before Him, and the Spirit descending upon the offerings with great bounty».³³ Likewise, in another homily he states: “Not in vain do we at the holy mysteries make mention of the departed, and draw near on their behalf, beseeching the Lamb who is lying on the altar, who took away the sin of the world.”³⁴ A similar vigilance regarding the smallest fragments of the Eucharist is enjoined in the instructions of St. Cyril of Jerusalem (315-386) for the newly baptized: . . . partake of it [the Eucharist], giving heed lest thou lose

31 Temples as reservoirs of faith or safe heavens in the sea of life: “dazzling the eyes with brilliant fire, sending forth a kind of enchanting glow unto the eyes”. R. S. Nelson, „To Say and to See,” in *Visuality before and Beyond the Renaissance*, ed. R. S. Nelson, (Cambridge: 2000), 143 – 168, esp. 150 – 154.

32 K. Wessel, *Apsider, Bildprogramm, Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, vol. I (Stuttgart: 1966), 268–293.

33 In *I Corinthians*, Homily 24, No. 5, in D. Stone, *A History of the Doctrine of the Holy Eucharist*, (1909), Vol. I, 107.

34 In *I Corinthians*, Homily 41, No. 4, quoted in *ibid.*

any part of it; for whatever thou shouldest lose would be evidently a loss to thee as from one of thine own members. For tell me, if any one gave thee grains of gold, wouldest thou not hold them with all care, taking heed lest thou shouldest lose any of them and suffer loss?”³⁵ he identification of the altar as a symbol of Christ and, more importantly, the awareness that it was upon the altar that Christ became truly present during the Eucharistic liturgy, would have made the altar the focus of attention for those who came for silent prayer, especially in the quiet of the night. An early example of this is provided by St. Gregory Nazianzus (329-390), who relates how on one occasion, when gravely ill, his sister Gorgonia during the night “betook herself to the Physician of all” and “fell before the altar with faith . . . calling on Him who is honored thereon with a great cry and with every kind of entreaty, and pleading with Him. . . . Placing her head on the altar with another great cry and with a wealth of tears, like one who of old bedewed the feet of Christ, and declaring that she would not let go until she was made well, she then applied to her whole body this medicine which she had, even such a portion of the antitypes of the honorable body and blood as she treasured in her hand, and mingled with this act her tears.”³⁶

Kabasilas’ time (c. 1322-1391) “This is the final mystery. Beyond this, it is not possible to go, nor can anything be added to it.”³⁷ The mystery of the holy altar in Christianity was founded on the notion of divine presence – the fearful reality that the altar itself is the body of Christ: “The body of Christ is upon the altar.”³⁸ Liturgical texts consistently describe the Eucharist as fire. The altar is called “heavenly and spiritual altar,” says the Patriarch Germanus because the serving hierarchy of the immaterial and celestial powers must also be “as a burning fire.”³⁹ This is important especially because of the way how brick was made: with usage of fire.⁴⁰

35 *Catechetical Lectures*, XXIII, Nos. 21-22, in Stone, *A History of the Doctrine*, vol. I, 106.

36 St. Gregory Nazianzus, *Orations*, VIII, No. 18, in Stone, *A History of the Doctrine*, Vol. I, 106-107.

37 N. Kabasilas, *The Life in Christ*, PG, 150, col. 548B, English translation by C. J. de Catanzaro (Crestwood: St Vladimir’s Seminary Press, 1974), 114.

38 St Ambrosie, “De sacramentis,” *Sources chrétiennes*, (Paris: Les Éditions du Cerf, 1949), 80.

39 St Germanus of Constantinople, *On the Divine Liturgy, Ecclesiastical History and Mystical Contemplation*, (1999), 60.

40 P. F. Bradshaw and M. E. Johnson, *The Eucharistic Liturgies: Their Evolution and Interpretation*, (Minesotta: Liturgical Press, 2012), 186.

Likewise, in his *Historia*, Germanos the Patriarch of Constantinople Germanos does not give any specific indications with respect to the invisibility of the mystery performed behind the chancel barriers in the altar, which he calls “the place of prayer”.⁴¹ He defines this space only in terms of its corporeal inaccessibility: “Outside are the people, and inside, the Holy of Holies is accessible only to the priests.”⁴²

Here it is an interesting case of the iconographical visualisation of divine said by brickwork. The association between the hidden vision of the sacred and the mystical silence is expressed in the Dionysian line and visual discourse of the apse “the dazzling obscurity of the secret Silence” (Dionysius the Areopagite, *De Mystica Theologia*, I. 1). Similar expression used Theodore Metochites in his *Poems*. Building of his endowment Christ the Chora church happened almost in the same time as the Perivleptos Church. This means that Metochites give us insight into Late Byzantine visual and spiritual experience as: “dazzling the eyes with brilliant fire, sending forth a kind of enchanting glow unto the eyes”.⁴³ Vision of the sacred place is not permitted to profane eyes; it can only be approached via solemn silence, which is entirely the privilege of those initiated into the mysteries. As the veil of the iconostasis inside the church, wall acts as a transparent medium; a membrane openly revealing the sacred image of the altar behind the walls where the Eucharistic mystery is performed.⁴⁴ In a paradigmatic way, these exteriorized images illustrate the nature of the mystery-concealing device in Byzantium and Late Byzantine architecture of Ohrid which will be further researched.

Summary

The paper aims to accommodate concepts of exteriorization of Liturgy through ornaments used at the apse as material sign of inner vision. These concepts of visual screening are at the very centre of the Byzantine altar. The analysis of buildings in late 13th-century monumental architecture in Ohrid helps to assemble a cohesive group of ornaments

41 St Germanus of Constantinople, *On the Divine Liturgy*, 63.

42 Idem.

43 Nelson, „To Say and to See,” 143 – 168, esp. 150 – 154.

44 N. Isar, “Le mur aboli: Le sacrement de la Parole dans les absides des églises moldaves,” *Byzantinoslavica LX*, (1999): 2, 611 - 632; Idem, “Veiled Words: Sacred silence. Screening the mystery in the Byzantine altar,” in *Image and Altar 800 – 1300, Papers from an International Conference in Copenhagen 24 October – 27 October 2007*, ed. P. Grindler-Hansen, (Copenhagen: 2014), 27 – 43.

executed in brick in the same time as in Constantinople and other building centers of Byzantium. The reception of the Constantinopolitan model was given a symbolic meaning, which means that it should be included in long-accepted notion of architectural iconography. In this sense, the ratio of building towards the model produced specific architectural solutions. Certain brickwork models were translated from Constantinople to the architecture of Ohrid, what especially can be shown on the example of the apse of the Virgin Perivlepta Church. Repeating or selective replication of specific brickwork patterns was the basis for making conclusions about the scope of building practice at the end of 13th century. The formation of the whole was the result of appreciation of the program in important respects, similar to the spiritual and cultural framework within a particular area. As a specific wall-membrane made of brickwork cloisonné, the east facade of the Virgin Perivlepta church in Ohrid reveals on its exterior surface ornamentation the hidden mystery performed beyond the altar. The entire repertoire of such architectural potential was the product of further practical Constantinopolitan elaboration of the fundamental idea of the Christ’s skin incarnated in the altar as the symbol of the Virgin.

List of Illustrations

Fig.1 Church of Virgin Perivleptos in Ohrid, photo: Jasmina S. Ćirić

Fig.2 East facade of the church Virgin Perivleptos in Ohrid, photo: Jasmina S. Ćirić

Fig.2a Details of the east facade the church Virgin Perivleptos in Ohrid, photo: Jasmina S. Ćirić

Fig.3 Opus reticulatum, detail of the east facade the church Virgin Perivleptos in Ohrid, photo: Jasmina S. Ćirić

Fig.4 Two rows of symmetrically placed meanders - meander shaped as Cyrillic “II”, detail of the east facade the church Virgin Perivleptos in Ohrid, photo: Jasmina S. Ćirić

Fig.4a Two rows of symmetrically placed meanders, detail of the east facade the church Virgin Perivleptos in Ohrid, drawing: Jasmina S. Ćirić

Fig.5 East façade of St. Vasileios church in Arta, photo: Rémi Terryn

Fig.6 East façade, detail, south church of Constantine Lips monastery in Constantinople, photo: Jasmina S. Ćirić

Fig.1

Fig.2

Fig.3

Fig.2a

Fig.4

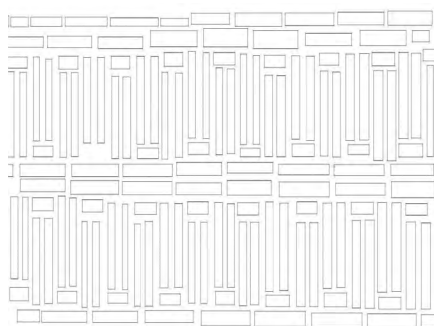

Fig.4a

Fig.5

Fig.6

Емилија Апостолова Чаловска

Институт за фолклор „Марко Цепенков“, Скопје

удк: 72:271.2-523.4(497.771)

ТУРСКИОТ МИМБАР И ПРАШАЊЕТО ЗА РЕКОНСТРУКЦИЈАТА НА ПРВОБИТНИОТ МОБИЛИЈАР НА ЦРКВАТА СВЕТА СОФИЈА ВО ОХРИД

Охридската црква Света Софија, несомнено најзначајниот споменик од средновековниот период на територијата на Република Македонија,¹ е исклучително сложена градба составена од повеќе фази градени сукцесивно во временски распон од над илјада години.² Од сите промени кои историјата и ги наметнала, најсуштинската трансформација е реконструкцијата на наосот поврзана со нејзината конверзија во џамија,³ чие прецизно датирање може да се бара во втората половина на XV век. Имено, по задушувањето на востанието на Скендербег од 1466г., за време на владеењето на султанот Мехмед II (1451-1481), како казнена мерка од Охрид во Цариград биле протерани мноштво видни граѓани и членови на црковниот клер вклучувајќи го и архиепископот Доротеј,⁴ а катедралната црква Св. Софија била адаптирана во џамија како Фетхие (*освоена*) џамија.⁵ Во контекст на овие случувања е и рушењето на црквата Св. Пантелејмон на Плаошник, на чие место во 1491г. била изградена Имарет џамија како задужбина на Синан Челеби Охризаде, што е запишано во неговото

1 Досега во науката бројни научни прилози се посветени на архитектурата, хронологијата на градба, а пред сè на живописот на охридската катедрала. Со цел да се избегне повторување, за детална претходно публикувана библиографија види В. Кораћ, „Света Софија у Охриду, простор, структура, облици. Извори“, Зограф 32 (2008).

2 Изградена е на старо култно место, врз темели на две постари градби: римска цивилна базилика и ранохристијанска базилика од времето на големата обнова под византискиот император Јустинијан I (527-565). Главниот корпус на денешната градба датира од самиот почеток на XI век. Претставува трокорабна базилика со трансепт и купола, од западната страна надополнета со нартекс со ексцентрично поставена скалишна кула. Во 1313/14г. од нејзината западна страна е дограден раскошен двоспратен ексонартекс.

3 Кораћ, Света Софија: 30.

4 Б. Чипан, Света Софија. *Катедрален храм на Охридската архиепископија* (Скопје: Сигмапрес, 1996), 133-134.

5 И. Емин, прев., *Евлија Челеби за Македонија*, (Скопје: Слово, 2007), 125.

вакуфнаме од истата година. Во прилог на ова датирање оди последниот христијански словенски натпис (графит) евидентиран во Св. Софија, откриен на катот од ексонартексот, каде фрескоживописот воопшто не бил преваросан, кој потекнува од 1437г.⁶ Материјалните докази откриени во самата црква ни говорат дека во претходниот период - по турското освојување на Охрид (с. 1395г.), а пред реконструкцијата - Св. Софија се користела како џамија во својата изворна форма, со исклучок на неопходното преваросување на фреските во наосот. Всушност, при археолошките сондажни истражувања на трансепталниот простор од 1950-1951г. биле откриени мноштво фрагменти од премалтерисан фрескоживопис, наместа во повеќе наврати, до кога од -1,30 m во шутот од турската реконструкција.⁷

Според наведените археолошки наоди и преку директна опсервација на архитектурата на храмот, без никакви дилеми може да се заклучи дека реконструкцијата на Св. Софија не била последица од некаква природна катастрофа, туку од промената на нејзината верска функција, а сигурно поради дестабилизирање на покривната конструкција во наосот, пред сè на куполата со доста смел распон од 6 m. Реконструкцијата била изведена плански, внимателно, како што може да се види на спојот на старите и новите конструктивни елементи. Трансептот, централната купола, поткуполната структура како и двете западни капели на второто ниво биле срушени; западните столпци од поткуполната структура биле преместени на исток за 62-65 cm⁸ со цел да се намали распонот под некогашниот трансепт.⁹ Од материјалот од срушените елементи биле изградени денешните сводови: полуцилиндрични во бочните бродови, а надвишен (огивален) во централниот брод, изедначени со автентичните сводови зачувани во олтарот, што всушност допринело подоцна Св. Софија во науката погрешно да биде сметана за едноставна базилика од ориентален тип.¹⁰ Понатаму, бил изграден денешниот трем долж северната фасада на

6 М. Марковиќ. и М. Петрушевски, *Грчки и словенски натписи во црквата Св. Софија во Охрид*, 1952, папка Св. Софија, Архива на ЗЗСКМ – Охрид.

7 Р. Љубинковиќ, „Света Софија у Охриду“ во *Конзерваторски радови на цркви Св. Софије у Охриду* (Скопје: ЗЗСК НР Македоније, 1955), 8-9.

8 Ibid., 8.

9 Чипан, *Св. Софија*, 135.

10 Оваа дотогаш редовно усвојувана погрешна категоризација на Св. Софија прв ќе ја побие Димче Коцо. Види: Д. Коцо, „Црквата Св. Софија во Охрид“, *Годишен Зборник на Филозофскиот факултет* книга 2 (1949).

наосот - како неопходен простор за припрема на муслиманските верници - користејќи ги постоечките столпци од тула од поста-риот трем, надополнети со мермерните столбови од првобитните портици на катедралата, реутилизирани како сполии.¹¹ Куполата над нартексот, аналогно на големата централна купола во наосот, била срушена, а двата одделни покриви над припратите биле пре-работени во еден единствен голем двоводен покрив, каков што на црквата среќаваме и денес. За таа цел, јужниот и северниот тимпанон на нартексот биле надсидани со едноставна сидарија од кршен камен, типична за османлискиот период. Конечно, над северната кула од ексонартексот било поставено минаре, со максимална височина од 6 m (сл. 1).

Освен конструктивните промени, конверзијата на Св. Софија во џамија имплицирала исто толку темелни адаптации во ентериерот на објектот. Раскошниот црковен мобилијар и мермерната пластика биле реутилизирани како сполии, така што истражувачите кои работеле на Св. Софија на преминот од XIX-XX век затекнале фрагменти вградени во подот во олтарот или на северната фасада (сл. 2), како и раштркани во нартексот и проскомидијата на црквата, каде биле складирани порано како старини со одредена историска вредност.¹² Оригиналниот црковен мобилијар нарачан за охридската катедрала, покрај вообичаените профилирани до-вратници, прагови и надвратници, се состоел од олтарна преграда, амвон, епископски синтронос¹³ и две рамки за фреско-икони, пр-вобитно сместени од западната страна на столпците во рамките на олтарната преграда.¹⁴ Датира од првата половина на XI век, за време на столувањето на архиепископот Леон I (1037-1056),

11 Чипан, *Св. Софија*, 136.

12 Чипан, *Св. Софија*, 137.

13 Постојењето и положбата на епископскиот синтронос се констатирани преку полукружна темелна стопа на растојание од 70 cm од сидот на олтарната апсида и недостаток од фрески до соодветна височина од 130 cm на сидот во истата. Не се евидентирани остатоци од седиштата.

14 Досега во науката за декоративната камена пластика на охридската катедрала е пишувано во неколку наврати. Најдетален придонес дава Константин Петров [К. Петров, „Декоративна пластика во Македонија во XI и XII век“. *Годишен Зборник на Филозофскиот факултет* 14 (1962)], а значајни се и прилозите на Коста Балабанов [К. Балабанов, „Иконостасот во нашите средновековни цркви“, *Современост* 3 (1954)] и Снежана Филипова [С. Филипова, *Архитектонска декоративна скулптура во Македонија во 5-6 и 11-12 век*, (Скопје – Мелбурн: Матица Македонска, 1997)]. Покрај анализа на сочуваните фрагменти, првите два труда нудат и цртачка реконструкција на олтарната преграда.

односно е истовремен со првобитната архитектура и фреско-декорација на црквата. Станува збор за скулптура од мермер во плиток релјеф во две нивоа,¹⁵ карактеристичен за ранохристијанскиот и средновизантискиот период.¹⁶ Подоцна, во рамките на обновата под архиепископот Григориј I (~1300-1320) на почетокот на XIV век кон оваа црковна опрема е додаден амвон - архиепископски престол,¹⁷ исто така изработен од мермер (сл. 4-6). Раскошната декорација е изведена во техниката *champlevé*, карактеристична за доцновизантискиот период, која воведува боја и контраст во скулптурата преку употреба на темна емајл-паста за пополнување наречена *nigellum*.¹⁸ Имено, контрастот на светли и темни површини е цел кон која тежнеела византиската декоративна пластична уметност независно од типот и нивото на развој [Breje, 1976: 449]. Дводимензионалноста на орнаментот, како и остриот хроматски контраст помеѓу црната позадина и светлите форми на *champlevé* скулпторската техника ја прават декоративната шема оптички лесно читлива, потенцирајќи ја јасноста и геометриската графичка прецизност.

Декоративните шеми употребени кај амвонот на архиепископот Григориј I, иако во основа византиски, во голема мера посочуваат на ориентални, исламски влијанија во орнаментиката, особено во третманот на преплетите и флоралните елементи во завршниот фриз и бочните плочи на балдахинот. Овие влијанија се карактеристични за еден значително поширок регион; имено, слични декоративни шеми од т.н. псевдо-куфиски стил се евидентирани низ целиот Медитерански басен уште во претходните векови: како во континенталниот дел на Византија и егејскиот брег, така и во Франција и ренесансна Италија. Во византиската декоративна

15 Плиткиот релјеф дури тежнее кон целосно отфрлање на третата димензија и скулптуралноста на приказот, така што значајно се намалува контрастот на светли и темни површини кај камената пластика, додека површината на плочите се разделува со помош на троделна профилирана лента оформена во облик на буквата m. Поопширно кај Филипова, *Архитектонска скулптура*, 18-20.

16 Иако во формален смисол биле воведени нови симболички интерпретации и нова иконографија, декоративната скулптура и камена пластика во средновизантискиот период во голема мера задржала форми идентични со оние од палеохристијанската епоха. Во споредба со фрескоживописот, таа значително помалку била под влијание на религиозните средновековни концепти: P. Miljković - Pepel, "Medieval Decorative Sculpture in Stone and Metal" in *Macedonian National Treasures* (Skopje: Makedonska kniga, 1989), 200.

17 Чипан, *Св. Софија*, 124.

18 Петров, „Декоративна пластика“, 160.

скулптура од дадениот период, ориенталниот карактер е особено присутен во калиграфските визуелни ефекти произлезени од арапското писмо кои се забележливи во третманот на скулпторските целини во *champlevé* техника.¹⁹ Со својата линеарна диспозиција во вид на фриз, орнаментите во *champlevé* се особено податни за симулирање на графичките, дводимензионални ефекти на краснописот или псевдо-краснописот [Pedone & Cantone, 2013: 122]. Орнаменталниот ефект се постигнува со репетиција, како клучна постапка во дизајнирањето на декоративниот елемент. Сепак, за разлика од стриктно геометриската декорација, кај византиската скулптура во *champlevé* ритмиката е пожива, повеќе „органска“ [Pedone, 2012: 73-74], додека испишаниот текст - односно поединечни букви од арапското писмо - се губи во орнаменталноста на мотивот, како нејзин составен елемент, без сочувана дидактичка или апотропејска вредност.²⁰ Кај амвонот на архиепископот Григориј I, фузијата на калиграфското писмо и вегетабилните и флоралните мотиви е комплетна, така што е генерирана нова, оригинална орнаментална шема (види сл. 5).

Како резултат на турската реконструкција на катедралата, овој исклучителен престол ни пристигнал во видоизменета форма; имено, токму тој во најголема мера бил реутилизиран за потребите на еден нов вид артистичка експресија: мимбарот на конвертираната Св. Софија. Мимбарот, покрај михработ, е составен дел на секоја џамија. Тој претставува скалеста говорница, обично поставена од десната страна на михработ.²¹ Вообичаено мимбарот се состои од влезен портал, скалила со ограда и проповедалница, покриена со пирамидална конструкција носена на четири столпчиња. Во однос на конструктивниот и обликовен

19 Слично третирани корниси во *champlevé* техника среќаваме во повеќе византиски цркви, денес на територијата на Р. Грција, помеѓу кои се истакнува Хосиос Лука во Фокида датирана уште во X век, потоа католикот во Дафни, Перивлептос во Мистра, кај некои спории вградени во Малата Митрополија во Атина, скулптурална декорација од Вероја, Хилендар, како и неколку скулптурирани плочи кои денес се чуваат во Византискиот и христијански музеј во Атина. Види кај S. Pedone. "Visual effects and visual infection in Islamic and Byzantine *champlevé* sculpture". *Actual Problems of Theory and History of Art II*, Collection of articles. St. Petersburg: Lomonosov Moscow State University, St. Petersburg State University (2012), 74-75.

20 За потеклото, типологијата и воопшто за потребата и оправданоста на примената на еден „туѓ“ декоративен мотив во Византија, како што е псевдо-куфискиот стил, поопширно кај S. Pedone & V. Cantone "The pseudo-kufic ornament and the problem of cross-cultural relationships between Byzantium and Islam". *Opuscula Historiae Artium* 62 (2013), 122-123.

21 Во случајот на Св. Софија улогата на михраб ја презела самата олтарна апсида.

склоп, мимбарот на Св. Софија не отстапува од овој вообичаен тип (сл. 4,6). Долг е 3,84 m, а висок вкупно 5,52 m. Она што го разликува е материјалот од кој е изграден: имено, целокупниот употребен материјал потекнува од самата катедрална црква и нејзината богато декорирана мермерна пластика. Најголемиот дел од секундарно употребениот материјал му припаѓа на престолот на архиепископот Григориј I, кој речиси целосно, со мали измени и скратувања, е инкорпориран во турскиот мимбар. Во горниот дел на проповедалницата е вграден балдахинот вклучувајќи ги и монограмите на архиепископот (сл. 5), додека страничните плочи и корнизите се вградени во долниот скалишен дел. Освен бездруго целосниот архиепископски престол, во оградата на мимбарот од јужната страна се вградени и два фрагмента од плочи, чија идентификација предизвикала полемики во науката (сл. 3). Според реконструираниите димензии на првата плоча, Константин Петров смета дека обете припаѓаат кон ансамблот на амвонот од XI век,²² заедно со уште едно фрагментарно сочувано столпче кое не припаѓа на олтарскиот комплекс; од друга страна Снежана Филипова изразува став дека и овие плочи претставувале дел од олтарната преграда.²³ Првиот фрагмент покажува доста сличности со парпетните плочи од олтарот: со истиот тип на профилирана лента се оформени пет медалјони, во кои се прикажани аналогни космолошки и теолошки симболи (сл. 3а). Во централниот медалјон е претставен малтешки крст со рачка која го карактеризира како крст за употреба во процесии; од страните е фланкиран со два поголеми медалјони во кои се претставени осумлистен стилизиран цвет/розета и специфичен крст со двоетажен постамент и по еден мал диск кој се надоврзува на трите негови краци. Во малите медалјони се дадени истите шестокраки розети во хексагонални полиња.²⁴ Вториот идентификуван фрагмент, мошне скратен, покажува суштински разлики (сл. 3б). Имено, бордурата е мошне широка, со правоаголен пресек; целосно отсутува медалјонскиот систем; а покрај деветолисни палмети, сочувана

²² Петров, „Декоративна пластика“, 144-147.

²³ Филипова, *Архитектонска скулптура*, 68, 71.

²⁴ Овој фрагмент од декоративна камена плоча има мошне слична композиција и орнаментална шема со трите парпетни плочи од средновековната тробродна базилика од локалитетот Црквеште – Мордовис, датирана во X-XI век, особено плочата со инвентарен број 33/1-81, 33/2-81 и 33/3-81 (откриена на 3 фрагменти), која денес се чува во Музејот на Македонија. Види Филипова, *Архитектонска скулптура*, 45-47, табла T LXXXIX, сл.1.

е и една пластично обработена опашка од паун, мотив особено омилен во ранохристијанскиот период. Според тоа, апсолутно не смеаме да ја исклучиме можноста овој фрагмент всушност да претставува сполија од ранохристијанскиот период,²⁵ можеби од ранохристијанската базилика под темелите на Св. Софија,²⁶ или пак од некој друг близок споменик.

Така, со реутилизација на црковната опрема од XI-XIV век, било создадено ново уметничко дело, кое иако нема изворна автентичност како репрезент на исламската декоративна уметност, содржи значајни историски податоци за една нова развојна фаза во милениумското постоење на Св. Софија. Се чини дека христијанската симболика на орнаментите од сполиите не и пречела на неговата религиозна функција. Сепак, сполиите се надополнети со 15 епиграфски записи (графити) на турски јазик со арапско писмо (од вкупно 118 евидентирани низ целата катедрала) испишани со црн туш врз мермерните плочи (сл. 7). Сите записи се дешифрирани во 1950-те.²⁷ Станува збор за религиозни и филозофски сентенци, извадоци од Коранот, датирани најчесто во XVII век, со неколку постари примери од XVI век.²⁸

Уште при обемните конзерваторски работи изведени во Св. Софија во 1950-58г., во соработка со врвни локални и експерти од UNESCO, за прв пат се покренува прашањето за реконструкција на првобитната црковна опрема од сочуваниите фрагменти. За таа цел, направени се гипсени одливи од сите градбени елементи на мимбарот. Сепак, со цел доследно спроведување на одлуката за конзервација наспроти реставрација во согласност со важечката регулатива востановена од меѓународните институции за заштита на културното наследство како и со етичките норми,²⁹ одлучено

²⁵ Несомнено, треба да се земат предвид сличностите како во бордурата така и во самиот цртеж на овој фрагмент со една ранохристијанска парпетна плоча вградена како сполија од источната страна на еден столбец од тремот на ексонартексот. Централен мотив на оваа плоча е ромб изведен со удвоена, доста истакната трака со правоаголен пресек. Во центарот на ромбот е даден цвет со шест латици, наспроти цветовите со четири латици поместени во четирите агли на плочата (сл. 3в).

²⁶ В. Кораћ и М. Шупут, *Архитектура византијског света*, (Београд: Народна књига, 1998), 121.

²⁷ Од страна на Мехмед Мемедовски, студент, на молба на проф. Димче Коцо.

²⁸ *Турски, арапски и персиски записи...*, папка Св. Софија, архива на ЗЗСКМ - Охрид.

²⁹ Познатиот документ наречен *Carta de Venezia* посочува дека „треба да се избегнуваат обиди за реконструкција, освен кога се користат оригинални делови за истата и може да се потврди нивната автентичност. Доколку се вметнат материјали или елементи неопходни за стабилност или одржување, додадените структури треба да бидат

е споменикот да се презентира интегрално со сите негови историски фази,³⁰ вклучувајќи го и самиот мимбар како специфично културно наследство.

По овој првичен интерес, во следните години неколку реномирани истражувачи ќе направат обиди за цртачка реконструкција на олтарната преграда, а особено се истакнуваат прилозите на Константин Петров и Коста Балабанов (сл. 8). Обајцата ја базираат цртачката реконструкција како врз евидентираниите и складирани фрагменти, така и врз материјалните докази во подот според кои ја одредуваат местоположбата на олтарните столпчиња, димензиите на парпетните плочи и сл.

Темата повторно се актуелизирала во 1980-те, кога во рамките на научно-истражувачкиот проект „Св. Софија во Охрид“, под раководство на РЗСК-Скопје, биле вршени археолошки истражувања во олтарот при што била инвентаризирана и складирана декоративната камена пластика вградена во подот како сполии, а рекогносцирана била и нивелетата на оригиналниот под со сочувани фрагменти во мозаичната техника *opus sectile*, како и местоположбата и димензиите на црковниот инвентар. Тогаш била покрената иницијатива за негово трајно решение, односно реставрација и реконструкција на мозаичните подови, како и целосна реституција на црковниот инвентар со помош на метод на анастилоза и рекомпозиција.³¹ Со тоа ревитализацијата на Св. Софија би била комплетна, а преку презентација на нејзиниот некогашен автентичен ентериер би добила, ако е можно, уште поголема вредност и значење.

Меѓутоа, не смее да се занемари дека една таква иницијатива се спротивставува на меѓународните норми за заштита на архитектонското наследство. Кога зборуваме за реставрација и реконструкција, всушност зборуваме за враќање на првобитната состојба на еден споменик, што, според актуелните критериуми

непознатливи и да се избегнува миметичка конфузија“, A. Macarrón, *Conservación del Patrimonio Cultural. Criterios y normativas*, (Madrid: Editorial Síntesis, 2008), 168.

30 Така, на пример, кружната дупка во темето на куполата во северната кула од ексонартексот била сочувана непополнета, како сведоштво за некогашното постоење на турското минаре. За посетителите овој детал и ден денес е видлив од внатрешноста на кулата. Во иста насока, не бил реконструиран ниту срушениот фрагмент од сводот во јужниот брод, како неавтентичен за самата првобитна градба на наосот и како сведоштво за затекнатата состојба на Св. Софија пред нејзината конзервација.

31 Повеќе за дефинициите на реставраторските постапки анастилоза и рекомпозиција кај Macarrón, *Conservación*, 39.

претставува утопија спротивна на научниот дух на конзервацијата бидејќи ја игнорира историската димензија на објектот. Според меѓународно признатиот документ *Carta del Restauro* од 1987г., целта на архитектонската реставрација е

„...интерпретација на историската структура, издвојувајќи ги доградбите и претрпените промени, со адекватно и контролирано статичко подобрување со помош на компатибилни и реверзибилни медиуми.“

Односно, реставрацијата подразбира неопходност за почитување на историјата на градбата и конзервација на сите додадени структури кои сведочат за нејзината дотогашна историска еволуција.³²

И покрај тоа, условите за една таква интервенција созрале по 1991г. кога заедно со мноштво други споменици на културата, црквата Св. Софија во Охрид е предадена во надлежност и трајно користење на МПЦ, која непосредно потоа ја ре-осветува.³³ Промената на нејзиниот управител и возобновувањето на изворната намена за Св. Софија значела нова епоха на реставрација и реконструкција од доста контроверзна и дискутабилна природа. Имено, поради повторно воспоставената функција на активен црковен храм, каде покрај другото, било предвидено да се извршува церемонијата на интронизација на архиепископите на МПЦ-ОА, наскоро по ре-осветувањето се наметнало прашањето на непотполноста на црковната опрема неопходна за одржување на литургија. По повод триесетгодишнината од возобновувањето на автокефалноста на Охридската Архиепископија, МПЦ покренала иницијатива за реконструкција на црковниот инвентар. Како прв и неизбежен чекор во овој проект се наметнала демонтажата на турскиот мимбар. Врз основа на барањето на МПЦ за негово монтирање,³⁴ ЗЗСКМ-Охрид, поради значењето и комплексноста на проблемот, одлучува да се формира стручен тим за научно-истражувачки работи и последователна изработка на ела-

32 Macarrón, *Conservación*, 155.

33 При примопредавањето на црквата од страна на ЗЗСКМ – Охрид, под чија надлежност се наоѓала дотогаш, на трајно користење од страна на МПЦ, на новиот корисник му биле предадени сите експонати од инвентарот на споменикот на културата, како што се фреските конзервирани на платно, складираните фрагменти од декоративна камена пластика, изработените гипсани мулажи од турскиот мимбар, сочуваните макети и изложбени панели од изложбата на конзерваторските зафати од 1950-те и т.н.

34 Барање бр. 239 од 02.07.1997г.

борат за реконструкција на црковниот мобилијар на Св. Софија,³⁵ како и надворешна независна комисија која ќе ги надгледува и одобри неговите резултати.³⁶

Демонтирањето на мимбарот било изведено во периодот 02-05.07.1997г. Инвеститор на работите биле Министерството за култура на Р. Македонија и МПЦ Дебарско-Кичевска епархија, а стручен носител РЗЗСК-Скопје. Постапката на демонтирање била изведена според конзерваторските принципи и правила, со изработка на детална техничка и фото-документација која се чува во архивата на Заводот и Музеј во Охрид.³⁷ Демонтирањето се одвивало во следните фази: изработка на комплетна документација на претходната состојба; поставување на скеле; сукцесивно демонтирање од највисоките кон најниските партии применувајќи систем на паралелна нумерација и фото-документација; демонтирање на исполната и подлогата на мимбарот. Потоа, биле преземени и сондажни археолошки истражувања на површината под постаментот на мимбарот со што била комплетирана археолошката слика на целото светилиште. Имено, по отстранување на слој од шут во височина од 5-10 cm, *in situ* бил откриен фрагмент од мозаичен под во техниката *opus sectile* под целата негова површина кој овозможува, заедно со истовидните претходно откриени фрагменти, идна реконструкција не само на црковниот мобилијар, туку и на оригиналниот под во олтарот. По завршената демонтирања, целосно биле исцртани и фото-документирани сите градбени елементи на мимбарот, соодветно нумерирани и складирани во депото на црквата Св. Софија.

Како следни фази било предвидено да се прошири ареалот на археолошки истражувања во и околу објектот, како и да се изврши темелна анализа на вградените сполни не само во самата црква, туку и во останатите сакрални и профани објекти во нејзина непосредна близина. Со тоа, биле исполнети сите предуслови за детален мулти-дисциплинарен научноистражувачки проект за целосна реконструкција на олтарскиот простор на охридската катедрала, како и за адекватен третман на турскиот мимбар како културно наследство во контекстот на новите околности. Но, за жал, тој логичен развој на настаните ќе изостане.

35 Решение бр. 03-548/1 од 02.07.1997г.

36 Елаборат за реконструкција на архиепископски престол, амвон, олтарна преграда, бр. 08-731/4 од 16.06.1997г., архива на РЗЗСК – Скопје.

37 Извештај за извршеното демонтирање на мимбарот во олтарниот простор на катедралната црква Св. Софија во Охрид, бр. 09-185/3 од 23.03.1998г., архива на РЗЗСКМ – Охрид.

Наместо реконструкција на олтарната преграда со анастилоза на автентичните фрагменти,³⁸ инвеститорот МПЦ во соработка со охридскиот Завод за заштита во 2001г. ќе постави новоизработен иконостас како „привремено“ решение (сл. 9). Притоа, новиот иконостас не е ниту поставен врз автентичната локација, туку повлечен за едно поле кон исток, со што кон наосот е оставено едно поле слободно, во вид на подиум за камерните концерти на фестивалот Охридско лето кои и натаму редовно се одржуваат во Св. Софија. Новопроектираниот иконостас е изработен од бел мермер, со имплементирање на одредени декоративни мотиви произлезени од оригиналната камена пластика. Нешто подоцна, во есента 2001г., беше поставен нов под од мермерни плочи и систем за подно греење во наосот и олтарот,³⁹ со што неповратно е изменет ентериерот на овој вреден споменик на културата, а шансите за негово идно целосно археолошко истражување драстично намалени.⁴⁰ Воопшто не е направен обид за реконструкција на амвонот, за кој објективно нема доволно материјални докази и сочувани фрагменти, ниту пак за престолот на архиепископот Григориј I и покрај тоа што сите негови градбени елементи се евидентирани. За жал, сèуште, речиси дваесет години подоцна, воопшто не се достапни за јавноста, ниту соодветно презентирани, туку се наоѓаат складирани во депото во северната кула на ексонартексот. Сето ова всушност значи дека турскиот мимбар, иако самиот претставува споменик на културата, е залудно жртвуван, спротивно на сите актуелни норми во заштитата на културното наследство.⁴¹

Наместо заклучок, се поставува прашањето: кои се придобивките од овие интервенции? Со оглед на значењето и научниот интерес на црквата Св. Софија, да се надеваме дека наскоро, покрај автентично реконструиран црковен мобилијар, таа конечно ќе добие и свој музејски простор, каде ќе бидат прикажани сите развојни

38 Досега во Македонија, иако можеби во помал обем, во неколку случаи е извршено реконструирање на црковните иконостаси со вметнување на пронајдени оригинални фрагменти од камена пластика: во Перивлептос, Велјуса, Нерези.

39 Извештај за реализацијата на дел од проектот за катедралната црква Света Софија во Охрид, бр. 13-1193/1 од 09.11.2001г., архива на РЗЗСКМ – Охрид.

40 Оваа интервенција, по својата иреверзибилна природа, е во целосна спротивност на важечките меѓународни документи за заштита на наследството. Види фуснота 32.

41 Ј. Ристов, М. Диковска и В. Илиевска, *Избор на прописи за заштита на културното наследство* (Скопје: Македонски национален комитет за споменици и места – ИКОМОС, 2005), 177-199.

фази од нејзината богата историја, ќе биде детално презентирана нејзината иновативна реставрација од 1950-те и ќе биде поставена копија на турскиот мимбар, изработена верно според гипсените одливи, како сведоштво на една ера, материјален доказ за едно исклучително уметничко дело, неизоставен дел од нашето културно-уметничко богатство кој заслужува да не остане заборавен.

Summary

St. Sophia, cathedral of the Ohrid archbishopric, undoubtedly one of the most significant medieval monuments in Macedonia, is a master-piece of byzantine architecture, fresco-painting and architectural decoration. During its millennial existence, its function often succumbed to change in reference to the political and social circumstances, which inevitably led to changes in its external and internal appearance. The most important change occurred during the Ottoman reign, when it was converted into a mosque: the domes in the naos and narthex were replaced by simple vaulting and the fresco-decoration white-washed. The richly decorated marble sculpture dating from the XI-XIV century, such as the ambo, the chancel-screen and archbishop Gregorius I's throne, was dismantled and re-utilized as *spoliae* in subsequent repairs and transformed into a new kind of artistic expression: the *mimbar* of the mosque of Aya Sophia. This paper aims to shed a light on the construction, composition and other characteristics of the mimbar, as well as on its current state and future prospects after the monument was reclaimed by the Orthodox Church in 1991 and the subsequent attempts for reconstruction of the altar chancel screen.

Илустрации

1a, 1b Состојба по турската реконструкција. Извор: Македонија во 1913. Boulogne: Musée Albert Kahn, Скопје: Музеј на Град Скопје, 2001.

2 Цртеж на подот во презвитериумот, 1951г. Извор: архив на РЗЗСК – Белград, Р. Србија.

3a, 3b, 3c Фрагменти од плочи од амвон. Извор: Филипова, Снежана. Архитектонска декоративна скулптура во Македонија во 5-6 и 11-12 век. Скопје – Мелбурн: Матица Македонска, 1997; в ранохристијанска плоча – сполија вградена од внатрешната страна на еден столбец од тремот на ексонартексот. Извор: авторот.

4a, 4b Цртежи на бочните изгледи на мимбарот. Извор: док. 09-185/3, архив на ЗЗСКМ – Охрид.

5a, 5b Детал од престолот на архиепископот Григориј I. Извор: а. *Macedonian National Treasures*. Скопје: Makedonska kniga, 1989; б. *Macedonia Catena Mundi*. Скопје: Tabernakul, 1994

6 Бочен изглед (север) на турскиот мимбар на самиот почеток на XX век. Извор: Кондаков, Н. П. Македония. Археологическое путешествие. Санктпетербург: Типография Императорской Академии Наукъ, 1909.

7a, 7b Графити испишани врз плочите на мимбарот во турскиот период. Извор: архив на ЗЗСКМ – Охрид.

8a, 8b Проекти за цртачка реконструкција на олтарната преграда. Извор: а. Петров, Константин. „Декоративна пластика во Македонија во XI и XII век“. Годишен Зборник на Филозофскиот факултет 14 (1962); б. Балабанов, Коста. „Иконостасот во нашите средновековни цркви“, Современост 3 (1954).

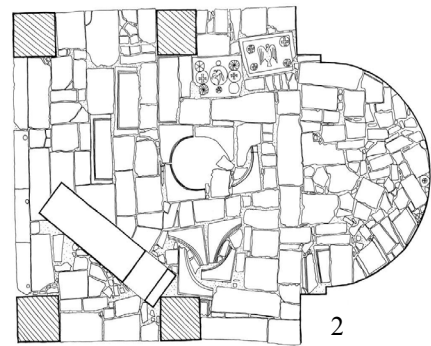
9a, 9b Изглед на олтарот пред и по инсталацијата на новоизработен иконостас и под од мермерни плочи. Извор: а. Daniel C. Waugh, 1984; б. авторот.

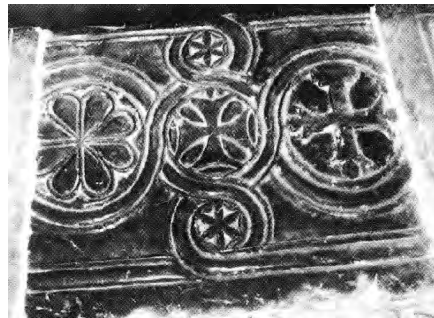
1a

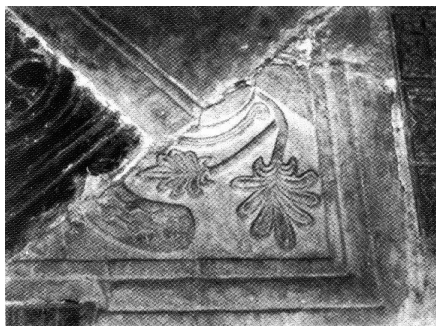
1b

2

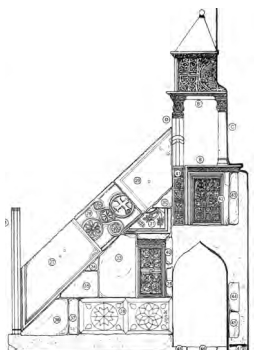
3a

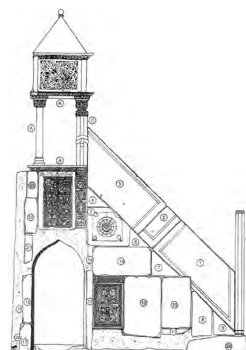
3b

3c

4a

4b

5

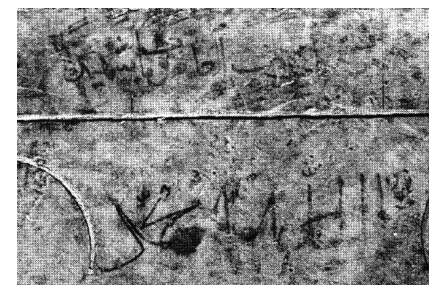
5a

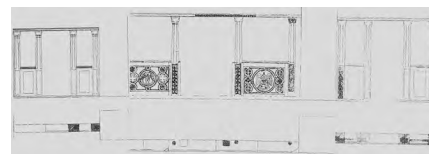
6

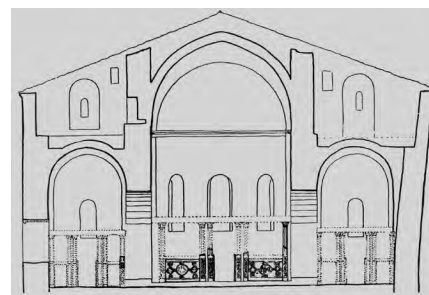
7a

7b

8a

8b

9a

9b

MARY'S PARENTS IN THE BYZANTINE ART OF EASTERN EUROPE AND THE BALKANS

The materialization of Christ's Incarnation through Mary's parents, Anne and Joachim, is appreciated manifoldly in Byzantine art. The ecclesiastical and political authorities of the areas artistically influenced by Byzantium were inclined to particular qualities of the two saints for the iconography of their parish churches.¹ In Eastern Europe and the Balkans the iconography of Anne and Joachim differentiates in that it often constitutes a pictorial statement of the Passion of Christ. 'Differentiates' does not mean that certain themes appear only in Eastern Europe and the Balkans, but that certain subjects were highlighted there in comparison to other regions (e.g. Cappadocia, Greece, Italy).

The story of Anne and Joachim is known from the second-century apocryphal *Protevangelion of James*.² According to this earliest account of Mary's life before the birth of Christ, the couple was childless but after the constant prayers of both, Anne conceived and gave birth to Mary. Since Anne had longed for a child for years, we can safely argue that her maternity became her most often exposed characteristic in Byzantine art. This is usually demonstrated by Anne holding Mary and less often by Anne nursing Mary as in the church of St George in Kurbinovo (1191, Skopje). This is the earliest surviving example of the theme in Eastern Europe and the Balkans and it has been inspired by the Galaktotrophousa type of Mary.³ On the lower register of the southern wall, St Anne leans her head towards the left, nursing Mary, who looks back at her. To Anne's left, Joachim holds a

scroll in his left hand. His juxtaposition next to the nursing Anne is exceptional and its closest iconographical parallel is found in Studenica (to be discussed later).⁴ In Kurbinovo, the message conveyed through iconography is twofold: Anne and Joachim brought salvation to the world through Mary (Anne nursing Mary), whose birth has long been prophesied in the Old Testament (Joachim with a scroll). Moreover, their proximity to Emperor Constantine and his mother Helena, the founders of Christianity, who are depicted immediately to the right of Anne and Joachim, exalts the position of Mary's parents in the iconography of Kurbinovo.⁵ Overall, the pairing of the two couples is an uncommon theme (Anne is usually depicted alone with Joachim holding a cross, thus imitating Christian martyrs),⁶ but its message is straightforward and it promulgates both couples as propagators of Christianity and defenders of the Orthodox faith.⁷ The salvational role of the Holy Cross that Helena discovered in Golgotha was underlined by Cyril of Jerusalem in the fourth century: 'For this Golgotha is the very centre of the earth. It is not my word, but it is a prophet who hath said, Thou hast wrought salvation in the midst of the earth'.⁸ Constantine and Helena established Christianity, the religion through which Joachim and Anne effectuated the salvation of mankind. The earliest correlation between the two is found in the eleventh-century layer of the monastery of St John the Theologian in Zemen (Bulgaria). Joachim and Anne are depicted in the diakonikon while Constantine and Helena in the prothesis.⁹ The side apses attribute Eucharistic

4 Hadermann - Misguich, *Kurbinovo*, 254.

5 R. Hamann - MacLean, *Register zu die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, Teil I-III: mit Denkmälerkarte und Beilagen*, (Giessen: Wilhelm Schmitz, 1976), pl. 39C; R. Hamann - MacLean, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien: vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert* (Giessen: Wilhelm Schmitz, 1963), plan 6a, nos 21, 22; Hadermann - Misguich, *Kurbinovo*, 251-3.

6 C. Jolivet-Lévy, *Les églises byzantines de Cappadoce: le programme iconographique de l'abside et de ses abords*, (Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1991), 199; C. Jolivet-Lévy, "Art chrétien en Anatolie turque: le témoignage de peintures inédites à Tatlarin," In *Eastern Approaches to Byzantium*, ed. Antony Eastmond (Aldershot: Ashgate Variorum for the Society for the Promotion of Byzantine Studies, 2001), 137, 144 (image).

7 N. Teteriatnikov, "The True Cross Flanked by Constantine and Helena: A Study in the Light of the Post-Iconoclastic Re-evaluation of the Cross," *Deltion Christianikes Archaeologikes Etaireias* 18 (1995): 187-8.

8 P. Schaff and H. Wace, eds. *Nicene and post-Nicene Fathers of the Christian Church*, vol. 7, 2nd Series (Buffalo, N.Y: Christian Literature Publishing Co., 1894), 89. The passage quoted is *Psalm* 74:12.

9 M. Hristova-Trifonova, *Zemen monastery*, (Sofia: Borina, 2003), 6.

1 For a detailed discussion of their iconography see E. Panou, *The cult of St Anne in Byzantium* (Farnham: Ashgate, 2015) (forthcoming).

2 E. De Strycker, ed., *La forme la plus ancienne du Protévangile de Jacques / recherches sur le papyrus Bodmer 5 avec une édition critique du texte grec et une traduction annotée*, (Brussels: Société des Bollandistes, 1961).

3 L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo: les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIIe siècle*, (Bruxelles: Éditions de Byzantion, 1975), 253.

connotations to the iconographical programme because they are associated to the Incarnation of Christ, as Symeon of Thessalonike implies, who parallels the prothesis with the cave where Christ was born.¹⁰ In Studenica, the Marian cycle begins and ends in the prothesis in order to extol the consequent events that led to Christ's birth.¹¹ In the Martorana (twelfth century, Italy), Anne is depicted alone in the prothesis and Joachim in the diakonikon,¹² and finally in Hagia Sophia (thirteenth century, Trebizond), Joachim and Anne frame Mary, who holds Christ in the conch of the diakonikon, highlighting once again their role in Christ's humanization.¹³

In texts, the connection between Mary's parents and Constantine and Helena does not occur. Our only example is Isidore of Thessalonike, who sees in the story of the *Protevangelion of James* the answer to why of all the saints celebrated in the Byzantine liturgy only Joachim and Anne are acclaimed 'righteous'.¹⁴ His remark is important because Dionysios of Fourni in his *The painter's manual* (eighteenth century) writes that a cross and a gospel should be included in the iconography of Constantine and Helena and that they rank first in the list of the righteous.¹⁵ In art, both couples are placed next to each other because of the common message they convey to the faithful. It is important, however, to note in relation to the defence of Orthodoxy and the imitation of Christian martyrdom at Kurbinovo, the distinguished role of Anne – in contrast to that of her husband – as a defender of Christianity in Byzantine texts. To my knowledge, nowhere in texts is Joachim presented as propagator of the Christian faith, at least in the same manner Anne is. This quality was reserved only for Anne and it is attested in the *Vita* of St Stephen the Younger, the *Chronografia* of Theophanes and the *Synodikon* of Orthodoxy,¹⁶ where Anne or women

named Anne defend (sometimes with their lives) the Christian dogma. This discrepancy in comparison to the image of Anne in Marian homilies, where Joachim's piety and asceticism is exalted, while Anne is portrayed as a good wife and a tender mother, is justified by the fact that Anne's cult was modelled upon that of the Virgin and absorbed some of its characteristics, including even the defence of Constantinople (Peter of Argos, tenth century).¹⁷

In the church dedicated to the Saviour in Nereditsa (1199, Russia),¹⁸ Mary's parents are located in the northern (Anne) and southern (Joachim) pendentives under the dome, a place usually reserved for Prophets and Evangelists,¹⁹ as it also occurs in Lesnovo (to be discussed shortly). By doing so, the painter elevates Anne and Joachim to the status of *Old Testament* prophets, who foresaw the coming of Christ on earth, which was materialized through his Incarnation recorded in the *New Testament*.²⁰ The depiction of Anne and Joachim in Nereditsa is the visual equivalent of their 'canonization' in Byzantine thought through the recognition of their contribution to Christ's humanity, a process that began during Iconoclasm and particularly from the ninth century onwards when the first feasts in honour of key events of Mary's life (Conception, Nativity, Presentation to the Temple) made their way to the Church calendar of Constantinople.²¹ Although the *Protevangelion of James* was never canonized by the Orthodox Church, its main protagonists enjoyed full canonization in art and texts, as qualities of martyrs, saints and Biblical figures were attributed to them.²²

The Sevastokrator Kaloyan and his wife Desislava commissioned a great number of paintings in the Boyana church (Bulgaria, 1259).²³ On

10 PG 155: col. 264C: ' Ἀλλὰ καὶ ἡ πρόθεσις τύπον ἐπέχει τοῦ σπηλαίου τε καὶ τῆς φάτνης'.

11 H. Hallensleben, *Die Malerschule des Königs Milutin: Untersuchungen zum Werk einer byzantinischen Malerwerkstatt zu Beginn des 14. Jahrhunderts*, (Giessen: Wilhelm Schmitz, 1963), 56.

12 O. Demus, *The mosaics of Norman Sicily*, (London: Routledge and Kegan Paul, 1949), 80.

13 D. Talbot Rice, *The church of Hagia Sophia at Trebizond*, (Edinburgh: Edinburgh University Press for the Russell Trust, 1968), 104, pl. 29b and pl. 30.

14 PG 139: col. 32. However, prophets and martyrs are also named as such, see M. Detorake, "Το βιβλικό υπόστρωμα της μαρτυρολογικής αγιολογίας στην πρώτη βυζαντινή περίοδο," In Γ' συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου 22 - 24 Σεπτεμβρίου 2000, eds. I. Vasses, M. Loukake and E. Papadopoulou, (Rethymno: University of Crete, 2002), 30.

15 A. Papadopoulos - Kerameus, ed., *Διονυσίου ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης* (St. Petersburg: B. Kirschbaum, 1909), 168.

16 Discussed in detail in Panou, *The cult of St Anne*.

17 K. Kyriakopoulos, ed., *Αγίου Πέτρου επισκόπου Ἀργους Βίος καὶ λόγοι* (Athens: Iera Mitropoli Argolidos, 1976), 128 verses 233-6.

18 T. Malmquist, *Byzantine 12th century frescoes in Kastoria: Agioi Anargyroi and Agios Nikolaos tou Kasnitzi* (Uppsala: Uppsala University, 1979), 154.

19 T. Sergeevna Shevĭakova, *Nerediĭsa: monumental'nye rospisi ĭserkvi Spasa na Nerediĭse*, (Moscow: Galart, 2004), 55, 76, 106; Malmquist, *Byzantine*, 154. Malmquist assumes that they might also be depicted in the Transfiguration church in Velikaja (1138-1156), where in the eastern and western pendentives the Mandylion and the Kerameion are included, see Malmquist, *Byzantine*, 157.

20 Papadopoulos - Kerameus, *Διονυσίου ἐκ Φουρνᾶ*, 223.

21 Discussed in detail in Panou, *The cult of St Anne*.

22 E. Panou, "Mary's parents in homilies before and after James Kokkinobaphos," In *Wonderful things, Byzantium through its art (42nd Symposium of Byzantine Studies, King's College, London and Courtauld Institute, March 2009)*, ed. A. Eastmond and L. James (Farnham: Ashgate, 2013), 283-294.

23 B. Penkova, "Die sogenannten "bulgarischen Grabkirchen": Funktion und Dekoration,"

the lunette above the entrance of the narthex, also known as Kaloyan's church,²⁴ which served as a space of family burials and where two pairs of donors are depicted,²⁵ Anne and Joachim (and not Joseph as Miyatev had suggested),²⁶ frame Mary, who holds Christ; both bow towards Mary, as a result of their placement in the arch of the western wall.²⁷ Two spinning disks and a medallion with the hand of God in the middle separate Anne from Joachim.²⁸ The emphasis on the Incarnation in Boyana is justified by the funerary program of the church,²⁹ since funerary contexts underline the Incarnation and the mystery of salvation.³⁰ As has been noted, '[t]heologically the composition in the Boyana church implies the importance of the Incarnation through the Virgin, with Joachim and Anne as witnesses of the mysterious event and, at the same time, as advocates for the salvation of humankind'.³¹ Kaloyan and his wife built and decorated the narthex of the church in order to secure the mediation of the Virgin and her parents to Christ to guard their souls in afterlife,³² as was the custom in Byzantium.³³ In Macedonian churches also, donors besought the mediation of the Virgin and Anne for the salvation of their souls, as was the case with

In *Byzantinische Malerei: Bildprogramme, Ikonographie, Stil: Symposium in Marburg vom 25.-29.6.1997*, ed. G. Koch (Wiesbaden: Reichert, 2000), 249–250.

24 A. Grabar, *L'eglise de Boiana*, (Sofia: Naouka i izkustvo, 1978), 66.

25 Grabar, *L'eglise de Boiana*, 33.

26 K. Miyatev, *The Boyana murals* (Dresden: Verlag der Kunst, 1961), 92 no 39.

27 E. Bakalova, "Hymnography and Iconography: Images of Hymnographers in twelfth- and thirteenth-century church painting in Serbia," In *Ritual and art Byzantine essays for Christopher Walter*, ed. P. Armstrong (London: Pindar Press, 2006), 270; Penkova, "Die sogenannten", 250; P. Schweinfurth, *Die Fresken von Bojana: ein Meisterwerk der Monumentalkunst des 13. Jahrhunderts*, (Mainz and Berlin: Florian Kupferberg, 1965), 55, fig. 48.

28 Grabar, *L'eglise de Boiana*, 68; See also S. Raceva, "'The Spinning Discs' from the Boyana Church," (English summary) *Art Studies Quarterly* 2 (2008), 64; A. Lidov, "The Luminous Disc and the Whirling Church. The Icon of Light in Byzantine Culture," *Vizantiyskiy Vremennik* 72 (2013): 279.

29 Penkova, "Die sogenannten", 250.

30 A. Tsitouridou - Turbić, "Remarques sur le programme iconographique de l'église du Christ Sauveur à Veroia," In *Byzantinische Malerei: Bildprogramme, Ikonographie, Stil: Symposium in Marburg vom 25.-29.6.1997*, ed. G. Koch (Wiesbaden: Reichert, 2000), 342.

31 Bakalova, "Hymnography", 271.

32 On the origins of Kaloyan, see S. Pirivatrić, "The Boyana Church Portraits. Contribution to the Prosopography of Sebastokrator Kaloyan," In *The Boyana church between the East and the West in the Art of the Christian Europe*, ed. B. Penkova (Sofia: Natsionalen istoricheski muzei, 2011), 1–35.

33 G. T. Dennis, "Death in Byzantium," *Dumbarton Oaks Papers* 55 (2001): 3.

Theodore Lemniotes and his wife Anne Radene, who are both depicted with their son John in the southern narthex of Hagioi Anargyroi in Kastoria (twelfth century).³⁴

Genealogy is accentuated in the church of Anne and Joachim in Studenica. The Serbian ruler Milutin, who married Simonis, the daughter of the Byzantine emperor Andronikos II, built a church, used as a chapel, dedicated to Anne and Joachim, known as the 'King's Church' (1313-4).³⁵

In the southern wall of the nave, Anne assumes the Eleousa type of Mary. She is depicted standing and holding her daughter in her right arm, leaning her head towards Mary, who raises her head towards her mother.³⁶ To Anne's left, King Milutin holds the model of the church which he and his wife offer to St Anne, and Joachim stands between Anne and Christ. The dedication of a church to the ancestors of Mary recorded in the inscription under the apse roof is in accordance with the need of Serbian kings to sanctify their dynasty,³⁷ and to establish their rule through the adaptation of the iconography of Christ's genealogy, mostly expressed in the depiction of the Tree of Jesse.³⁸ The donor inscription bears witness to Milutin's urge to establish his dynasty through Mary's genealogical tree and the blessing of Christ's forefathers.³⁹ The exceptional promotion of Mary's parents by Milutin is the result of his ambition to associate himself with Byzantine emperors, who succeeded the Roman emperors to the throne.⁴⁰ As was the custom for church-models, they 'immortalize the memory of the patrons of the buildings', and most importantly 'tell the story of its (the church's) significance for the patron or the beholder'.⁴¹ Milutin

34 S. Pelekanides and M. Chatzedakes, *Καστοριά*, (Athens: Melissa, 1985), 22.

35 G. Millet, *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro)* (Paris: Éditions E. de Boccard, 1962), xvi.

36 Millet, *La peinture* (1962), pl. 70, fig. 2; Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 252.

37 L. Maksimović, "Οι Άγιοι Σέρβοι βασιλείς," In *Οι ήρωες της Ορθόδοξης Εκκλησίας: οι νέοι άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, ed. E. Kountoura-Galake (Athens: Ethnikon Idryma Ereunon. Kentron Vyzantinon Ereunon, 2004), 114.

38 M. D. Taylor, "A Historiated Tree of Jesse," *Dumbarton Oaks Papers* 34 (1980-1981): 165.

39 S. Ćurčić, "The Nemanjic Family Tree in the Light of the Ancestral Cult in the Church of Joachim and Anna at Studenica," *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 14/15 (1973): 193–4.

40 Ćurčić, "The Nemanjic", 192, 194.

41 M. C. Carile, "Memories of buildings? Messages in Late Antique Architectural Representations," In *Images of the Byzantine World: Visions, Messages and Meanings. Studies presented to Leslie Brubaker*, ed. A. Lymberopoulou (Farnham: Ashgate, 2011), 23.

wished to be commemorated as a patron of a church dedicated to the mother of the Virgin, reflecting veneration trends in the Byzantine capital around St Anne in the beginning of the fourteenth century.⁴² Cvetković has correctly suggested that Milutin dedicated a church to Sts Anne and Joachim in order for Simonis to bear a child, as this would make their (future) son heir to both the Byzantine and the Serbian throne.⁴³ This view is very plausible, because we know that Byzantine emperors dedicated churches/chapels to St Anne to facilitate pregnancy of empresses. Basil's son, Leo VI, built a chapel inside the Great Palace which, according to *Continuator of Theophanes*, was next to the bedroom of Leo's wife: 'Another (room) lies at the foot of it (the empress's vestiary), is divided into two rooms, and approaches the chamber of the Augusta (= the Mousikos). Here, Leo, the Christ-loving emperor, built a chapel of St Anne and this was erected on four Bithynian columns and white Prokonnesian marble on the floor. To the walls, Bithynian slabs. But this, as I said, approaches the chamber of the Augusta'.⁴⁴ Additional examples are provided in the tenth-century *Patria of Constantinople*. Justinian II (allegedly) built the church of St Anne in the quarter of Deuteron after his wife got pregnant,⁴⁵ the pregnant wife of Leo III, Anne,⁴⁶ who is also credited with the construction of another church called 'ta Annes' (of Anne),⁴⁷ and

42 Panou, *The cult of St Anne*.

43 B. Cvetković, "The icon in context: Its functional adaptability in medieval Serbia," In *Saints of the Balkans*, ed. M. Detelić and Graham Jones (Donington: Shaun Tyas, 2006): 46; B. Cvetković, "König Milutin und die Parakklesiai des Hl. Joachim und der Hl. Anna im Kloster Studenica," *Balkanica* 26 (1995): 256–7.

44 I. Bekker, ed., *Chronografia*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 48 (Bonn: E. Weber, 1838), 146.18–19: 'ἕτερον δὲ πρὸς πόδας τούτου ἐστίν, εἰς δύο μὲν δόμους διηρημένον, τῷ Αὐγουστιακῷ δὲ πλησιάζον κοιτῶνι· ἐνθα καὶ Λέων[...] εὐκτήριον τῆς ἁγίας Ἄννης ἐδείματο [...]. ὡλλὰ τοῦτο μὲν τῷ τῆς Αὐγούστης πλησιάζει κοιτῶνι, ὡς ἔφαμεν'. For translation of this part, see C. Mango, *The art of the Byzantine Empire 312–1453: sources and documents* (Toronto and London: University of Toronto Press in association with the Medieval Academy of America, 1986), 205. For a detailed discussion of issues relates to pregnancy and St Anne and how these were handled by Byzantine emperors, see E. Panou, "Apocryphal genealogy in fourteenth-century Serbia," in *Nis and Byzantium XIII, Stefan Nemanja between East and West*, ed. M. Rakocija (Nis: Prosveta, 2015) (forthcoming).

45 T. Preger, ed., *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, (Leipzig: B.G. Teubner, 1989), 244; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, (Bonn: Habelt, 1988), 524–5.

46 On the mistaken identity of this Anne, see E. Panou, "Patronage in the Patria, matronage and maternity," *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 60–61 (2011–2): 130.

47 Preger, *Scriptores*, 251; Berger, *Untersuchungen*, 525.

Theophilos's wife, Theodora,⁴⁸ buttress the notion that by that time emperors had dedicated monuments to St Anne because she facilitated pregnancy. Thus, Milutin adapted in Studenica Byzantine venerational and iconographical trends to demonstrate his infiltration by Byzantine court culture (through his marriage to a Byzantine princess) and his need for the establishment of a Serbo-Byzantine dynasty.⁴⁹

Similarly to the church in Boyana, Anne and Joachim are placed in the narthex of the church dedicated to Archangel Michael in Lesnovo (1349, Skopje).⁵⁰ The church was commissioned by the *Sevastokrator* Jovan Oliver and his wife Ana Marija, who are depicted in the narthex with their children,⁵¹ as well as the Serbian Tsar Stefan Dušan and Queen Elena.⁵² The fact that it was dedicated to Archangel Michael by 'the most favoured patrons for funerary chapels',⁵³ and that the narthex often had a funerary function, as in Boyana, reveals the church's funerary use,⁵⁴ which is buttressed by the iconography that propagates Christ's Incarnation.⁵⁵ Lesnovo is the only example known to the author where Anne and Joachim are placed above the depiction of the *Reclining Infant* (Anapeson) on the eastern wall of the narthex.⁵⁶ Joachim holds a scroll and Anne assumes the apotropaic gesture of having her both palms open towards the spectator.⁵⁷ Joachim functions as a vindicator of *Old Testament* prophecies of the coming of Christ and Anne glorifies the event of Christ's humanization and death which

48 Preger, *Scriptores*, 232.

49 For a holistic overview of the status of Anne's veneration in Constantinople by the time of Milutin's dedication, see Panou, 'Apocryphal genealogy'.

50 G. Millet, *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro)*, (Paris: Éditions E. de Boccard, 1969), 5.

51 S. Gabelic, *Manastir Lesnovo: Istorija i slikarstvo* (Beograd: Stubovi Kulture, 1998), 279.

52 Gabelic, *Manastir Lesnovo*, 279.

53 A. Lymberopoulou, *The church of the Archangel Michael at Kavalariana: art and society on fourteenth-century Venetian-dominated Crete*, (London: Pindar Press, 2006), 101.

54 Gabelic, *Manastir Lesnovo*, 279; S. Gerstel, "An alternate view of the late Byzantine sanctuary screen," In *Thresholds of the sacred: architectural, art historical, liturgical, and theological perspectives on religious screens, East and West*, ed., S. E. J. Gerstel (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2007), 129–130 and n. 111.

55 Z. Gavrilovic, "Divine Wisdom as Part of Byzantine Imperial Ideology. Research into the artistic interpretations of the theme in Medieval Serbia. Narthex programmes of Lesnovo and Sopoćani," *Zograf* 11 (1980), 46–7; D. Pallas, *Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz: der Ritus-das Bild*, (München: Institut für Byzantinistik und neugriechische Philologie der Universität München, 1965), 185.

56 Pallas, *Die Passion*, 181, 185; Gen. 49: 9: 'ἐκ βλαστοῦ, υἱέ μου, ἀνέβης· ἀναπεσὼν ἐκοιμήθης' (= from the prey, my son, thou art gone up: you stooped down, you couched).

57 Millet, *La peinture* (1969), pl. 19 fig. 41.

lead to the salvation of mankind. Christ lies between Mary, who waves a *flabellum*, and Archangel Michael, who out of the three instruments of Christ's Passion (cross, lance, sponge) carries only the Cross. On the top of the lunette, the Virgin is depicted as the Fountain of Life, surrounded to her right and left by *Old Testament* prefigurations of hers. Anne and Joachim's participation in this iconographical assemblage derives from their contribution to Christ's Incarnation, effectuated by Mary, who together with Archangel Michael accompanies her Son in his Passion.⁵⁸ Thus, *Old Testament* prophecies on the advent of Christ to the world and the promotion of his Passion are the theological levers that underlie the conception of this image. This is also shown in the placement of Anne and Joachim among *Old Testament* prophets in the nave of the same church, the decoration of which began after its construction in 1340-1 and had been completed by 1346-7.⁵⁹ With the selection of these iconographical peculiarities, Oliver and Marija aspire to the protection of their family in afterlife, for which they seek the benevolent action of the Virgin, her parents and Archangel Michael, who is depicted alone under the Anapason scene.

In the church of the Ascension in Mileševo (1230-7, Serbia) built by King Vradislav as his burial place,⁶⁰ Joachim and Anne in medallions are respectively placed to the right and left under the Ascension scene at the base of the dome. The dome is surrounded by eight spinning disks, two of which are found above Joachim and Anne, as also seen in Boyana.⁶¹ Here, they function as vindicators of Christ's double nature, since those who materialized his Incarnation, marvel and testify his reception into heaven in his resurrected body.

Finally, in the fourteenth-century Markov monastery near Skopje, two images of Anne and Joachim standing are placed opposite each other in the proximity of the sanctuary. St Elisabeth stands next to Anne and the Prophet Zacharias next to Joachim. Mary's Annunciation is placed under Anne and Elisabeth, and the *Noli me tangere* between

Joachim and Zacharias.⁶² The four figures point towards the Virgin with Christ in the apse. Christ's human forebears are placed next to a scene where Mary Magdalene recognizes Christ after he had been resurrected from the dead and had defeated death. The proximity of the Annunciation scene to Mary's parents is an alternative form of vindicating Christ's Incarnation, which is a popular iconographical combination in the island of Crete.⁶³ As in Lesnovo, the imagery emphasizes both natures of Christ, the human and the spiritual one. The first one is alluded by Mary's Annunciation, when Mary was informed that she was about to give birth to the world's Saviour and the second by the *Noli Me Tangere*. The latter addresses Christ's spirituality as he did not allow Mary Magdalene to touch his body as soon as he had departed from the earthly world and had abandoned his physical nature. The two images function as an abridged version of the *Dodekaorton*, Christ's life before his conception and after his death. Joachim and Anne attest to Christ's ascension to heaven and are honoured as the saints selected to materialize his coming to earth, a popular theme in Byzantine homilies.⁶⁴

Before concluding, it is important to refer to an additional theme, which is not widespread in Eastern Europe and the Balkans but on the contrary is particularly popular in Crete. In the church of St Mary Zahumska (1361, Ochrid), Anne is depicted suckling Mary in her left arm on the northern wall of the nave.⁶⁵ She is shown wearing a red maphorion and her left breast is accentuated to emphasize the activity of breastfeeding. Here, the message underscores the humanity of Mary, who, like every infant, needs to be nourished by her mother. It is an image of motherly care that illustrates the humanity of both Christ's mother and grandmother. The earliest example was found, as mentioned, in Kurbinovo and it is not overall a common theme in the regions under discussion. A depiction of similar denotation, also seen in Studenica, is found in the monastery of Cozia (1386, Romania),

58 For the role of the Virgin in the scene, C. I. Ciobanu, "L'iconographie orthodoxe du Sommeil de l'Enfant Jésus, endormi comme un lion, et ses variantes roumaines," *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art : Série Beaux-Arts* 49 (2012): 26-7.

59 Gabelic, *Manastir Lesnovo*, 272, 278 (dates).

60 G. Millet, *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro)*, (Paris: Éditions E. de Boccard, 1954), x. The portrait of Vradislav offering a model of the church is found in the nave, see S. Radojčić, *Mileševa*, (Beograd: Prosveta, 1963), colour plates I, VIII.

61 Radojčić, *Mileševa*, 81; Lidov, "The Luminous Disc", 278.

62 I would like to thank Marka Tomić-Đurić, who brought these depictions to my attention and has kindly allowed me to use photographic material from her doctoral thesis. For additional examples of the Annunciation of Mary and her parents, see M. Tomić - Đurić, "The man of sorrows and the lamenting virgin: The example at Markov Manastir," *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 49 (2012): 308, n. 32.

63 St George (1290-1291) in Sklavopoula (Selino, Chania), St Demetrios (1292-3) in Leivadas (Selino, Chania), Saviour (1319-1320) in Kissamos (Chania).

64 Panou, *The cult of St Anne*.

65 C. Grozdanov, *La peinture murale d'Ochrid au XIVe siècle* (Beograd: Institut za istoriju umetnosti, Filozofski fakultet, 1980), 111, 197, fig. 75.

where on the northern wall of the nave Anne is depicted holding Mary.⁶⁶

This brief overview of the iconic imagery of Anne and Joachim in Eastern Europe and the Balkans adequately reveals that they extol the Incarnation of Christ prophesied in the *Old Testament* (scrolls, placement in the pendentives) and materialized in the *New Testament*. Anne's holding of the cross qualifies her as a Christian martyr but her motherhood is exposed through her holding or suckling her daughter. Genealogy is prominently displayed not only because of the Christological nucleus in Mary and Anne's veneration, and also because of the family portraits commissioned for the purpose of the salvation of the donors' souls and the protection of their family members in afterlife. The Serbian and Bulgarian political elite was keen on including Christ's forebears in the iconography of its burial churches,⁶⁷ and this is where Balkan and Eastern European iconography differentiates, in that Anne and Joachim are included in programs where the element of death is eminent. This explains the emphasis placed upon Christ's Passion expressed in the *Reclining Infant* scene in Lesnovo and their placement in narthexes, the funerary context of which is undisputed. What is also new is their connection to the Ascension scene and the *Noli Me Tangere*, two iconographical choices which point to the two natures of Christ and remind the viewer of the contribution of Anne and Joachim to the soteriological plan of God to save humanity by completing his work through Christ's death and Ascension to Paradise.

Anne's attachment to the court elite and imperial family was not a Balkan and Eastern European invention, but an early Byzantine one. Justinian I built a church dedicated to St Anne in Constantinople,⁶⁸ Basil I is also credited with the reconstruction of a church (884-5) dedicated to the same saint in Trebizond,⁶⁹ and as we saw earlier Leo VI built a chapel inside the Great Palace of the Byzantine capital.⁷⁰

66 I. D. Stefanescu, *Contribution a l'Étude des Peintures Murales Valaques* (Paris: Paul Geuthner, 1928), 20.

67 The Boyana for example 'belongs to the elite patronage of the second Bulgarian kingdom', see B. Cvetković, "Robes of Light and the 13th Century Frescoes in Boyana," In *The Boyana church between the East and the West in the Art of the Christian Europe*, ed. B. Penkova (Sofia: Natsionalen istoricheski muzei, 2011), 199.

68 Bekker, *Chronografia*, 185.

69 A. Bryer and D. Winfield, *The Byzantine monuments and topography of the Pontos*, (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1985), 218.

70 Bekker, *Chronografia*, 146.18-19.

The iconographical interpretation of this connection in the examples discussed is expressed by the placement of Anne and Joachim immediately in the proximity of Sts Constantine and Helena. King Milutin's dedication of a church to the parents of Mary, who struggled to beget a child until advanced age, expresses his embracement of Byzantine customs (through his marriage of Simonis) related to issues of childbirth and adopted by the Byzantine imperial families. Moreover, he envisaged himself as a Byzantine ruler and legitimate successor of Roman emperors. Legitimacy in Byzantium came through Christ but Milutin wished (*επειδή η αμέσως προηγούμενη πρόταση είναι σε* past tense) to show that approval of his reign went even further back in time, to Christ's forebears.

Overall, the iconic imagery of Mary's parents in the Balkans and Eastern Europe offers a new insight into the perceptions towards Anne and Joachim in the areas artistically influenced by Byzantium. Certainly, Byzantine imagery was perpetuated – shown in the depictions of Anne holding Mary and Joachim holding a scroll – but at the same time otherwise unknown associations made with Christ's grandparents are proposed – culminating in the emphasis on Passion – which served the urge of prominent donors to secure the salvation of their souls in afterlife.

Summary

The portraits of Anne and Joachim are based on various assumptions in different regions all of which pertain to their contribution to Christ's Incarnation and the salvation of humanity. That means that iconography shows us the outstanding qualities that each geographical area bestowed on Anne and Joachim. This article examines the various associations made with these two figures in the Byzantine churches of Eastern Europe and the Balkans that date between the twelfth and fourteenth centuries and reveals the multiple conjunctions made with them in Byzantine thought.

BYZANTINE BATHS IN THE GREEK PART OF PROVINCIAL MACEDONIA A*

According to *Synecdemus* of Hierocles¹, in the 6th century *Provincia Macedonia A* was one of the thirteen provinces of the diocese of Illyricum. Nowadays most of its territories belong to Greece and smaller parts to FYROM and to Bulgaria. This paper discusses about the bath complexes excavated in the Greek part of the province, which occupies a strategic geographical location and that is the main reason of its importance during the Roman and the Byzantine Empire. Moreover, the great *Via Egnatia*², which linked Constantinople with Rome, crossed the province from the east to the west running close to major cities, such as Philippi and Thessaloniki.

The bath philosophy started in ancient Greece and was spread worldwide through the Roman Empire. The bath facilities used to be an integral part of people's everyday life, a fact which provide us with important information about the development and the variations of common people's lives. After all, during the Roman Empire people often bathed almost on a daily basis, at least in the cities, and spent a large part of their time there. Additionally, apart from the important hygienic purpose that they served, many baths were real centers of culture³.

In the Byzantine period the bath habit was likewise widespread and the baths retained their central position, also after Christianity had become the official religion. The historian Procopius of Caesarea, in his third work, which is entitled *De Aedificiis*, informed us that the

bath facilities in a city were a welfare indicator⁴. Moreover, the emperors' reconstruction programs always included bath facilities, just like emperor Anastasius I, who built bath complexes in every city of the Empire⁵.

The prevalence of Christianity made even more necessary the change of the bath habits in the Byzantine Empire⁶. The believers' thinking was influenced by the ethical principles of the new religion and resulted in the modification of the usage of public baths and, after the 4th c. AD, the gradual increase in the use of individual bathtubs⁷. Moreover, since the Roman times the women of the high society never visited the *mixta balnea* because of ethical reasons⁸. In small bath complexes, the problem of the simultaneous bathing was solved by changing the opening hours for each gender, while in bigger complexes the partition of the building was the solution.

The new ideas introduced by Christianity were clearly reflected in the transformation of the bath in Philippi. The bath, almost 800 sq.m., built in the 1st c. B.C. and transformed in the mid-6th c. into a double bath to serve the needs of both genders separately. The women's bath was in use up to the mid-7th c., while the men's bath continued its use and in chamber six a cold, round, individual bathtub was added⁹.

In *Provincia Macedonia A*, over a hundred Roman and Byzantine bath complexes have been excavated and approximately eighty-five of them are located in the Greek part of the ex-Byzantine province. The geographical distribution in the province shows a slight decrease of bath facilities, from the Roman to the Byzantine era. Sixty nine percent of the total number was constructed in the Roman era and only thirty-one percent were constructed in the Byzantine period, but the actual number of the baths that were in use during the two periods is not so different, because almost one third of the Roman constructions were still in use during the Byzantine period (fig. 1). In absolute numbers, sixty bath complexes were constructed and were in use during

*This work is part of the research conducted by the author in pursuit of her PhD in archaeology at Sapienza University of Rome. The author would like to express her gratitude to prof. Stasolla for her support in this research and also to the colleague, Andreas Petratos, for the critical reading of this paper.

1 E. Honigmann, ed., *Le Synekdemus d'Hiéroclès et l'Opusculé géographique de Georges de Chypre* (Bruxelles: 1939).

2 F. O' Sullivan, *The Egnatian Way* (Harrisburg: 1972).

3 I. Nielsen, *Thermae et Balnea* (Aarhus: 1993), 1-2.

4 H. B. Dewing, trans., *Procopius: On Buildings*, vol. 5.4 (Cambridge: 1940).

5 L. A. Dindorf, ed., *Ioannis Malalae, Chronographia*, vol. 409. 15 (Bonn: 1831).

6 C. Mango, "Daily Life in Byzantium", in *XVI Internationaler Byzantinistenkongress, Akten I/I, JÖB 31.1* (Vienna: 1981), 337 - 341.

7 R. Ginouvès, "Sur un aspect de l'évolution des bains en Grèce vers le IVe siècle de notre ère", *BCH 79* (1955), 145 - 152.

8 J. P. V. D. Balsdon, *Roman Women: Their History and Habits*, trans. N. Petrocheilou (Athens: 1982), 352.

9 G. Gounaris, *To Βαλανείο και τα βόρεια προσκτίσματα του Οκταγώνου των Φιλίππων* (Athens: 1990).

the Roman period and twenty of them were still in use in the Byzantine period, while in the same time twenty-six new baths were constructed. Thus, even though in the Byzantine period the bath facilities were reduced by approximately twenty-five percent compared to the Roman era, the province continued to maintain its bathing tradition, especially in the main cities.

In Thessaloniki, twenty three bath complexes were in use during the Roman period and nineteen baths were in use in different periods of the Byzantine era. Two of the Byzantine baths belonged to *villae rusticae*. The first one is located in the western suburb of the city, in Palaiokastro¹⁰, and the second at the eastern edge of the modern city¹¹. The remaining seventeen baths were found within the urban web of the Byzantine city, close to three major Byzantine monuments: the basilica of Hagios Dēmētrios, the church of Hagia Sophia and the church of Hagios Geōrgios (Rotonta) (fig. 2). However, the importance of the city and the number of its inhabitants would demand at least one big bathing facility, but nothing like this has been found thus far.

Seven Roman baths have been found in the city of Veroia and all of them are in the urban web of the modern city. Only two bath complexes were still in use during the Early Byzantine period, in Panorama¹² and the bath in Pindou str.¹³, and there is no evidence about active baths in the Byzantine period. In the city of Dion, only seven baths have been studied although much more facilities have been excavated. According to the data, there were only two active baths in the Byzantine times, the *Thermes* of the Central Road¹⁴ and the bath between the basilica and the shield monument¹⁵. In Thasos, five baths have been found in three different sites of the island and four of them were in use during in the Early Byzantine period, the bath in the an-

cient *forum*¹⁶, the bath in Limenas¹⁷, the bath in Tsoukalario¹⁸ and only the bath in Skala Rachōnē has a mid-Byzantine phase¹⁹. However, the case of the islands is particular because of the limited resources.

The Byzantine constructions

The lack of money, space and the decreasing need for public baths led to smaller and simpler constructions. Despite the easy identification of a bath facility, because of its particular characteristics, there are few complexes for which there is a clear picture of their size. According to Nielsen, the area of the Byzantine baths was less than 500 sq.m.²⁰, a rule that seems to apply also in the bath complexes in the Greek part of *Provincia Macedonia A*. The 4th c. bath in Nea Kallikrateia, Chalkidikē, is 100 sq.m.²¹, the early byzantine bath in the village Voskochōri, close to Kozanē, is 149 sq.m.²² and the Late Byzantine bath in Theotokopoulou str., in Thessaloniki, is 218 sq.m.²³ (fig. 3). The only exception is the mid-5th c. AD bath in Liotopi, Rouchtselē, with surface 685sq.m.²⁴.

During the Byzantine period most of the bath complexes follow the simple axial row type²⁵, which means that the chambers are arranged in one axis, such as the baths in Nea Kallikrateia, Chalkidikē, the Early Byzantine bath in Tsoukalario, in the island of Thasos and the bath in Theotokopoulou str., Thessaloniki,. The second preferable

10 E. Markē and S. Akrivopoulou, “Αγρέπαιλη στο Παλαιόκαστρο Ωραιόκαστρο”, AEMΘ 17 (2003), 283-298.

11 M. Tsimpidou – Aulōnitē, A. Kagioulē, A. Kaiapha and E. Christodoulidou, “Θεσσαλονίκη *extra muros*. Αναμενόμενα και ανέλπιστα”, AEMΘ 20 (2006), 285-297.

12 Ph. Karagiannē, Οι βυζαντινοί οικισμοί στη Μακεδονία μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα (4^{ος} -15^{ος} αι.) (Thessaloniki: 2010), 113-114.

13 A. Rōmiopoulou and I. Touratsoglou, Οικ. Κωστάκη – Καλογήρου, ΑΔ 25 (1970), Β2, 380-382.

14 A. Oulkeroglou, Το συγκρότημα των θερμών του κεντρικού δρόμου του Δίου. Ανασκαφή 1977-2007, vol. Α': Κείμενο, unpublished MA thesis (Thessaloniki: 2008).

15 D. Pantermalēs, “Ανασκαφή Δίου”, AEMΘ 9 (1995), 167-169.

16 M. Sgourou, F. Blondé, A. Müller, N. Beaudry, M. Kohl, T. Kozelj and G. Sanidas, “Παλαιοχριστιανική οικία στον Λιμένα Θάσου στις βόρειες παρυφές του Αρτεμισίου. Ανασκαφή στο οικόπεδο Η. Κόκκινου 2004”, AEMΘ 18 (2004), 43-55.

17 S. Dadakē, “Πληροφορίες για την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Θάσο”, AEMΘ 8 (1994), 335-342.

18 Ch. Mpakirtzēs, “Καβάλα. Τσουκαλαρίο”, ΑΔ 34 (1979), Β2, 345-347.

19 Dadakē, op. cit.

20 Nielsen, op. cit, 114.

21 A. Toska, “Παλαιοχριστιανικές αρχαιότητες στη Ν. Καλλικράτεια Χαλκιδικής”, AEMΘ 14 (2000), 311-319.

22 M. Paisidou, “Νομός Κοζάνης. Βοσκοχώρι. Άξονας κατασκευής της Εγνατίας Οδού”, ΑΔ 52 (1997), Β2, 820-823.

23 A. Xuggopoulos, “Βυζαντινός Λουτρών εν Θεσσαλονίκη”, ΕΕΦΣΑΠΘ 5 (1940), 83-97. S. P. Trupsianē – Omērou claimed that the bath in Theotokopoulou is a mid-byzantine bath, see S. P. Trupsianē – Omērou, “Το βυζαντινό λουτρό της οδού Θεοτοκοπούλου στην Άνω πόλη Θεσσαλονίκης”, AEMΘ 10B (1996), 587-598.

24 P. Adam - Velenē, “Ασπροβάλα. Συγκρότημα αυτοκρατορικών χρόνων (Αγροικία – Σταθμός – Πανδοχείο)”, ΑΔ 55 (2000), 697-701.

25 For the architectural type of the baths, see D. K. Krencker, E. Krüger, H. Lehmann and H. Wachtler, *Die Trierer Kaiserthermen*, I (Augsburg: 1929).

architectural type in the province is the angular row type, which is arranged so that the heated and cold rooms form an angle, like in the bath in Voskochōri.

The very absence of the *palaestra*²⁶, as a result of the prevalence of Christianity, which gave a new significance to the naked body, is one of the characteristics of that era. A characteristic exception is the bath in Philippi, which follows the Pompeian type, which primarily appeared in Lazio and Campania²⁷. The characteristic of this type is the division between the basic bath chambers for both genders in one part and the *palaestra* in the other. The main chambers were arranged in the axis of one side and the auxiliary chambers were located next to the warm chambers²⁸.

The baths of the eastern provinces, in which Macedonia A is included, are compact and contains only the necessary chambers. The two main hot chambers, *tepidarium*²⁹ and *caldarium*³⁰, exist in all small or bigger bath complexes. In contrast, there is no clear view about the cold chamber of the facilities. In the west provinces, *frigidarium*³¹ fell gradually into disuse after the 4th c., and this tradition must have been followed also in the eastern provinces. However, since there are only few fully excavated complexes, our knowledge is still limited. According to those fully excavated bath complexes in the Greek part of *Provincia Macedonia A*, there was a *frigidarium* in both phases at the bath in Philippi. Obviously, the *frigidarium* was included in the Roman plan, but it also preserved in the transformation of the 6th c. AD. Additionally, there are two early Byzantine bath complexes, fully excavated, and there is a *frigidarium* in the first one in Voskochōri, but there is no cold chamber in the second one in Nea Kallikrateia. The cold chamber is totally absent from the late Byzantine bath in Theotokopoulou str., in Thessaloniki.

The new trend of limiting the cold chamber is also applied gradually in *Provincia Macedonia A*. Thus, while *frigidarium* is undoubtedly present in the Roman constructions, is not found in subsequent buildings. In addition to the fully excavated complexes, *frigidaria* have been found in six more instances, but only one of them, the bath in

Tsoukalario, in the island of Thasos, is an early Byzantine one. The rest of them, which have been found in Thessaloniki³² and in Nikētē³³, Chalkidikē, are late Roman structures.

Meanwhile, in the period until the consolidation of the architectural type without *frigidarium*, a new transitional room was developed, which combines the use of *frigidarium*, *apodyterium* and/ or *vestibulum*. This transitional chamber is a quite large one, luxurious and covered with mosaics. In the late Roman Central Road *Thermes* in Dion³⁴ there is no *frigidarium*, but there is a *piscina frigida*, which is part of a huge, monumental chamber of 275sq.m. Almost the same image is observed in the late Roman bath in Nēsi Alexandreias³⁵, where four rooms with mosaics combine into a bigger luxurious one, with two *alvei* on the west side.

In the same time the cold room was upgraded, the hot and warm chambers became smaller, because of shortage of fuel or/ and economic resources. The patrons, in order to ensure the best heated environment, tried to build the complexes with a specific orientation to exploit as much as possible the heat of the sun. According to Vitruvius³⁶, the best orientation for a bath complex is southeast. If the topographic constraints of the site didn't allow the southeast orientation, in any case it should be avoided to build the warm and the hot chambers to the north and/ or to the east. Most of the bath complexes in *Provincia Macedonia A* follow the rule of Vitruvius and their warm chambers were located in the southwest or in the south part of the building. However, there are some exceptions to the rule, in which the buildings follow an east – west³⁷ or a southeast – northwest³⁸ orientation.

32 For the Galerius Palace, see Ph. Athanasiou, V. Malama, M. Miza and M. Sarantidou, “Τα λουτρά των ανακτόρων του Γαλερίου”, ΑΕΜΘ 13 (1999), 191-206. For the bath in 12th Makenzu King str., see I. Vokotopoulou, “Μακένζυ Κίνγκ 12”, ΑΔ 35 (1980), B2, 360-362.

33 N. Nikonanos, “Χαλκιδική. Νικήτη”, ΑΔ 34 (1979), B2, 298-299.

34 Oulkeroglou, *op. cit.*, 20-41.

35 A. K. Andreiōmenou, “Ανασκαφή ρωμαϊκού λουτρού παρὰ το Νησί Αλεξανδρείας”, ΠΑΕ 121 (1966), 24-29.

36 Vitruvius, *De Architectura* V, 10, 1: *Ipsa autem caldaria Tepidarium lumen habeant ab occidente hiberno; si autem natura loci impodierit, utique a meridie, quod maxime tempus lavandi a meritorio ad vesperum est constitutum.*

37 The Central Bath in Dion, the late Roman bath in Limenas, Thasos, and the private bath in the intersection of Eurgenē and Kanellopoulou str., Thessaloniki, follow an east – west orientation.

38 The public bath under the Hagios Dēmētrios church in Thessaloniki follows a southeast – northwest orientation.

26 Nielsen, *op. cit.*, 163.

27 Gounaris, *op. cit.*, 9.

28 R. A. Staccioli, “Sugli edifici termali minori”, AC 10 (1958), 274.

29 Nielsen, *op. cit.*, 155-156.

30 Ibid., 156-157.

31 Ibid., 153-155.

The heating system of the baths should be as efficient as possible, durable and financially affordable. The construction techniques differ over the centuries and their specific features developed in a distinct manner from region to region. Thus, in *Provincia Macedonia A suspensura* mainly consisted of rectangular brick pillars (fig. 4), although in the early Byzantine baths in the intersection of Olumpou and Platōnos str.³⁹, Thessaloniki, in Nea Kallikrateia and in the bath in the ancient *forum* of Thasos⁴⁰ round brick pillars were used. In some cases, both pillar types were used, such as in the bath in Limenas, Thasos, in the bath in Velvento, Kozanē⁴¹, and at the two baths in Thessaloniki, in Kassandrou str.⁴² and in Proxenōn str.⁴³. The economical crisis that the *Empire* experienced in the end of the early Byzantine period and mostly in the middle and late Byzantine period is clearly reflected and in the construction of the bath facilities. In order to reduce the cost, materials in secondary use were added to the construction. Stone pillars in secondary use have been found in the *suspensurae* of two baths in Thessaloniki, in the intersection of Olumpou and Platōnos str. and in Theotokopoulou str. bath, and also in the bath in Nea Kallikrateia in Chalkidikē. Additionally, some pillars in the mid-Byzantine bath in Hagia Varvara str., Drama⁴⁴, were made by schist slabs.

The wall heating system also helped to maintain the correct temperature in each chamber. The walls of the bath buildings were heated by creating a cavity for the circulation of the hot air⁴⁵. In *Provincia Macedonia A* the most common wall heating method was the use of *tubuli*, while the spacer tubes method has been confirmed in the later Roman bath in Limenas, Thasos, in the Byzantine bath in Voskochōri and in the mid-Byzantine bath in Pudna. Additionally, in some cases, as in the Roman bath in Philippi, both wall heating methods were used⁴⁶.

39 Ph. Petsas, “Θεσσαλονίκη. Θέρμαι”, ΑΔ 24 (1969), B2, 298-300.

40 Sgourou *et al.*, *op.cit.*

41 M. Tsiapalē, “Αρχαιολογικά δεδομένα ανασκαφών στο Βελβεντό Κοζάνης”, ΑΕΜΘ 21 (2007), 47-54.

42 D. Makropoulou and A. Tzitzimpasē, “Σωστική ανασκαφική έρευνα στην οδό Κασσάνδρου 90”, ΑΕΜΘ 7 (1993), 355-372.

43 I. Kanonidēs, “Η περιοχή του Διοικητηρίου στα παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά χρόνια”, ΑΕΜΘ 10B (1996), 559-570.

44 E. Markē, “Ανασκαφή βυζαντινού πανδοχείου στην Πύδνα”, ΑΕΜΘ 5 (1991), 180-190.

45 J. Biers, “Lavari est Vivere: Baths in Roman Corinth”, *Corinth* 20 (2003), 310-311.

46 Gounaris, *op. cit.*, 17.

The main problem in all these observations is that the most numerous excavations in Greece are rescue excavations and the data from these researches are fragmentary. Although it is easy to link a building with a bath facility, it is extremely difficult to fully reveal the monument, for the reason outlined above. In addition, the gradual use of various structures, such as small pools in the masonry, and materials, such as wooden vessels, that are not preserved causes a further difficulty in recognizing bath archaeological sites. Thus, most of the complexes are partly preserved and it is very difficult to deduce clear and comprehensive conclusions.

Conclusions

The bath tradition in the Byzantine period continued to have a significant role in the everyday life of the people, mainly in the large cities, although the new religion led the believers to a more conservative attitude. However, in the 6th c. AD., baths had a strong presence in the Byzantine province of *Macedonia A* and this is an indication of the quality of the Byzantines urban life. The baths, after the 6th c. AD, lost gradually their role as social centers and were transformed purely in bath places. A new way of thinking about the care of the body was introduced and this was reflected in the bath buildings. Over the time, the general trend was the privatization of the bath procedure and finally, in the Late Byzantine period it appears that the bathing process was primarily a private matter. Only five middle or late Byzantine baths have been excavated in the province and those are the public bath in Agkistro (10th c.)⁴⁷, the bath in Veria, Chalkidikē, (10th or 11th c.)⁴⁸, a bath of an inn in Pudna (12th c.)⁴⁹, the bath in Drama (12th c.)⁵⁰ and the late Byzantine bath in Thessaloniki (late 13th c. or early 14th c.).

The falling trend of the bath constructions reflects the economical decline of the Byzantine society. The difference in numbers between the Early Byzantine and the Byzantine constructions and the construction gap from the 7th to the 9th c. is a very interesting aspect of this research. Most of the Byzantine bath facilities were built during the Early Byzantine period, namely between the 4th and the 6th century.

47 The bath in the village Agkistro, Serres, is still unpublished.

48 Th. Pazaras, “Από την κλασική Βρέα στο μεσαιωνικό κάστρο της Βρύας. Οι αλληλοδιαδοχικές οικιστικές φάσεις με βάση τις γραπτές μαρτυρίες και τα μέχρι σήμερα πορίσματα των ανασκαφών”, ΑΕΜΘ 10A (1996), 313-332.

49 Markē, *op. cit.*

50 Karagiannē, *op. cit.*, 107-108.

After that there is a construction gap spanning three centuries and a big question is what happened during those centuries. What is certain is that there is no bath construction evidences in this part of *Provincia Macedonia A* (fig. 5).

It is known that in the 7th and in the 8th c. the Empire had a deep economical crisis related with the reduction of the territories under the Byzantine rule and the Slav invasions. Also, in the 8th and 9th c. the Empire experienced interior problems with the iconoclastic controversy. Therefore, all these problems did not allow the construction of new public buildings and certainly this crisis also affected the people, who did not have spare money for luxury.

Additionally, Christianity brought changes in terms of the society's priorities and this becomes clear also from this point of view. Since the prevalence of Christianity, donations were aimed at constructing new worship places, so the sponsorship of cosmic public projects fell sharply. Most of the public baths in the middle and late Byzantine era were constructed by the bishops or the monasteries. On the other hand the wealthy citizens had the power to build private baths in their houses. In the same time, Christianity gradually led to the extinction of slavery⁵¹, which was an important factor in the operation of the baths.

Apart from the religious and economic conditions that led to a reduction in the number of baths, the gradual disappearance occurred also because of practical difficulties in their running, since these required large quantities of water and fuel⁵². In the western part of the *Empire*, the economic decline started in the middle of the 3rd c. AD. On the other hand, in the east there were still resources enough to build large baths in the 5th and 6th century AD⁵³, but after that the decline was unavoidable.

All the above mentioned factors influenced the final form of the Byzantine baths, which were small buildings, which include only the basic chambers. After the 4th c., the cold chamber fell gradually into disuse and was replaced by a transitional chamber, which combined the use of the *frigidarium*, *vestibulum* and/ or *apodyterium*. In the same time, the hot and the warm chambers became smaller in order to reduce the fixed costs of the facilities and for the same reason materials in secondary use were added to the construction, such as in the

early Byzantine bath in Velvedo, Kozanē, and in the mid-Byzantine bath in Pudna, where instead of pillars, clay water pipes were used in the *suspensurae*.

Riassunto

La tradizione della pratica balneare bagni nel periodo bizantino ha continuato a svolgere uno ruolo importante nella vita quotidiana, sebbene la nuova religione abbia condotto i fedeli verso un atteggiamento più riservato nei confronti nella cura del corpo. Nel corso del tempo, la tendenza generale è stata la privatizzazione della costruzione di bagni, infine, nel tardo periodo bizantino sempra che il processo di balneazione abbia perso ogni carattere di attività sociale collettiva. La tendenza della riduzione dei costruzioni di bagni riflette il declino economico della società bizantina. Le terme bizantine erano piccoli edifici, che comprendevano solo le ambienti fondamentali. Dopo il IV secolo, il *frigidarium* cade gradualmente in disuso e la sua funzione viene compendiata in un vano che combina l'uso del *frigidarium* e del *vestibulum* e/o *apodyterium*. Nello stesso tempo, *Tepidarium* e *caldarium* tendono a ridursi di dimensioni, così da ridurre i costi fissi della struttura e, per lo stesso motivo, le nuove costruzioni privilegiano materiali di riuso.

List of illustrations

Fig. 1. Roman and Byzantine bath constructions in *Provincia Macedonia A*.

Fig. 2. The Byzantine baths in Thessaloniki [modified from: M. Vitti, Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης. Από την ίδρυση της έως τον Γαλέριο, Χάρτες (Athens: 1996)].

Fig. 3. Thessaloniki. Bath in Theotokopoulou str. [I. P. Arvanitidou].

Fig. 4. Philippi. Part of the *suspensura* with the rectangular brick pillars [I. P. Arvanitidou].

Fig. 5. Bath construction progress during the byzantine period.

51 I. Karagiannopoulos, Το βυζαντινό κράτος (Thessaloniki: 2001), 446-447.

52 Nielsen, op. cit., 1-2.

53 Ibid., 152.

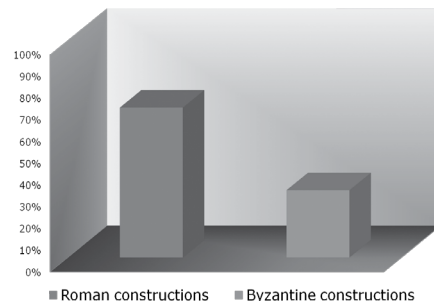

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

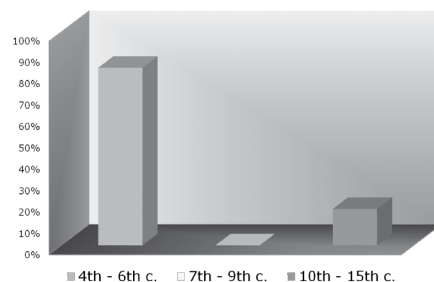

Fig. 5

ТРАНСФОРМАЦИЈА НА ДОЦНОАНТИЧКИТЕ ВО СРЕДНОВЕКОВНИ УТВРДУВАЊА ВО БРЕГАЛНИЧКИОТ БАСЕН

Од 4 до 6 век со доживувањето на својата развојна кулминација цивилизацијата остава многу вредности и значења кои ќе имаат влијание и во понатамошниот период. Како дел од сето тоа претставувала и фортификацијата односно доцноантичките утврдувања на населените и други позначајни стопански и верски места. Така имајќи ги претходните искуства од нападите на големите племиња и нивните пустошења се посветувало посебно и поголемо внимание на утврдувањето. Поради тоа што изградбата на утврдувањата се одвивале во релативно мирен период тие биле добро градени овозможувајќи темелна подготовка за можните опасности во иднина.

Градежништвото и неговите градежни техники од тој период придонеле да се изградат утврдувања со јаки сидини пропратени со одбранбени елементи кои ја зголемувале ефикасноста во одбраната на населените места. Основниот сидарски слог станал емплектонот: лицата на сидот се градат од едри и приделкани парчиња камен додека јадрото на сидот се лие од ситен кршен камен со многу малтер. Главно се користи свежо гасена вар која цврсто се лепи за каменот и остава бројни шуплини, давајќи му на сидот максимална еластичност.¹

Поради ваквите карактеристики кои ги поседувале доцноантичките утврдувања некои од нив имале своја примена и во средниот век. Самите обидија веќе проверени во својата цврстина прекуиздржувањето на првите напади на словенските племиња го потврдиле својот квалитет и цврстина. Тие со минимални поправки или надсидувања повторно биле функционални односно ја имале својата одбранбена способност дури од тогашните средновековни опсадни орудија кои биле поразвиени во однос на доцноантичките.

¹ И. Микулчиќ, *Средновековни градови и тврдини во Македонија*, (Скопје: 1996), 22.

И одбранбените елементи на утврдувањето секако дека имале свои карактеристични белези за тој период но секако биле градени врз основите на доцноантичките. Така наместо стандардните кули кои имале правоаголна основа и помали димензии во 6 век се повеќе почнале да се градат кули чија челна страна е заоблена или силно намалена со трапезна основа од кои некои имале остро издаден раб по средината за полесно да ги одбиваат камењата исфрлани од каменофрлачките.² Поради нивните карактеристики односно формата и големината кои им овозможувале соодветна ефикасност некои од нив изгледале и како вистински бастиони.

Покрај кулите други одбранбени елементи кои биле присутни кај утврдувањата во средниот век се и заштитните ровови и протеихизмите кои биле исти по функција и намена. Во самите утврдувања исто така имало и цистерни за вода како и највисок дел кој со еден внатрешен сид се одделувал како акропола (цитадела) и служел за сместување на воената команда но и како последно засолниште на луѓето кои го бранеле утврдувањето.

Ваквите утврдувања благодарение на цврстите конструкции останале сочувани и во функција и низ целиот среден век. Но воглавно промената на самото утврдување со своите одбранбени елементи односно употребата на доцноантичките утврдувања траела се до доцниот среден век кога градежништвото почнало видно да се разликува од доцноантичкото.

Состојба со употребата на некои доцноантички утврдувања во средниот век била присутна и во Брегалничкиот басен. Исто така и овде утврдувањата биле градени со техники кои овозможувале нивна цврстина и ефикасност.³ Имало доцноантички населените места на оваа територија кои во средниот век прераснале во значајни стопански и верски места со што воедно се овозможило и постојан животен континуитет. Поради тоа самите доцноантички тврдини на овие места со одредени модификации се трансформирале во средновековни. Сепак и покрај трансформацијата основата на средновековните утврдувања била иста со доцноантичките.

Во Брегалничкиот басен искористувањето на доцноантичките утврдувања во средниот век било присутно кај: Градиште-с. Будинарци, Берово; Прекиното Градиште-с. Вирче, Делчево; Градиште 2 Присој-с. Драмче, Делчево; Мало Градиште-с. Свегор, Делчево; Градо-с. Град, Делчево; Калата-с. Дулица, Македонска

² Ibid.

³ Т. Нацев, *Антиката во Брегалничкиот басен*, (Штип: 2013), 60.

Каменица; Виничко Кале-Виница; Градиште-Мородвис, Кочани; Кале-с.Крупиште, Штип; Баргала-Горни Козјак, Штип; Хисар-Штип; Хисар-с. Црешка, Штип и Градиште-с.Трстеник, Свети Николе;

Градиште се наоѓа на 1 километар западно од селото Будинарци на еден висок рид кој од трите страни е опкружен со коритото на река Брегалница. Во доцноантичко време претставувал *castron* чиј одбранбен сид опкружувал простор од околу 2 хектари. Ова утврдување било поделено со три целини со напречни одбранбени сидини што само ја потврдуваат неговата добра утврденост со обезбедена максимална заштита.

Врз ова доцноантичко утврдување во средниот век со димензии од 55x50 м. бил подигнат сид без малтер (од прирачен материјал).⁴ Неговата позиција била стратешка пред се поради фактот што се наоѓал на крстопат на два главни пата кои функционирале како врска и низ средновековието (долината на река Брегалница и долината на река Струма) и воделе низ тој регион каде што било сместено утврдувањето.

Доцноантичкото утврдување Прекиното Градиште кој во тој период било *castelum* се наоѓало околу 2.5 км источно од селото Вирче во планински дел на издигнат рид со доминантна положба. Зафаќало површина од 1,2 хектари. Утврдувањето имало издадена кула а јужниот сид му бил удвоен со што се потврдува неговата јачина а воедно поради добрата и поволна местоположба и стратешка вредност.

Во средниот век било користено како контролен пункт и не бележи траги на обновување од тој период.

На левиот брег на река Брегалница во близина на село Драмче на зарамнето плато со површина од 0,5 хектари се наоѓа доцноантичкото утврдување Градиште 2-Присој (Сл. 1). Одбранбените сидови на ова *speculae* затвораат правоаголен простор кој бил зајакнат со масивни правоаголни и петоаголни кули.⁵

Утврдувањето било добро зачувано и со минимални поправки било користено во средниот век. Тоа функционирало како крајпатна стража за заштита на рудниците кои биле обновени во средниот век.

Мало Градиште претставувало доцноантичко утврдување

⁴ Микулчиќ, *Средновековни*, 136.

⁵ Ibid. 185

speculae кое се наоѓа на 500м источно од село Свегор на едно зарамнето плато на висок рид со доминантна положба. Утврдувањето зафаќало површина од околу 0,7 хектари и имало три издадени кули на аглите кои го зајакнувале.

Како крајпатна стража било користено во средниот век пред се поради добрата запазеност но и стратешката положба поради значајниот планински премин на Влаина од Струма кон сливот на Брегалница.

Во доцноантичко време Градо кој претставувал *visi murati* било утврдување кое имало доминантна положба на висок рид кој се издигал на североисточниот раб на село Град (Сл.2). Самиот ридот на кој е сместено утврдувањето од североисточната страна во подножјето е сместена реката Пијавица а од југозападната страна на ридот Стрежна кој денес се суводолици но во тоа време природни одбранбени елементи. Утврдувањето има неправилна правоаголна форма која во рамките на одбранбените сидови зафаќа површина од 2 хектари.⁶ Одбранбениот сид на утврдувањето бил граден во техника *opus incertum* од кршен камен кој меѓусебно бил поврзан со варов малтер. Ширината на одбранбениот сид варираше од 1 до 1,3 метри. Покрак одбранбениот сид утврдувањето имало и кули во правоаголна форма со надворешни димензии 7x5.5 м. кои биле градени на ист начин како и сидот.

Во средновековниот период ова утврдување повторно се користело но со одредени промени. Така тоа имало влезна партија со две вовлечени правоаголни кули и зајакнат одбранбен сид со што била зголемена одбраната на утврдувањето. И во овој период била користена истата доцноантичка градежна техника за зајакнување на утврдувањето.⁷

На утоката на река Каменица во река Брегалница над која се издига високиот рид со доминантна положба во близина на село Дулица се наоѓа доцноантичкото утврдување Калата. Тоа претставувало *visi murati* кој покрај одбранбениот сид имал на северната страна одбранбен ров, а пред него предсид кој продолжувал низ падината на исток кон реката Брегалница и го обградува подградието. Целиот утврден простор зафаќал површина од околу 5,3 хектари.⁸

⁶ Нацев, *Антиката во*, 128.

⁷ Ibid., 130.

⁸ Микулчиќ, *Средновековни*, 189.

Ова утврдување се користи и во средниот век со одредени корекции. Така на постарото обидие имало потпрени делови без малтер но имало и малтерни партии. Ова утврдено место имало стратешко значење пред се поради нејзината позиција на Брегалничкиот пат во комуникацијата од долината на Струма кон Брегалница и Повардарието.

Виничко Кале претставува доцноантичка утврдена населба *castellum* чие обидие опфаќало површина околу 3,2 хектара (Сл.3). Се наоѓа на крајот од југозападниот дел на градот Винаца на висок рид на работ на Виничкото поле. Од јужната страна има најлесен пристап преку мало седло кое вештачки било сечено за поефикасна одбрана. Фортификацијата била градена во техника *opus incertum* без нагласени хоризонтални редови, кршен камен кој меѓу себе биле поврзувани со варов малтер. Покрај одбранбените сидови утврдувањето имало и одбранбени полукружни и полигонални кули.

Дел од доцноантичката фортификација била искористена и во средниот век односно врз остатоците од урнатиот одбранбен доцноантички сид се подигнал нов. Бил граден послабо и без малтер, а била обновена и челната кула.

Утврдената населба Градиште, доцноантички *castrum* сместен во јужниот дел на селото Мордовис во подножјето на Плачковица (Сл.4). Имало стратешка пложба и неговата форма била издолжена со ориентација север-југ. Од јужната страна врз карпа издвоена била акрополата со одбранбени сидови. Обидието било градено од цврст малтер зјакнат со повеќе кули.

Во средниот век ова утврдување повторно било користено со одредени обнови на дел од одбранбените сидови. Тие биле градени делумно од малтер и имало помали кули-потпори.⁹

Доцноантичкиот *civitas* Кале се наоѓа во непосредна близина на устието на Злетовска Река во Брегалница во близина на село Крупиште. Тој всушност претставувал утврден град¹⁰ со јаки одбранбени сидови. Неговата поставеност била на една мала издигнатина обиколена со излиени речни води кој всушност изгледало како тесен полуостров што му овозможувало природна одбрана. Фортификацијата била изградена од камен со малтер чии сидови биле вовлечени во прави потези и формале затворен простор од околу 8 ха.

⁹ Ibid., 213.

¹⁰ Б. Алексова, *Епископијата на Брегалница*, (Прилеп: 1989), 36.

Неговата одбранбена способност била искористена и во средновековието. Со мали зајакнувања ова утврдување во овој период имал извонредни офанзивни способности и бил добро засолнет со околината. Во укрепениот простор имало можност за сместување на поголеми воени формации од каде можеле по потреба да дејствуваат офанзивно.

Баргала како утврдена населба во доцноантичкиот период претставувала *civitas* кој е сместен во подножјето на планината Плачковица, на десниот брег на Козјачка река во близина на селото Горен Козјак(Сл.5). Местото каде што се наоѓа утврдувањето е со стратешка важност и погодно за фортификациска населба. Основите на Баргала се градени во техника *opus caementicium* од речен камен и варов малтер, поставен на здрава жолта песочна карпа. Покрај оваа техника во градењето на Баргала, поготово на одбранбените сидови се коиристела и *opus incertum*. Фортификацијата располагала со поголем број на кули¹¹ чија форма била правоаголна. Одбранбениот систем на ова утврдување го сочинувало фоса, протејхизма, одбранбен сид како и помали утврдувања распоредени радијално околу градот. Со ваквиот вид на утврдување Баргала имала развиен систем на одбрана.

Биле извршени обновувања врз ваквиот одбранбен систем со што повторно се користел и во раниот среден век. И во овој период фортификацијата била работена во техника *opus incertum*, без нагласени хоризонтални редови, со речен камен кој меѓусебе бил поврзуван со кал.¹²

На карпестиот висок рид кој се издига над устието на Отиња во Брегалница во градот Штип, се наоѓа утврдувањето Исар (Сл.6). Од сите страни бил тешко достапен *kastelot* освен од север каде имало поблага стрмнина. Ова му давало доминатна и добро одбранбена положба во однос на околината.

Во средниот век ова утврдување било користено со тоа што одбранбените сидови биле зацврстени во градежна техника *opus incertum* од камен песочник и многу мал процент на речен камен, поврзувани помеѓу себе со многу малтер. Во горните партии целата фортификација била градена во сантрач систем, со хоризонтални и вертикални дрвени греди кои помеѓу себе биле поврзувани со метални кланфи и клинци. Хоризонталните греди се појавуваат на различна висина но не помалку од 1.50 од надворешната страна

11 Досега се откриени 11 кули а се претпоставува дека би можеле да бидат 21-25.

12 Т. Нацев, *Доцноантичкиот град Баргала*, (Штип: 2008), 139.

и на 1.20 м од внатрешната страна, назименично како појаси на секој 1.00 м. Просторот помеѓу гредите на надворешната и внатрешната фасада исто така е затваран во техника *opus incertum* како во долните партии, а јадрото на сидовите било полнето со аморфни камења со различна големина и било заливано со варов малтер.

На 2 километри југозападно од селото Црешка на издигната осамена карпа покрај Брегалница се наоѓа доцноантичко рудничко и гранично утврдување Хисар. Карпата со своите природни карактеристики овозможувала да местото само по себе има природна одбрана а воедно и стратешка местоположба над околината. Плочата на врвот била опкружена со камен сид кој обиколувал површина од 7 хектари.

Со повторната појава на рударството во средниот век во ова место се овозможило користење на ова утврдување. На него биле обновени одбранбените сидови а плочата е прилагодена за потребите во тој период. На напречниот сид (граден без малтер) на северниот агол била потпрена една голема кула која е сидана масивно и со малтер и доминирала над целата карпа и околината.¹³

Градиште како доцноантичко утврдување од типот на *vici murati* се наоѓа на 3 км западно од селото Трстеник. Ова утврдување доминирало над целата околина. Обсидијата биле градени од малтер и опкружувале површина од 2,8 хектари. Челниот сид бил со најмалку три кули што ја потврдува големината и зајакнатото утврдување на ова место.

Поради добрата фортификација и во средниот век без значајни поправки се користело утврдувањето.

Summary

The constructed Late Antique fortifications in the Bregalnica Basin by means of techniques and materials which are used in that period provided adequate protection of the forts. They came to the fore during the military campaigns of Bulgarians, Slavs and Avars in the 6th century which no matter how strong were their attacks, they have failed to destroy all fortifications. Some of preserved fortifications have been slightly damaged and some untouched.

This contributed to the Middle Ages despite the newly built be used and preserved Late Antique fortifications who depending on the

13 Микучиќ, *Средновековни*, 349.

conditions, some of them were renewed and adapted for new needs. The streamlining of the Late Antique fortifications in the Middle Ages consisted of clearing of rubble and wild vegetation and was performed and renewal of wooden gates. The walls where were damaged with minimal effort were repaired by using a simple technique of a “drywall” and for additional strengthening is used and wooden armature. Some of these fortifications in the Bregalnica Basin was used and in the late Middle Ages and their remnants of walls are visible even today.

Сл.1

Сл.2

Сл.3

Сл.4

Сл.5

Сл.6

Damjan Donev,
Leiden University/Euro Balkan University

удк: 904:711.4(497.712)"653"

AN EXAMPLE OF A MEDIEVAL RURAL SETTLEMENT FROM SKOPSKACRNA GORA

It is a well-known fact that archaeological atlases compiling the records of traditional, architectural surveys and accidental discoveries represent only the top tiers of the regional settlement hierarchies. The case of the Skopje basin during most of the Middle Age is a particularly illustrative example. A brief comparison between the historical and the archaeological records pertaining to this region in the Middle Age demonstrates that almost none of the rural settlements mentioned in the written sources have been identified archaeologically. The written records, mostly dating not earlier than the late 13th century, but often relating to the situation in earlier centuries, know of at least 60 rural settlements in the region of modern Skopje¹. The earliest censuses from the Ottoman period dating to the middle of the 15th century list over 150². Yet the country's archaeological atlas including the sites presented in later publications knows of less than 20 sites broadly dated to the Middle Age³. In addition these aren't necessarily settlements. The group consists of hoards, fortifications, monastic complexes and cemeteries. In fact when it comes to open, rural settlements, there is hardly any increase in their numbers from the period of the Early Middle Age. Two sites can be dated to the period between the 7th and the 9th century, three to the period between the 10th and the late 14th century (map 1).

The settlement map of the High Middle Age is indeed comparable to the settlement maps of some prehistoric periods. This certainly doesn't correspond to the information shared by the written sources of the time. The plain fact that Skopje was an important regional centre and later in the period a capital and a major ecclesiastic see implies a

1 V. Mošin, ed. *Spomenici za srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija*, volume 1, (Skopje: 1975), index of place-names.

2 M. Sokolovski, ed. *Turski Dokumenti; Opširen Popisen Defter, 4 (1467-1468)*, (Skopje: 1971); M. Sokolovski, A. Stojanovski, *Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod*, vol. II, (Skopje: 1973).

3 *Arheološka Karta na Republika Makedonija*, volume 2, (Skopje: 1996); B. Ristevski, "Medieval ceramics from the Skopje area", *Macedonian Heritage* 21, (2004): 49-71.

high population density. The official acts of granting land to the chief monastic centres in the region are a clear testimony of the densely populated countryside in the period between the late 11th and the early 14th century. Obviously the current archaeological record is far from reflecting the regional settlement pattern of the time.

It is a synergy of a number of potential factors that contribute to this situation. Unfortunately a large portion of the problem resides in the simple lack of interest and funding for a reconstruction of the regional settlement maps, both among historians and archaeologists. Almost all of the known sites from this period have been discovered by accident, usually through excavations on sites from earlier periods. Moreover the high degree of toponymical continuity between the medieval and modern rural settlements creates an impression that not much has changed in this respect over the last millennium. Of course, in reality the toponymical continuity doesn't necessarily entail a topical continuity. One can securely predict that most of these settlements have seen considerable changes in rank, size and location, a dynamic about which we know virtually nothing.

Apart from the systemic problems inherent in our current scholarship, there are a number of "objective" factors that further contribute to the obscurity of the settlement remains from the medieval periods. The principal aim of this paper is to highlight some of the features of the material culture of the Middle Age that contribute to their inconspicuousness in the archaeological record. We will use the example of a small site roughly dated to the Middle Age, discovered during an intensive ceramic survey in the area of Skopska Crna Gora. A brief description of the method of fieldwork and data processing will serve to illustrate the problems of discovering and documenting this category of sites in more practical terms.

The discovery of the site

Today the name Skopska Crna Gora refers to the entire mountain range that encloses the Skopje basin from the north. But until a couple of centuries ago this toponym had a narrower meaning, referring specifically to a high plain at the western foot of Skopska Crna Gora, between the modern villages Brazda and Ljuboten⁴. It lies about 10 km to the north-northwest of the centre of modern Skopje. The area covered by the ceramic survey is located almost 2 km to the south of

⁴ J. Trifunovski, *Skopska Crna Gora - anthropogeographische Forschungen*, (Skopje: 1971).

the villages Pobužje and Kučevište and at about the same distance to the west of Mirkovci (map 2). The choice to focus the study on this particular location was deliberate, as we wanted to check if the current settlement pattern with medium and large-size villages distributed along the foot of the mountain had a precedent in the more distant past. The survey area was tiny, measuring slightly over 1 square kilometre, but the ceramic survey was by all standards hyper-intensive. Each of the 800 field-walking units, mostly following modern agricultural parcels and measuring 2000 square meters on average, was transected by surveyors walking in parallel lines at every 10 meters. All ceramic finds within 3-4 meters wide stripes (1.5 to 2 meters on both sides of the surveyor) were counted and potentially diagnostic fragments were collected. The decision to carry out sample collections during the quantification campaign was crucial, for the composition of the surface record was such that raw density figures failed to reveal potential sites. Although located at a considerable distance from the modern villages, the entire survey area was covered by a carpet of ceramic fragments discarded from the neighbouring villages over the past couple of centuries. Their number was so overwhelming that the concentrations of finds dating to earlier periods were rendered invisible in quantitative terms. Because of the relatively high artefact density across extensive sections of the survey area, we were often unaware of the presence of genuine archaeological sites. They often proved impossible to detect by simply walking over the fields.

In the second stage of the survey, each of the potential site locations was covered by regular grids with individual grid units measuring about 150 square meters. All finds visible on the surface were collected by grid units, with the aim of quantitatively determining the extent and the chronology of the site. However locating the grids and defining their extent proved highly problematic, because the high density of materials from the Late Ottoman and Early Modern period effectively concealed the ceramic spreads from earlier periods. As a result we often ended up gridding archaeologically sterile areas or failed to document the full extent of the archaeological sites. Yet the closely spaced field-walking and the sample collections ensured that only the very smallest of sites could pass unnoticed.

In principle the total collections by grid units usually targeted the areas of the highest artefact densities, in the hope that the combined presence of recently discarded pottery and unearthed archaeological material will always result in a considerably elevated artefact density.

The case of the cluster of shards datable to the Middle Age demonstrated that this wasn't necessarily true. We became aware of these finds only after the complete study of the sample collections by field blocks. They comprise a group of about 15 fragments that came from 4-5 field blocks in the northwest survey section, an area of average artefact density (map 3). The material is unobtrusive, while clearly diagnostic fragments are missing. All of the finds were fragments of plain pottery and the few examples of handles or rims gave only very broad chronological terms. Only the characteristics of the fabric set them apart from the material dating to later and earlier periods. The majority of the finds were wheel-made with rough and occasionally wet-washed surfaces, though there were a few hand-made examples. The firing was uneven, resulting in a carbonized core and an average solidity. There were considerable quantities of sand and mica, while the cross-sections revealed a granular structure (photo 1). The fact that this group of finds was entirely limited to a few field blocks in the northwest survey section clearly pointed to the likely source and in the second stage of the survey, the site was gridded and total collection was carried out.

The medieval site on grid 25

Because of the low density of the material broadly dated to the Middle Age and the prevalence of finds from the last couple of centuries, the grid survey failed to cover the site in its entirety. Nevertheless the combined results of the grid and the field block survey allow a fairly accurate reconstruction of the site's extent and layout. The fact that ground conditions were equal across the entire area covered by the sparse carpet of Middle Age finds lends further support to the interpretations proposed.

The core of the site is clearly limited to two neighbouring field blocks, 171 and 170 (map 4). The detailed grid survey demonstrated that the ceramic cluster doesn't continue on field block 165 on the east, although it is likely that it spread beyond the western and southern limits of the gridded area. The absence of this material among the sample collections from field blocks 167 and 169 suggests that only a small portion of the site area was left out of the grid survey on the western side. On the north, field block 166 was discovered completely sterile. However the number of finds datable to the Middle Age increases on field blocks 186 and 188, to the south of the gridded area. More precisely, after a short interval of very low density on field block

186 the number of finds increases again on field block 188, almost equalling the density recorded on the core of the site, on field block 171. Because of the decreased artefact density on field block 186 and the low quality of the finds, we thought that the grid survey included the southern periphery of the site. But the elevated density on 188 is considerable in relative terms (4 times the density recorded on field block 186) and it is evident that the site spread at least partly over this field block. In fact the low density zone along the southern edge of the gridded area probably signals that the site didn't form a continuous cluster of finds, but comprised a larger core on field blocks 171 and 170 and a smaller one on field block 188, 20 to 30 meters to the south. Summing up the areas of the two cores and allowing for a wider western margin, the ceramic spread measures about 2500 square meters.

Outside the site area covered by the contingent group of field blocks, 171, 170, 186 and 188, isolated medieval fragments were discovered among the sample collections from field blocks to the north and west of the site (map 4). They are all found within a radius of 150 meters from the site core. The very low artefact density as well as the low state of preservation of these shards indicates that this zone shouldn't be interpreted as a continuation of the site. A likelier explanation is that these isolated occurrences mark a zone of non-residential activities: burial, rubbish disposal or intensive farming (map 5). Similarly designed surveys in Greece and elsewhere in the Mediterranean have shown that all settlement sites and especially those dating to later historical periods leave a zone of intermediary or low artefact density around the limits of the intensively occupied area or the site proper⁵. It is a zone that stands apart from the core of the site, both by the decreased artefact density and the worn character of the finds.

It is useful to briefly mention the artefact density records, so that the reader can better appreciate the difficulties of discovering and documenting this site. The densities recorded by the field block survey range from less than 2 to a maximum of 18 fragments per 1000 sq. meters on the site core, covered by field block 171. These concentrations are hardly perceptible, especially in conditions of high background densities. Even the densities recorded by the highly focused grid survey, 80 fragments per 1000 square meters on the central grid

⁵ J. L. Bintliff, "The concepts of 'site' and 'offsite' archaeology in surface artifacts survey", in *Non-Destructive Techniques Applied to Landscape Archaeology*, eds. M. Pasquinucci, F. Trément, (Oxford: Oxbow, 2000), 200-215.

units and 30 fragments on the periphery are modest in a comparative perspective. The onsite densities recorded on sites from the Roman period in the same survey area reached regularly to over 150 fragments per 1000 square meters, while the carpet of finds discarded over the last couple of centuries had an average density of over 40 fragments per 1000 square meters, often reaching to over 200 fragments per 1000 square meters! The medieval assemblage consisting of not more than 85 fragments was literally submerged under a sea of pottery discarded in the more recent past.

The data collected by the ceramic survey can only give limited information related to the possible status and character of the site. Apart from the modest shard scatter described in the preceding paragraphs, nothing on the ground points towards the presence of an archaeological site on this location. There are no traces of walls or earthworks, nor does the micro-location stand out from the surrounding landscape in any way. Other indicators speak more clearly in favour of a residential site. Despite the small size of the collection, it forms a continuous cluster measuring not less than 2500 square meters. In absolute terms this is surely a small area, but it is clear that non-residential phenomena such as rubbish pits or other types of ephemeral deposits can hardly produce a ceramic cluster of a comparable extent. Furthermore the small ceramic assemblage comprises at least three different fabrics, with fragments from vessels of different shapes and sizes. This hints at a functional variability, which is a property of domestic assemblages. Finally, the quality of the material ensures that it was derived from primary deposits. The fragments collected from the central portions of the site were relatively large and had well-preserved surfaces.

Obviously the rank or the social character of this settlement is far more elusive. There are some clues in the written sources. For example, apart from villages, there are mentions of smaller agglomerations, better qualified as hamlets. Larger, individual estates standing isolated or in relation to a nearby nucleated settlements are also attested⁶. Given the very small size of this site, it can hardly be described as a village in the true sense of the term. Even very small agglomerations numbering not more than 20-30 houses will normally produce a ceramic spread of almost 1 ha⁷. On the other hand the absence of traces of durable

6 L. M. Rautman, *Daily Life in the Byzantine Empire*, (Westport: Greenwood Press, 2006); see also Mošin, ed. *Spomenici*, 189, 191.

7 This is the size of Early Ottoman Sopot located to the north of Veles. In the Ottoman censuses of the 15th century, the number of families in the village ranges between 18 and 30, Sokolovski and Stojanovski eds. *Turski dokumenti*, 52; Sokolovski, ed. *Turski dokumenti*, 149-150.

building material and glazed pottery don't speak in favour of an isolated, private estate, although the latter could also be related to the early date of the assemblage⁸. With the data presently available this question must remain in the realm of the hypothetical. Perhaps one final look at the location of this settlement in the context of the local resources and the road network will shed additional light on its possible role and status.

The site occupies the upper terraces of the low ridge that separates the valley of the Kučeviški stream on the west and the nameless basin to the east. It is favourably orientated, facing southwards. To the north the ground rises gently in the direction of modern Kučevište, while to the west and south it slowly descends into the valley of the Kučeviški. The eastern face of the ridge is somewhat steeper, indicating that the settlement gravitated towards the valley of the Kučeviški rather than to the basin on the east. The bulk of its agricultural fields were probably located on the top of the ridge and its western slope. Indeed this was indicated by the scarce pottery remains, found outside the site area. From a purely agrarian perspective the location is ideal, surrounded on all sides by easily accessible fertile surfaces.

The other aspects of this micro-location are somewhat less favourable. The nearest freshwater springs are located at the floor of the Kučeviški stream, over 500 meters away. Earlier it was mentioned that this is an exposed location, easily accessible from all sides. However once the direction of the local roads is analysed, it becomes clear that this settlement was off the major axes of communication (map 2). It occupies a ridge that ends with a chain of hillocks, slightly over 1 km to the south. The main local roads that connect the region to the inner parts of the Skopje basin follow the gentler ridges to the east and west. They link up with the road that follows the foot of the mountain, where all major settlements in the region are presently located. As a result, the only access to the main line of communication in the region and ultimately to the Skopje basin is through the site of the present-day village Kučevište. We don't know if there was a settlement contemporary to our medieval farm or hamlet on the site or in the vicinity of modern Kučevište. If that was the case, then the small site discovered by the ceramic survey can only be interpreted as a satellite settlement or a hamlet dependent on the village or the

8 Glazed pottery is rare in the pre-12th century deposits, even in a large urban centre such as Corinth, G. D. R. Sanders, "Recent developments in the chronology of Byzantine Corinth", in *Corinth: the Centenary, 1896-1996*, eds. C.K. Williams II, N. Bookidis, (Athens: The British School of Athens, 2003), 385-399.

monastery that occupied the foot of the mountain. Apart from its small size and the lack of solid architectural remains, a minor rank is implied by its secondary position in the local road network.⁹

Understandably this explanation remains hypothetical, its validity pending on the results of future fieldwork in the zone occupied by the modern villages. But even if we imagine a settlement pattern very different from the one that characterized this micro-region over the past several centuries, the location of the newly discovered settlement remains disadvantageous in comparison to the analogous settlement loci on the neighbouring ridges.

Conclusions

The difficulties of interpreting the newly discovered site serve to illustrate how little is known on the subject of rural settlement forms and patterns, especially during the medieval periods. Without a serious research program, the issue will remain a complete unknown. The accent of this paper was rather on the low visibility of the settlement remains from the Middle Age. The chances of discovering a site of such a small size are negligible, especially if we rely solely on accidental discoveries or surveys of architectural remains. Its faint traces are barely perceivable even for a standard ceramic survey. This paper pointed more or less explicitly to some of the possible factors behind the low obtrusiveness of this period in the surface record. Of course a caution is necessary, for it is dangerous to make far-fetched deductions from a single example.

The very small size of the site certainly diminishes the chances of discovery, although it is clear that larger and more permanent settlement will produce a more extensive ceramic spread. The lack of solid architectural remains and the indistinctive nature of the settlement location seem to be the overwhelming factors, as the settlement maps are always more complete when relating to periods that produce monumental remains, such as fortifications, settlement and burial mounds. In addition some ceramic experts have pointed out that during most of the medieval periods, the pottery assemblages are poorer in comparison to the periods of the Antiquity or certain prehistoric periods. It is related to the fact that certain types of ceramic vessels

⁹ A similarly sized medieval site in the region of modern Kyustendil has been interpreted as a seasonal camp, B. Borisov, "Edinnov vid selištnikategorii prez Srednovekovieto v Južna B'lgarija." *Izvestija na Istoričeski Muzej Kyustendil* VIII, (1997): 229. The micro-location of the site discussed in this article isn't well-suited for a pastoral camp.

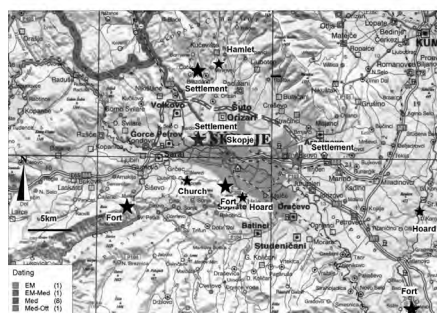
were replaced by cheap metal ware, but also to the dinning habits of the period¹⁰. This characteristic of the medieval pottery assemblages obviously results in lower artefact densities, even on larger sites. Especially when located near later period settlements or on sites from the Roman period, these remains are impossible to detect without the means of highly focused ceramic surveys. It is the combined agency of at least three factors-size, lack of solid architecture and the smaller volume of pottery-that reduce the chances of discovery of the medieval sites in the countryside.

These properties of the material culture of the time period hint at the nature of the medieval society, at least in the Skopje basin. The very small number of archaeologically attested rural sites is a plain demonstration that wealth translated into monumental or solid architecture was limited to a small number of towns, fortified strongholds and monastic centres. It was already agreed that the current map of rural settlements is defunct. The countryside was surely more densely populated, but its scrupulously exploited inhabitants must have led very impoverished lives, leaving behind pale traces in the archaeological record.

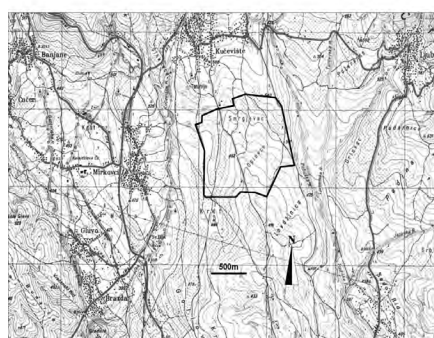
Резиме

Доволна е една површна споредба помеѓу пишаните извори и средновековните локалитети познати во археолошката литература за да се донесе заклучок дека населбинската мапа од овој период не е ниту приближно потполна. Историските извори јасно укажуваат дека регионот на скопската котлина е релативно густо населен веќе кон крајот на 11от век. Малиот број на средновековни локалитети во археолошката карта се должи на неколку околности. Оваа студија има за цел да го долови проблемот преку примерот на една отворена населба, откриена со помош на интензивно и систематско рекогносцирање на движниот површински материјал, во прв ред керамичките фрагменти. На тој начин ќе се обидеме да ги илустрираме практичните проблеми поврзани со откривањето и документирањето на рурални населби од Средниот Век. Иако станува збор за изолиран пример, тој сепак фрла светлина врз карактерот и големината на руралните населби од оваа епоха.

¹⁰ A. Vionis, *Crusader* and "Ottoman" *Material Life: The Archaeology of Built Environment and Domestic Material Culture in the Medieval and post-Medieval Cyclades*, Greece. (Leiden, 2006).

map 1

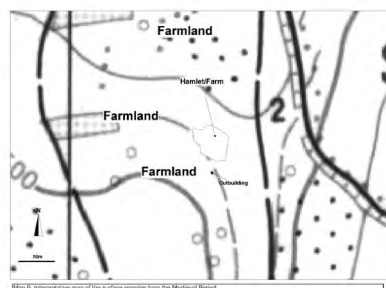
map 2

map 3

map 4

map 5

Photo 1

Мимица Велова-Граорковска Независен истражувач

удк: 904:572(497.733)"653"

ОБИД ЗА АНТРОПОЛОШКО ДЕФИНИРАЊЕ НА СРЕДНОВЕКОВНОТО НАСЕЛЕНИЕ ОД МОРОДВИС И ИСТОЧНА МАКЕДОНИЈА И СПОРЕДБИ СО СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ПОПУЛАЦИИ ОД ТЕРИТОРИИТЕ НА СОСЕДИТЕ Р. БУГАРИЈА И Р. СРБИЈА

Средновековниот град Мородвис се наоѓал кај денешното село Мородвис, 7 километри од Кочани, на античкиот пат Стобос (лок. Стоби) – Сердика - денешна Софија,¹ како и на патот Астибос (Штип) - Партикопол (Св. Врачи).²

Овој град постоел уште во периодот на доцната антика. Но, својот најголем развој го има во средновековниот период, особено за времето на владеење на Самуил (976-1014) и Василиј II (976-1025), кога почнува станува епископски центар во рамките на Охридската Архиепископија, како и административен и културен центар на поголем дел од Источна Македонија.

Археолошките локалитети “Црквиште” и ”Градиште” кај с. Мородвис беа темелно истражувани во периодот на осумдесетите, деведесетите год. од минатиот век, од страна на археологот Кирил Трајковски, кога беа откриени остатоци од средновековна архитектура и некропола во рамките на остатоците од средновековните цркви.

На просторот на лок. Црквиште, с. Мородвис, откриен е комплекс од 4 цркви, подигнати една врз друга, обновувани и доградувани од V до XVII век. Истите функционираше како градски цркви, додека црквата бр.2 била катедрална црква.³ Во оваа црква бил откриен синтронос и епископски трон, кои укажуваат на епископскиот карактер на овој објект.⁴

1 К. Трајковски, “Ранохристијанска гробница во Мородвис”, *Лихнид* 7 (Охрид 1989).

2 И. Микулчиќ, *Антички градови во Македонија* (Скопје: 1999), 231

3 К. Trajkovski, ”The Medieval Necropolis” Crkvište” at Morodvis”, *Зборник на Археолошкиот Музеј*, н.с. бр. 1 (Скопје 1995): 207.

4 К. Трајковски, ”Истражувања во Мородвис, 1980 год.”, *Зборник на Археолошкиот Музеј* (Скопје 1983): 141-142.

Околу црквите, но и во нивната внатрешност била стационарна некрополата, која брои 237 гроба. Таа е типичен пример на средновековни словенски некрополи од Централен Балкан, од периодот на X до XIV век.⁵ Била употребувана од XI век до крајот на XVIII век. Истражените гробови, главно се ориентирани запад-исток. Ваков редослед имаат сите средновековни некрополи во Македонија.⁶

Во гробовите биле погребани 361 покојник одн. индивидуален скелет, на кои во 2003/2004 год. беше направена антрополошка анализа, според стандардната методологија во Физичката Антропологија.⁷ Анализата ја направи м-р. Мимица Велова-Граорковска.

Резултатите од истражувањето на скелетниот асамблаж Мордовис, овозможија обид за формирање на антропоморфолошки профил на оваа популација. Особено е важно да се напомене дека скелетната серија содржеше и покојници кои починале во периодот од XV до XVIII век, што е всушност период кој во македонската Антропологија е доста оскудно истражен, поради малиот број на археолошки истражени некрополи чија хронологија би влегла во овие рамки.

Преку овие резултати, направени се и споредби со резултатите од предходно истражени средновековни скелетни серии од просторот на И. Македонија, како обид за дооформување на антрополошкиот профил на средновековното население од оваа територија. Исто така направена е и аналогича кај кранијалните

5 Трајковски, "Истражувања во Мордовис, 1980 год.", 134; K. Trajkovski, "Morobisdon", *Arheološki Pregled* (Ljubljana 1986): 229.

6 Trajkovski, "The medieval Necropolis" Crkviste" at Morodvis", 210

7 G. Acsadi - J. Nemeskeri, *History of Human Life Span and Mortality*, (Budapest: Akademia Kiado, 1970); D. R. Brothwell, *Digging up Bones*, (Great Britain: Oxford University Press, 1981); R. Martin - K. Saller, *Lehrbuch der Anthropologie, Band I, Band II* (Stuttgart: 1957, 1959); E. Breiting, "Zur Berechnung der Korperhohe aus der iangen Gliedmassenknochen mannlicher Skelette", *Anthrop.Anz.* 14 (1938); H. Bach, "Zur Berechnung der Korperhohe aus der iangen Gliedmassenknochen weiblicher Skelette", *Anthrop.Anz.* 29 (1965); И. Константиновић - Ј. Голубовић, *Примена статистике у медицини*, (Београд: 1971); P. Broca, "Instructions craniologiques et craniometriques", *mem.Soc.d'Antropologie* (Paris: 1975); C. S. Coon, *The Races of Europe*, (Connecticut: Greenwood Press, 1972); A. C. Berry - R. J. Berry, "Epigenetic variation in the human cranium", *Journal of Anathomy* 10 (1967); E. Hošovski - Ž. Mikić, *Paleopatologija čoveka* (Užice: 1995); М. Ђурић Крејић, *Увод у Физичку Антропологију древних популација*, (Београд: 1995); D. J. Ortner - W. G. J. Putschar, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, (Washington: 1985); A. Lovrinčević - Ž. Mikić, *Atlas Osteopatoloških Promjena na Istorijskim Populacijama Jugoslavije*, (Sarajevo: 1989); С. Живановић, *Болести древног човека*, (Београд: 1985); S. Hillson, *Teeth*, (New York: 1986); S. Hilson, *Dental Anthropology*, (Cambridge: 1996).

карактеристики со средновековни серии кои потекнуваат од соседните Р. Бугарија и Р. Србија.

Палеодемографските анализи на скелетната серија Мордовис, покажаа дека од вкупниот број на истражени скелети, 29.0% биле детски, 71.0 % возрасни покојници. Децата највисокиот процент на смртност го имаат на возраст од 0 до 5 години, кога починала 13.0% од детската популација. Најголем процент на смртност кај возрасното население е до 30 год. од животот. Најголем број од мажите починале на возраст од 26 до 30 год., а жените од 16 до 25 год. Шеесеттата година ја доживеале само 6.0% од населението. Просечниот животен век, поради големата смртност кај децата, изнесува само 22,5 години. Бројот на мажи во однос на бројот на жени е малку поголем (36,2%-30,7%). (Табела 1), (Графикон бр.1 и 2)

Од мерливите черепи, 30 припаѓаат на машки, од вкупно 131, додека 28 се на женски покојници, од вкупно 111 женски скелети.

Кранијално должинско-ширински индекс (8:1) кај мажите покажува присуство на три вредности: долихокрани, мезокрани и брахикрани. Најголем број од черепите имаат мезокрана вредност (44,4%), долихокрани (33,3%) и брахикрани (22,2%). (Табела 2, **Графикон 3**)

Кај жените, исто така во најголем процент се мезокрани (42,8%), но кај нив има помало присуство на долихокрани (21,4%) а поголемо присуство на брахикрани черепи (35,7%). (Графикон 4)

Кај вкупниот број на краниуми, мезокрани се 43,7%, додека брахикраните и долихокраните черепи се изедначени или 21,1%. (Графикон 5)

Процентуалната застапеност на останатите кранијални индекси е опфатена во Табела бр.2.

Анализите на посткранијалниот скелет покажаа дека, мажите главно се робусни, а жените многу грацилни. Кај мажите, минималниот раст изнесува 162 см, додека максималниот 182 см. Просечната висина е 170 см и според тоа мажите се на самата граница на висок и среден раст. Кај жените минималната висина изнесува 153 см, додека максималната 170 см. Просечниот раст е 162 см и влегува во категоријата на жени со висок раст. (Табела 3)

Според категоризацијата за телесна висина кај минатите популации, кај вкупното население, доминираат индивидуи со висок раст, а тоа се вкупно 76 или 69.0%. Среден раст е констатиран кај 31 скелет или 28,1%. Многу висок раст имале 3 индивидуи. (Табела 4)

Засебно, кај мажите, 61,9% или 39 покојници имале висок раст. Кај 36,5% или 23 покојници измерен е среден раст, а само еден покојник имал многу висок раст. Слична е и ситуацијата кај жените. Кај нив 78,7% или 37 жени се со висок раст. Среден раст имале 8 жени или 17.0%, а две жени имале многу висок раст.

Половиот диморфизам освен кај кранијалните мерки и индекси и морфолошки карактеристики, добро се воочува и кај мерките и индексите на посткранијалниот скелет.

Поголемиот процент на мезокрани и долихокрани краниуми, како и нагласеното присуство на долги, тесни, високи и курвоокципитални черепи, робустноста на посткранијалниот и кранијалниот скелет и високиот телесен раст (особено кај жените), упатуваат на поголемо присуство на мезокрани медитераниди и динаро-медитераниди, како и присуство на робусниот лептодолихоморфен и нордискиот антрополошки тип.

Автохтоните динарски претставници кои, исто така, биле жители на овој средновековен град, воопшто ги немаат овие карактеристики. Како автохтоно население можеме да ги сметаме и претставниците на грацилните медитераниди. Издвоена е и група на население кое во ниеден случај не припаѓа кај автохтоното население, туку овие се дел од новодоселените жители на оваа населба. Веројатно се работи за словенска популација, составена, пред сè, од лептодолихоморфниот тип и медитеранскиот тип во робусна варијанта, која преку нагласената робустност на скелетот, го носи процесот на славизација, кој што имал несомнено големо влијание кај автохтоното население во средновековието на овие простори. Истовремено, на овој простор продолжило да егзистира и автохтоното динарско население. Скелетите за кои е одредено дека припаѓаат на динаро-медитеранската варијанта, укажуваат на фактот дека со текот на времето, меѓу овие две групи настанала биолошка симбиоза.

Антрополошкиот профил на средновековното население од источно-македонскиот регион е оформен со помош на добиените резултати од истражувањата на средновековните скелетни серии од 5 некрополи од источно-македонскиот простор (Опила, Мордовис, Виничко Кале, Орта Џамија и Жеглиговски Камен)⁸ и од аналогијата со резултатите на скелетната серија од Мордовис.

⁸ Резултатите се превземени од објавената докторска дисертација на д-р. Ф. Вељановска, *Антрополошки карактеристики на населението на Македонија од Неолит до Среден век*, (Скопје: 2000).

Вкупниот број на анализирани скелети е 770, а измерени краниуми се 116.

Кај вкупната популација, најголема е смртноста кај децата. До својата 15-та година починало третина од населението. Од 770 покојници, 450 ја преживеале 20-та година. Кај возрасните, најголем процент на смртност има од 30 до 50 год. Бројот на машките индивидуи е малку поголем од бројот на женските. Вкупниот број на машките покојници е 246, а на женските е 212. Поради големата смртност на децата, просечниот животен век изнесува 25 години, а кај мажите и жените 35 години.

Кај вкупната популација, најголем процент на краниумите имаат вредност на долихокранија (27,7%). Мезокраните и брахикраните се помалку застапени (25,5 % и 26,6%). Кај машкото население најголем број се долихокрани (31,3%), а кај жените брахикрани (30,7%).

Просечниот телесен раст кај мажите изнесува 167,7 см, а кај жените 160.0 см. Мажите спаѓаат во категоријата со среден, а жените со висок телесен раст.

Кај овие некрополи, најчесто е присуството медитеранидите во сите вариетети, со долги или умерено долги, високи и курвоокципитални черепи. Фацијалните скелети се мезопросопи, месени. Посткранијалните скелети се карактеризираат со умерена телесна градба и голем телесен раст.

Робусниот лептодолихоморфен тип, присутен е не само на некрополите од источно-македонската територија, туку и на други средновековни некрополи во Македонија. Карактеристиките на овој тип се мезодолихокранија, долги, тесни или умерено широки неврокраниуми, мезопросопи, месени. Телесната градба и телесниот раст се варијабилни. Мажите се со умерено или робусна градба и средна или висока телесна висина. Жените се главно грацилни и со висок раст.⁹ За краниумите кои имаат нордиски особености и кои се јавуваат на некрополите Мордовис, Орта Џамија и Опила, карактеристична е долихокранијата, тесен и висок неврокраниум, курвоокципиталија, лептопросопи, лептени. Телесната градба е многу робусна, а телесната висина средно висока или висока.

Во групата брахикрани, со високи и планоокципитални черепи, лепто или мезопросопи лица, лептени или месени, со робусна градба кај мажите и умерена или грацилна кај жените, со умерена

⁹ Вељановска, *Антрополошки карактеристики*, 202.

или мала телесна висина, се препознаваат динаридите, а оние брахиморфните, со курвоокципитални черепи и еуропросопи лица се претставници на балтичкиот тип. Кај неколку женски краниуми уочени се и монголски особености.

Како и за населението на Мордовис, така и за средновековното население од И. Македонија, можат да се издвојат три групи:

- Динарско население или динариди, кои можат да се сметаат за автохтона група, според своите антропо-морфолошки карактеристики, која живеела на овие простори уште од втората половина на II милениум пр. н. е. Овој заклучок го потврдуваат краниумите кои се брахикрани, кратки, високи, тесни и планоокципитални. Посткранијалниот скелет е умерен или робустен кај мажите и грацилен кај жените. Телесната висина е средна или висока кај мажите и средна или ниска кај жените. Ова население не влегло во биолошка симбиоза со новодоселените жители на оваа населба.

И на останатите средновековни некрополи на целата македонска територија, динаридите се присутни како доминантни антрополошки типови.

- Втората група е население кое во ниеден случај, според своите антропо-морфолошки карактеристики, не може да се смета за автохтоно. Се работи за претставници на новодоселеното население, во најголем број словенско. Краниумите на оваа група се долихокрани, мезокрани или мезо-долихокрани, долги, тесни, високи и курвоокципитални, со тесни лица и робустен или многу робустен посткранијален скелет, проследен со среден или висок раст. Кај ова население утврдени се лептодолихоморфниот (т.н. словенски) тип и медитеранидите во својата робусна варијанта. Исто така, присутни се и нордиди, кои се карактеризираат со хипердолихокранија, високи и тесни черепи, јаки мандибули, курвоокципиталија, многу робустен посткранијален скелет и среден или висок телесен раст.
- Третата група на население се претставниците на варијантата динаро-медитераниди, која настанала преку биолошката симбиоза меѓу староседелците и новодоселениците. Нивните черепи се мезо-брахикрани или мезокрани, умерено долги, тесни, високи и курвоокципитални. Посткранијалниот скелет е робустен и имаат среден до висок телесен раст.

Со цел да се издвојат синхрони популации, во овој дел ќе бидат презентирани резултатите од паралелите повлечени кај антрополошките карактеристики на средновековното население од Мордовис, со анализирани скелетни серии од соседните држави Бугарија и Србија каде средновековниот период во основа е особено солидно антрополошки истражен.

Во споредба со српските скелетни серии, и машките и женските краниуми од Мордовис се подолги, пошироки и пониски. Челото е широко, лицето потесно и повисоко, со пониски орбити, поширок нос и потесни мандибули. Мордовис најмногу паралели наоѓа кај скелетните серии од Врцалова Воденица¹⁰ и Врбас. Кај сите нив утврден е лептодолихоморфниот и медитеранскиот антрополошки тип.

Кај споредбите со бугарските серии, машките мордовиски краниуми имаат поголема просечна кранијална должина и ширина. Просечно се подолги од поголемиот дел на бугарски черепи, но и кај двете страни доминираат мезокраните черепи. Женските черепи имаат поголема кранијална должина. Ширинско-должинскиот индекс просечно е мезокран, додека бугарското средновековно женско население во едни серии е особено брахикрано, додека во други е особено долихокрано.¹¹

Кај повеќе бугарски серии, бугарските антрополози утврдиле доминација на овие европеидни типови: медитераниди, нордиди, медитерано-динариди и динариди,¹² а истите се присутни и на некрополата од Мордовис.

Може да се заклучи дека скелетната серија Мордовис своите паралели ги наоѓа кај бугарските скелетни серии од некрополите Дуранкулак,¹³ Преслав,¹⁴ Боженички Урвич,¹⁵ Крагулево, Одарци,

10 С. Крунић, "Антрополошка обрада средновековне некрополе на локалитету Врцалова Воденица", Археолошка истражувања дуж аутопута кроз Срем (Нови Сад 1995):50-51.

11 Вељановска, *Антрополошки карактеристики*, 310.

12 Р. Boev, *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostägäische Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung*, (Sofia: Bulgarische Akademie der Wissenschaften, 1972), 270.

13 Ѓ. Ѓорданов, "Антропологични изследвания на средновековни погребенија на разкрити на Големия остров до с. Дуранкулак, Толбухински Округ," *Интердисциплинарни изследвания III-IV*, (София, 1979): 117-128.

14 Ѓ. Ѓорданов, "Антропологични изследвания на средновековни скелети от Преслав," *Интердисциплинарни изследвания V-VI*, (София, 1980): 119-126.

15 П. Боев, Н. Кондова, С. Чолаков, "Антропологично проучување на скелетите от некропола при крепостта Боженички Урвич", *Интердисциплинарни изследвания III-IV*, (София, 1979): 139-148.

Плевен, Казанлак, Луковит, Перник.¹⁶ Мородвиската серија повеќе сличности покажува со мезокраните серии, кои во најголем број се од бугарските некрополи, но и со сите српски серии, кај кои е пресметана просечна мезокранија.

Кај сите серии кои се синхрони со мородвиската, утврдено е поголемо присуство на лептодолихоморфниот, медитеранскиот, динаро-медитеранскиот и динарскиот тип.

Според тоа, антрополошките карактеристики на мородвиските и скелетите од источно-македонскиот простор, како и еден поголем број на скелетни наоди од Бугарија и Србија, повторно ни укажува дека од средновековниот период можат да се одвојат три групи на население: она кое било новодоселено (претежно словенско); потоа автохтоно население, кое продолжило да живее на овие простори и покрај словенското доселување и група која била микс на новодоселеници и староседелци, т.е. производ на нивната возможна биолошка симбиоза.

И како заклучок на сето ова, иако не во голем број, но сепак дел од словенските племиња во првите векови од средновековниот период трансферирале, а некои и се доселиле, т.е. останале да живеат на просторот од Мородвис и на останатите средновековни населби во СИ. Македонија. Тоа го потврдуваат резултатите од антропо-морфолошките анализи, т.е. забележителниот број на долихоидни, курвоокципитални, робусни скелети, особено кај мажите.

Веројатно, на почетокот на своето доселување, Словените не се мешале со автохтоните жители. Според, Ф. Вељановска, био-антрополошкиот процес на славизација не се одвивал толку брзо. Почетокот на овој процес на македонската територија, за сега може да се констатира во 9 или 10 век.¹⁷

Робусниот долихоморфен тип, кој не е присутен само на Мородвис, туку и на повеќе некрополи во Македонија, историско-лингвистичките податоци, средновековната материјална култура и обичаите покажуваат дека Словените во средновековниот период во помал или поголем број, биле жители на овој простор. Сепак и покрај процесот на био-антрополошка славизација, тие не успеале да направат големи антрополошки промени врз автохтоното население кое и понатаму егзистирало на просторот од денешна Македонија, се до денес.

¹⁶ Вељановска, *Антрополошки карактеристики*, 292.

¹⁷ Вељановска, *Антрополошки карактеристики*, 332.

This text summarizes the results of anthropological analyses on the skeletal remains from the archaeological site Crkviste, near village Morodvis. It is an attempt to establish an anthropomorphologic profile of the medieval population that inhabited Morodvis, one of the most significant mediaeval episcopal centers on Macedonian territory.

Also, was made analogies between this population and medieval population from the territories of R. Bulgaria and R. Serbia.

Paleodemographic, anthropo morphological, epigenetic and paleopathological characteristics of this population create own anthropological profile. From this research can be confirmed homogeneity or heterogeneity of the population. It was also possible to separate groups of indigenous people and newcomers, and also a group that developed from their biological symbiosis.

Three population groups can be distinguished: the indigenous dinaric population; newcomers, mostly Slavic; and population that indicates symbiosis already started between two previous groups.

Илустрации:

Графикон 1, процентуално изразена смртност за вкупната популација.

Графикон 2, процентуално изразена смртност % (dx) за машки и женски пол.

Графикон 3, процентуална застапеност на кранијалните индекси кај машкиот пол, лок. Црквиште, с. Мородвис.

Графикон 4, процентуална застапеност на кранијалните индекси кај женскиот пол, лок. Црквиште, с. Мородвис.

Графикон 5, процентуална застапеност на кранијалните индекси кај вкупната популација, лок. Црквиште, с. Мородвис.

Табела 1, вкупен број и процентуална застапеност според пол и возраст, Црквиште, с. Мородвис.

Табела 2, застапеност на категориите на кранијалните индекси кај двата пола, лок. Црквиште, с. Мородвис.

Табела 3, статистика на телесниот раст кај двата пола, лок. Црквиште, с. Мородвис.

Табела 4, застапеност на вредностите на телесниот раст, кај двата пола, лок. Црквиште, с. Мородвис.

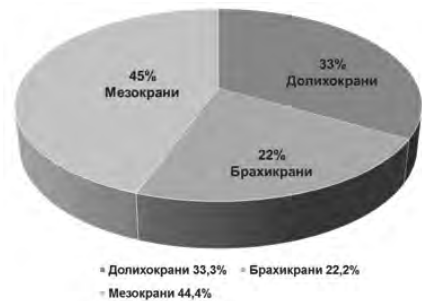
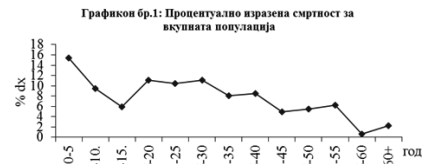
ВИЗАНТИСКОТО ВЛИЈАНИЕ ВО ОРНАМЕНТИКАТА НА РАКОПИСИТЕ ОД РЕЧНИКОТ НА ЦРКВНОСЛОВЕНСКИОТ ЈАЗИК ОД МАКЕДОНСКА РЕДАКЦИЈА¹

Во литературата е познато дека во системот на оформување на словенската ракописна книга се употребувале декоративни композиции под влијание на византискиот стил. Ова се потврдува со многубројните компаративни анализи на заставките и иницијалите на ракописите од 11 и 12 век со иницијалите и заставките од византиските ракописи каде што се согледува подражавање на раскошната орнаментика на грчките ракописи. Но, со текот на времето, како што се ширела и еволуирала ракописната книга, во ракописите од 13 и 14 век се согледуваат нови оригинални декоративни форми. Тоа е период на т.н. тератолошки (чудовиштен) стил, а веќе при крајот на 14 век и почетокот на 15 век во ракописите се јавува нов тип на декорација, т.н. неовизантиски стил, што се среќава до крајот на ракописниот период кога е потиснат од западните орнаментални стилови, кои продираат заедно со печатените книги.

Еден ракопис допушта три декоративни средства² кои, се разбира, не мора секогаш да бидат истовремено застапени во ист ракопис. Тоа се: буква, орнамент и минијатура. Буквата е неизбежен елемент и честопати писецот се стреми да ја искористи и како декоративно средство, претворајќи ја во орнамент. Овој буквен орнамент секогаш е во иницијална позиција, привлекувајќи го вниманието на читателот на најважните делови од читањето во ракописот. Во старите ракописи најмногу иницијали имаат евангелијата (полните апракоси) и апостолите. Овие ракописи содржат многу читања (над 300 и речиси за секој ден) и затоа ваквата рако-

¹ Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција, уред. З. Рибарова, а-в7→, (Скопје: ИМЈ „Крсте Мисирков“).

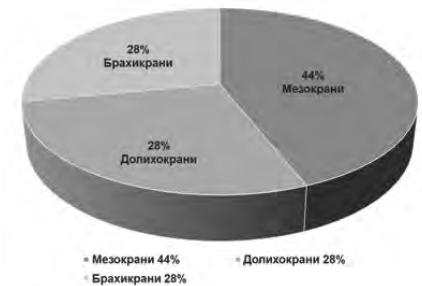
² Н. Райнов, *Орнамент и буква во славянските рѣкописи на Народната библиотека во Пловдив*, (София: Издание на библиотеката, 1925): XXXII–XXXIII.

Графикон 3

Графикон 4

Графикон 5

Староста	Машки	Жени	Дела	Неопредел.	Вкупно	%
Вкупно	1	1	47	47	13	
6-10	1	1	29	29	8	
11-15	1	1	18	18	4,9	
16-20	7	26	1	34	9,4	
21-25	13	19	1	32	8,8	
26-30	21	12	1	34	9,4	
31-35	16	8	1	25	6,9	
36-40	18	8	1	26	7,2	
41-45	9	6	1	15	4,1	
46-50	11	6	1	17	4,7	
51-55	10	9	1	19	5,2	
56-60	1	1	1	2	0,5	
60+	4	3	1	7	1,9	
Неопред.	21	13	11	56	15,5	
Вкупно	131	111	105	346	100,0	
%	36,2	30,7	29,0	3,8	100,0	

Табела 1

Телесна	Н	min	max	X	SD	KV
>	63	161	182	170	3,94	2,3
+	47	153	170	162	3,44	2,1

Табела 3

Телесна	>	Н	%	+	Н	%	ВКУПНО	%
Износ рел	150-159	9	0	140-148	9	0	0	0
Среден рел	160-169	23	36,5	149-158	8	17	31	28,1
Висок рел	170-179	39	61,9	159-167	37	78,7	76	69
Износ рел	180-	1	1,5	168-	2	4,2	3	2,7
Вкупно		63	100		47	100	110	100

Табела 4

Табела 2

писна книга содржи стотина големи иницијали, а (како) правило е ниту еден иницијал да не се повтори. Ова е особено интересно затоа што во секој ракопис се среќава иницијал за одредена буква: во апостолот тоа се буквите б и ч, со кои почнуваат обраќањата 'браќа' и 'чедо', а во евангелијата се среќаваат иницијалите в, во традиционалното обраќање 'во она време', што значи 'некогаш', и р во изразот 'рече (Господ)', каде што 'рече' е 3 л. еднина аорист од глаголот *rešti*. И улогата на заставката е слична, но тука врската со текстот е повеќе од формална и стилистичка природа, освен во случаите кога заставката во својата композиција содржи и заглавие испишано со букви. Минијатурата, пак, како уметничка творба, го толкува текстот со помош на пластични ликови, фигури, пејзажи и симболи.

Меѓу најстарите зачувани ракописи со македонска редакција нема ниту еден со раскошна византиска илуминација, но може да се претпостави дека: „во Охридската школа егзистирала византиска илуминација, особено во времето на цар Самуил, бидејќи таа се наоѓа во неколку раскошни ракописи, кои од 11 век биле копирани од македонските оригинали што биле пренесени во Русија, кога се формирала руската црковна писменост по покрстувањето на Русија“ (Мошин 2009: 14)³.

Во приложениот трудот ќе се задржиме на декорацијата на Евангелието на поп Јован, Охридскиот апостол и Слепенскиот апостол, три црковнословенски ракописи што се дел од базата на проектот Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција. Овој Речник, всушност, е долгорочен проект што се работи во Институтот за македонски јазик и во лексикографската обработка вклучува 29 ракописи со разновидна жанровска структура, пред сè текстови со библиска содржина, химнографски текстови и прозни текстови, хронолошки лоцирани помеѓу 12 и 16 век, односно во периодот во кој експлицитно доаѓаат до израз специфичните особености на македонската редакција на црковнословенскиот јазик, препишани во позначајните скрипторски центри во Македонија, кои ги одразуваат основните разновидности потврдени во старата дијалектна диференцијација на македонскиот јазик.

Евангелието на поп Јован е краток апракос од втората половина на 13 век и содржи 133 листа (се наоѓа во ХАЗУ под сигнатура IIIc1, Mih. 33). Орнаментиката на овој ракопис е со скромни

3 В. Мошин, *Избрани дела, кн. VII*, прир. Ѓорѓи Поп-Атанасов (Скопје: Менора, 2009), 14.

облици, изработена во византиско-словенски и геометриско-растителен стил карактеристичен за ракописите од 10 до 12 век⁴.

Евангелието се карактеризира со три заставки. Првата е на листот 43в, главно прикажана како широка лента во облик на буквата п изработена како густо плетење со ленти во три бои: црвена, жолта и бела, кои се наоѓаат на хоризонталниот дел на плетенката и на нејзиниот десен крак, додека плетенката од левиот крак е само со жолта и бела лента. На горните агли црвената лента се издига малку нагоре, а краевите се свиткани во украсни листови. Втората заставка, што се наоѓа на листот 67р, е изработена во вид на усукано јаже од две ленти во бела и во зелена боја на црвена подлога во тесна рамка со мал правоаголен дел на краевите со растителен мотив. Третата заставка е на листот 117р и на неа е прикажан мотив на густа плетенка од четири ленти (две жолти, една црвена и една сина) без рамка, кои се превиткуваат во благи свивки, а при крајот се спојуваат по две и едните се издигаат нагоре во вид на пупки, а другите се спуштаат надолу во облик на засечени листови. За оваа заставка е карактеристичен е дополнителниот украс, имено горните испупчени делови се украсени со пупки, а долните се со прстени и бисери, што претставува типичен византиски мотив (засведочен во многубројни грчки извори)⁵.

Иницијалните букви на овој ракопис се карактеризираат со едноставен облик на плетенките кои се врзани во јазли со мали финеси во цртањето. Главно тоа се нацрти на буквата в, кои можат да се групираат во неколку групи. Едните се испишани во облици со јамки, со прави хоризонтални потези на горната и на долната линија, а внатре се расчленуваат на рамни вертикални ленти со мала испупченост на стеблото, кое во средината, од левата страна, е украсено со искосен агол, прстен или со пупки (32в). На овој тип иницијали се надоврзува вториот, кај којшто во долниот дел јамката се спушта косо и завршува како тенка свивка (14в). Третиот тип на буквата в е сличен на претходните два, и кај него мевот на буквата е испишан како јамка со свиени краци на лентата, чијшто внатрешен дел завршува со растителен мотив во вид на лист или пупка, а долниот дел завршува со свивка со растителен мотив (53в). Последниот нацрт на буквата в е малку поразличен од претходните. Тој се состои од две ленти што стојат паралелно

4 В. Мошин, *Македонско евангелие на поп Јован*, (Скопје: ИМЈ „Крсте Мисирков“ Стари текстови I, 1954), 18.

5 Ibid., 19.

на вертикалното стебло, често со украсен прстен на средината, а на долниот и горниот крај се сплетени во јазли што ја формираат буквата (23в). Честопати јазолот во долниот крај завршува со растителни мотиви или со долгнавести листови меѓу кои се провлекува лента⁶.

И буквата р има слични мотиви како и буквата в. Таа личи на подолго стебло, без долниот голем јазол што се среќава кај в, чијшто долен дел честопати завршува со украсен растителен мотив или со два или четири клина (63в)⁷.

Иницијалот р на три места се јавува и со поинаков нацрт од претходно споменатиот. На листовите 27в, 31р и 62в овој иницијал има нацрт во облик на рака, чијшто прсти се свиткани во благослов. Раката е украсена со ракав со манжетна нацртан со разнобојни паралелни ленти. Ваков иницијал нацртан со ваков орнамент, според литературата⁸, е типичен византиски иницијал за овој период.

Во ова евангелие, освен иницијалните букви в и р на листовите 75р и 132в се среќава буквата п, а на листот 91в буквата н. Тие се исцртани како два високи столба со украси од резбарски тип со свиени ленти што однадвор се потпираат на стеблата. На листот 81р се среќава уште едно п, а на листот 133в едно о, кои имаат речиси ист тип на нацрт, кружно наредени ленти превиткани во исечени листови, кои ги пуштаат краевите по дијагонала на четирите страни.

Евангелието на поп Јован е украсено и со два цвета нацртани на маргините на листовите 81р и 92в. Цветовите имаат облик на јазол или јамка, исплетени од ленти во две бои. Практично овие цветови ја имаат функцијата „нота бене“, односно „зри“ (гледај!). На маргините се среќаваат и неколку раце во облик на стисната тупаница, што излегува од манжетна на ракав, нацртани со црно или црвено мастило. Рацете содржат цитати меѓу свивките, што ја имаат истата функција како претходно споменатите.

Охридскиот апостол и Слеченскиот апостол во литературата, според орнаментиката, се сметаат за ракописи со народна примитивна фантастична традиција, која всушност во основата го има византискиот геометриски растителен мотив⁹.

6 Ibid., 20.

7 Ibid., 21.

8 Ibid., 21.

9 Мошин, *Избрани дела*, 19.

Охридскиот апостол е краток изборен апостол од крајот на 12 век и содржи 112 листа. Орнаментите во овој ракопис се во црвена контура без боја. Апостолот е украсен со три типа орнаменти: заставки, иницијали и самостојни елементи¹⁰.

Заставките во овој апостол (вкупно 13) се исцртани во неколку видови, но структурно може да се издвојат два типа¹¹. Првиот тип се четириаголните рамки што се протегаат по целата ширина на страницата, сплетени како плетенка во византиски стил, на четирите агли украсени со снопови, кои се состојат од две кадрици и лист или клин меѓу нив. Ваков тип заставка со погуста плетенка има на листот 69в. На листот 83р среќаваме ист ваков тип заставка, со таа разлика што краевите на плетенките во рамката завршуваат надвор од аглите и претставуваат дел од сноповите. Во четириаголна контура се среќаваат и заставките од листовите 107р и 112в, но кај нив плетенките се сплетени со две ленти усукани во јаже. Заставката што се наоѓа на листот 110р е претставена како јаже од две тесни усукани ленти кои на краевите завршуваат во сноп со поизразена острина на клинот во средината.

Уште кај две заставки од овој ракопис се согледува византискиот стил¹². Едната е на листот 79р, што исто така претставува правоаголна рамка, но со поинакво плетење на лентите. Имено геометрискиот стил на плетење е претставен во втората внатрешна рамка каде што усуканото јаже од две ленти минува низ средината и е испреплетено со геометрискиот модел. Кај оваа заставка горните два агла, лево и десно, завршуваат како и претходно споменатите, со снопови од листови со остри врвови, додека украсите на двата долни агли завршуваат со мотив на сверски шепи со канци. Модификација на овој тип заставка претставува онаа на листот 95в. Овде заставката не е вrameна во правоаголна рамка, плетењето е исто како кај претходната, со таа разлика што плетењето има четири јазли, два на краевите, два внатре. Кај внатрешните јазли плетењето продолжува нагоре формирајќи крст. Четирите агли завршуваат со снопови од листови.

Вториот тип заставки се исто така четириаголните рамки што се протегаат по целата ширина на страницата, а краевите им за-

10 С. М. Кулбакин, *Охридска рукопись Апостола конца XII века*, кн. III (София: Археографическая комиссия при Министерството за народна просвета, 1907), VIII.

11 Ibid.

12 Ibid., IX.

вршуваат со мотиви кои поскоро наликуваат на глава на гуска отколку на змиски глави¹³.

И иницијалните букви, се работи за иницијалите в и б, се напишани по образец на византиските¹⁴: столбовите се во вид на плетенки, а во нивните длабнатини се нацртани бисери, на пр. буквите на листовите бв и 8р, или пак бисерите се заменети со листови со остри врвови (пр. 11в).

Во ракописот се среќава уште еден тип на овие иницијали, во архитектурата на византискиот столб се јавува фигура на глава од звер што прави елипса на едниот или на двата краја (пр. 15в, 55в)¹⁵.

Во апостолот на повеќе места се среќава и иницијалот ч (48в) и на едно место иницијалот м (93р), со геометриски стил, обликуван од столбови со соединувачки ленти.

Слепченскиот апостол се одликува со тератолошка орнаментика со примеси од византискиот стил¹⁶. Наспроти карактеристичниот византискиот стил, спокојноста, мерата и грациозноста, во овој апостол се среќаваат спротивни елементи. Свиените ветки се кршат во остри агли, нежните пупки се претворени во груби јазли што нескладно стрчат на столбовите на буквите за разлика од византиските бисери во длабнатините на плетенките.

Овој апостол е полн избран апостол од 12 век и содржи 154 листа. Орнаментиката на ракописот е во една боја, црвена, или пак во црна контура има делови со црни точки или црвени дамки. Иницијалите во овој ракопис се исцртани во вид на коњски глави, птици со ремени околу вратот, со дебели змии со влакна на телата, фигури на луѓе со црвени капи и со црвени гранки во устата во вид на плетенка од ремени – легендарни чудовишта на средновековната фантазија. Заставките што се наоѓаат на листовите 102р и 114в наликуваат на оние од Охридскиот апостол¹⁷: правоаголни рамки што се протегаат по целата ширина на страницата, исполнети со сплетени ленти со растителни украси на четирите агли.

13 Ibid.

14 Ibid.

15 Ф. И. Буслаев, *Исторические очерки по русскому орнаменту по рукописям*, (Петроград: Издание отделения Русского языка и Словесности Академии Наук: 1917), 75.

16 Г. А. Ильинский, *Слепченский апостол XII века*, (Москва: Типография Г. Лиснера и Д. Собко, 1912).

17 Ibid., X

Другите заставки¹⁸ исто така се исцртани како плетенки, но со една суштествена разлика, горната и долната страна на рамката се соединуваат со помош на елипсовиден ремен. Друг тип заставка (слична со заставката на Охридскиот апостол што се наоѓа на листот 110р) е онаа на листот 34р. Тоа се две тесни ленти усукани во јаже, без рамка, но на краевите не завршуваат во сноп со поизразена острина на клинот во средината, како во Охридскиот апостол, туку завршуваат со змиски глави.

Од иницијалите што ги содржи Слепченскиот апостол среде оригиналните чудовишни мотиви, иницијалот ч се среќава со спокојна византиска форма, претставен како стебло што се издига нагоре во вид на византиско столпче, а од него потоа се делат две ветки со нежни никулци и со црвени дамки, што ја формира чашката на иницијалот¹⁹. Ваква спокојна форма се среќава и во долната елипса на иницијалот в, за разлика од горната елипса каде што е исцртан тератолошки мотив²⁰.

Изложениот материјал од трите црковнословенски ракописи од македонска редакција е еден мал дел од мозаикот на богатата словенската орнаментика. Богатството од разните типови иницијали, богатството од заставки и самостојни елементи претставени во досегашните пручувања за словенската орнаментика укажуваат на историскиот развој и континуитет и на различните културни влијанија што се согледуваат и во декорацијата на пишаните споменици. Стилот на словенската орнаментика од ракописните книги се среќава во народниот вез, во мотивите на глинените садови, во резбата итн., па така ракописната книга треба да биде основа за одредување на народните орнаментни стилови.

Summary

In this paper a review is made on Byzantine influence in the decorative elements in the Macedonian Jovan's Evangeliary, Ohrid Apostol and in the Slepče Apostol, the manuscripts that represent the base of the project "The Dictionary of the Macedonian Recension of Church Slavonic". In these three manuscripts and especially in the Macedonian Jovan's Evangeliary, headpiece, initials and decorations are reflecting the Byzantine style in the Slavic handwritten manuscript.

18 Ibid.

19 Буслаев, *Исторические очерки по русскому орнаменту по рукописям*, 81.

20 Ibid.

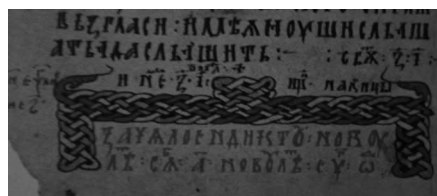
Илустрации

(Фотографиите се направени од фотоснимките на ракописите од Картотеката на проектот Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција, фотографиите што се во боја се направени од изданието на Мошин)

Евангелие на поп Јован, 43в, 67р, 117р, 32в, 14в, 53в, 23в, 63в, 62в, 75р, 92в.

Охридски апостол, 69в, 83р, 107р, 79р, 95в, 6в, 8р, 11в, 15в, 55в, 48в, 93р

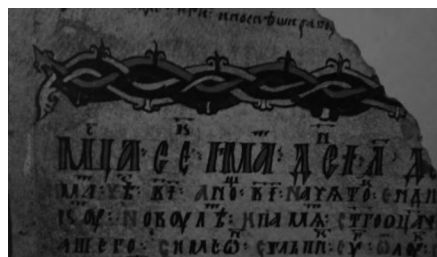
Слепченски апостол, 102р, 114в, 34р

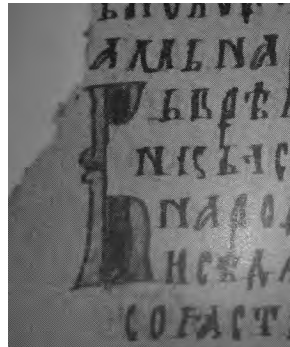
43в

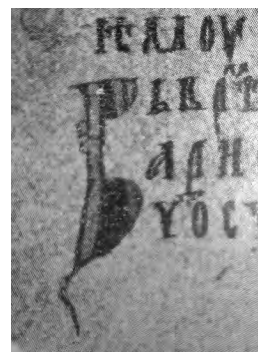
67р

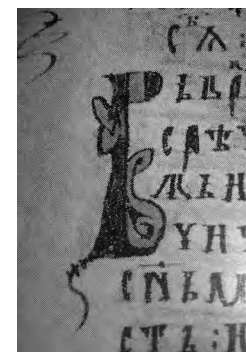
117р

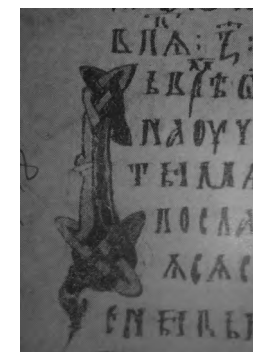
32в

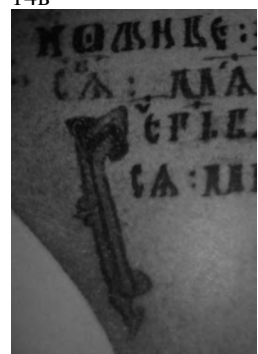
14в

53в

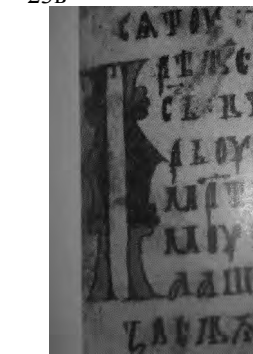
23в

63в

62в

75р

92в

69в

83р

107р

79p

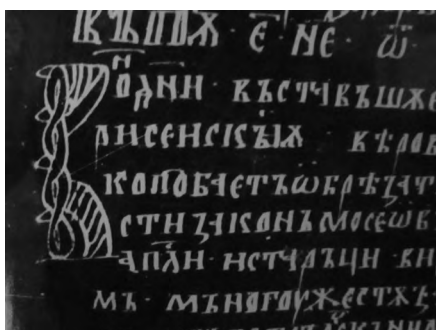
95b

6b

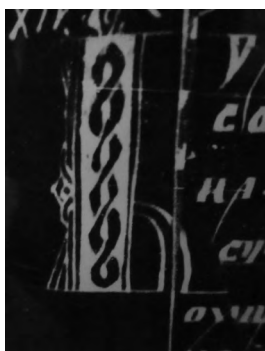
8p

11b

15b

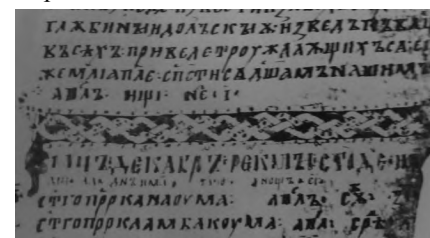
55b

48b

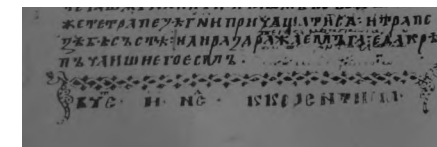
93p

114b

102p

34p

СВОЈСТВАТА НА ΠΤΥΣ И ΠΕΥΚΗ ОПИШЕНИ ВО 'ΕΠΤΟΜΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΩΝ ΕΠΤΑ ОД ПАВЛЕ ЕГИНЕТЕС

Главната цел на статијата е да се претстави можната идентификација на двете видови иглолисни дрвја кои се појавуваат во медицинската дејност на Павле Егинет, еден од најважните византиски автори од медицина¹. Во неговото дело 'Επιτομής Ιατρικῆς Βιβλίων ἑπτά се појавуваат различни називи на растенија, но некои создаваат многу проблеми околу идентификувањето, особено двата називи на два вида иглолисни дрвја, најверојатно бор, познати во античкиот и средновековниот свет под своите грчки имиња πτύς и πεύκη. Во трудов се фокусираме на информациите за својствата на видовите, кои можат да помогнат за да се открие загатката за какви растенија поконкретно станува збор.

Идентификацијата на видовите растенија, т.е. таксономното уредување во систематиката, што се појавуваат во античката книжевност најчесто е многу долг и тежок процес, кој понекогаш завршува безуспешно. Нема сомнение дека овој вид истражувања е подеднакво интересен како за филолозите така и за биолозите, кои се обидуваат да одговорат на прашањата поврзани со различни видови растенија споменати кај старите автори. Резултатите на таквото истражување на литературата се важен инструмент во приближувањето на претставата за древниот природен свет и за односот на луѓето кон природата. Сепак, најголемиот проблем најчесто е решавањето на загатката кој вид растение го спомнал авторот, без што не е возможно да се определи, на пример, неговата функција во културата. Се разбира дека не е возможно да се развијат сите загатки и нормално е што секогаш ќе има вакви видови растенија, кои нема да бидат откриени или кои ќе прават проблеми со нивното класификување². Во старогрчката и визан-

тиската книжевност има многу примери на растенија, кои биле добро познати во древните времиња, но сега, за нас, тие предизвикуваат огромни пречки. Во ваквата група растенија спаѓаат и двата вида иглолисни дрвја кои биле познати под своите грчки називи πτύς и πεύκη.

Резултатите од идентификацијата на називите растенијата во специјалистичката книжевност, т.е. таа која е посветена на медицината, фармацијата или фармакологијата, внесуваат огромен придонес во разбирањето на нивното користење како медицински средства. Иако, во неспецијалистичката литература, т.е. *Belles lettres*, идентификувањето има главно помошна улога, која дозволува да се види представениот свет на конкретното дело од друга перспектива, но во специјалистичката книжевност сиот истражувачки механизам води кон целосно откривање на таксономната класификација, без што не е возможно да се зборува за својствата на идентификувани растенија.

Византиската книжевност опфаќа голем број на медицински и фармаколошки дела, почнувајќи од вакви имиња како Орибасиј, Аетиј, Павле Егинет, Михаил Псел или Јован Актуариј. Со векови во Византиска Империја интересот за функционирањето на човекот, неговите болести и методите на лекување го дадол својот огромен придонес во развој на светската медицина. Медицинските дела на византиските автори биле преведени на арапски и на латински јазик, распространувајќи ги знаењето и искуството низ сиот тогашен цивилизиран свет. Еден од авторите кој имал големо влијание е и веќе споменатиот Павле Егинет.

Информациите за него се многу ограничени и скудни³. Се знае дека живеел во седмиот век од нашата ера, дека се родил во Егина околу 625 г. и починал околу 690 г., но голем дел од својот живот го минал во Александрија (главно после арапската инвазија во 642 г.)⁴. На Павле Егинет му се препишува авторството на делови од физика, гинекологија, токсикологија и воопшто од медицински-

е силфиум, до денеска нема еднозначно решавање во која фамилија растението би требало да спаѓа: J. Cox, "The Ghost of Silphium Past", *Horticulture* 107 (2010): 40-42; K. Parejko, "Pliny the Elder's Silphium: first recorded species extinction", *Conservation Biology*, 17.3 (2003): 925-927; K. Spalik, „Smutna i pouczająca opowieść o silphium”, *Wiedza i życie* 3 (2007): 34-36.

3 Во *Liber Suda* за Павле Егинет ја има само следнава реченица: Παῦλος, Αἰγινήτης, ἱατρός. ἔγραψεν ἱατρικὰ βιβλία διάφορα [Павле, Егинет т.е. од Егина, лекар. Ги напишал различните книги за медицина].

4 A. Kazhdan, ed., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3 (Oxford: Oxford University Press, 1991), 1607-1608.

1 H. Hunger, *Die Hochsprachliche profane Literatur Der Byzantiner*, vol. 2 (München: C.H. Beck'sche Verlagbuchhandlung, 1978), 291-292.

2 Најпознат пример на растение кое предизвикува огромни проблеми со класификувањето

те практики, но тој имал посебен интерес и кон хирургијата. До наши времиња, за жал, сочувани се само учебникот за медицина, т.е. *ἐνχειρίδιον*, под грчкиот наслов *Ἐπιτομὴς ἱατρικῆς βιβλίων ἑπτὰ* (лат. *De Re Medicina libri septem/ Epitomae medicinae*) што во превод значи Седум книги медицински епитоми, но и тој текст не е комплетен. За вредноста на учебников говори фактот што тој бил бргу преведен на арапски од Хунајн ибн Ишак познат лекар и преведувач на медицинските дела, меѓутоа книгата се сметала за збирот на сето знаење за медицина во Западниот Свет⁵.

Авторот го замислил учебникот како генерална енциклопедија за медицина и пишувајќи го црпел многу материјал од античките и од современите писатели, главно од Гален, Диоскорид и од Орибасиј. Делото опфаќа различни аспекти од медицинските науки во смисла хигиена, диететика, знаење за температура, знаење за болести кои се опишени во редот од глава до прст, рани и последници од отровните животни, противотрови за отрови, хирургија, едноставни и сложени апчиња. Во својата енциклопедија, главно во седмата книга посветена на фармакологија, Павле Егинет дава примери на 600 ботанички фармацевтски продукти⁶, меѓу кои и два вида бор, т.е. *πίτυς* и *πεύκη*.

Зборовите *πίτυς* и *πεύκη* се појавуваат седум пати во делото и што е многу интересно тие секогаш одат заедно. За жал, авторот не дава никаков опис на самите дрвја, но сите информации за карактеристиките и својствата се наоѓаат во различни делови. Растенијата прв пат се споменуваат во IV, 11, 2 кога се даваат примери за лекување изгоретини. Авторот истакнува дека кората од *πίτυς* и *πεύκη* дава солидни резултати, како и сушениот адијант⁷ или палени лисја од мирта, кои се исто ефикасни, особено зашто се составени од восочна маст:

*θαυμαστὸν φάρμακον καὶ πίτυος ἢ πεύκης φλοιὸς ἢ ἀδιάντων ξηρὸν λείον ἢ μυρσίνης φύλλα κατακεκαυμένα· [...]· ποιεῖ δὲ τούτων ἕκαστον καὶ μετὰ κηρωτῆς συντιθέμενον.*⁸

5 O. Jurewicz, *Historia literatury bizantyńskiej*, (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984), 128.

6 Kazhdan, *Oxford*, 1607.

7 Т.е. τὸ ἀδιάντων вид растение од фамилија *Adiantaceae*, н. пр. *Adiantum capillus-veneris*

8 J. Ludwig Heiberg, ed., *Corpus Medicorum Graecorum*, vol. 9, fasc. 1 (Lipsiae: B.G. Teubneri, 1921), 331.

Најефикасниот медикамент е исто така кора од бор од Халеп и од обичен, или сув адијант, или палени лисја од мирта. [...] Секое од нив добро делува заедно со восокот.⁹

Другиот дел од текстот каде што се наоѓаат растенијата за кои станува збор е место каде Павле зборува за начините на лекување чирови (IV, 37, 1). Според неговото мислење ваквиот вид рани добро е да се лекува со борови игли или свежа борова кора, измешани со вода, кисело вино, вино или бело сирење. Целата преврска треба да се покрие со лисја од киселица, винова лоза, салата или од цвекло:

*τὰ δὲ πρόσφατα κολλᾶ πίτυος καὶ πεύκης τὰ φύλλα καὶ ὁ φλοιὸς πρόσφατος ὡς ἐπίδεσμος περιειλούμενος μεθ' ὕδατος ἢ ὀξυκράτου ἢ οἴνου, τυρὸς πρόσφατος λειωθεῖς, ἔξωθεν δὲ ἐπιτιθέσθαι δεῖ φύλλα λαπάθου ἢ ἀμπέλου ἢ τεύτλου ἢ θριδακίνης.*¹⁰

Како завој ќе делуваат свежи игли од бор од Халеп и од обичен, исто така и свежа кора измешани со вода или со кисело вино, со вино или со свежо редено сирење, одозгора треба да се стави лисја киселица, винова лоза, цвекло или салата.

Следниот фрагмент во кој Егинет ги споменува анализираните називи е петтата книга (V, 1, 2). Според него не смее да се искористи дрво од обичен бор или бор од Халеп како огрев, поради тоа што дрвјата можат да содржат отровни животни кои можат да паѓаат во храна или во садови:

*τάς τε ἐσχάρας μὴ ποιεῖν ὑπὸ τινα δένδρα καὶ μάλιστα πεύκας ἢ πίτυς· ἐν ταύταις γὰρ σαλαμάνδραι τε καὶ κάμπαι θανάσιμοι πλεονάζουσιν, αἵτινες ὑπὸ τῆς τοῦ πυρὸς ἀλέας θερμαίνόμεναι πίπτουσιν ἐπὶ τῶν ὀψων ἢ τῶν ἄλλων ἀγγείων, εἰ τύχοιεν ἀσκεπῆ.*¹¹

9 Сите преводи на делото од Павле Егинет се направени од страна на авторот на статијата.

10 Heiberg, *Corpus*, vol. 9., fasc. 1, 358.

11 Heiberg, *Corpus*, vol. 9., fasc. 2, 5-6.

Да не се користат како огрев некои видови дрвја, а најмногу бор од Халеп и обичен, бидејќи во нив се наоѓаат гуштери и отровни црви кои загреани со топлината на оган можат да паднат во јадења или низ садови, доколку тие не се покриени.

Во истата книга (V, 27, 3) авторот предупредува да не се организираат гозби во места кои се положени под дрвја, бидејќи од дрвјата можат да паѓаат отровни црви:

ἐπεὶ δὲ καὶ χωρὶς ἐπιβουλῆς διὰ περίστασιν ἔσθ' ὅτε ἐν ἐρήμοις τόποις βλαβεροῖς περιπίπτουσιν, εἰ τύχοιεν ὑπὸ τινα δένδρα, οἷον πίτυς ἢ πεύκας, διαιτώμενοι, προσεχέτωσαν τὰ ἐκ τούτων ἢ τῶν ὀρόφων ἐκπίπτοντα θανάσιμα ζῶα καὶ τὰ ἀγγεῖα τὰ τε τοῦ οἴνου καὶ τὰ τοῦ ὕδατος, καὶ ἐν οἷς ἐψῶσι τὰ ὄψα, πωματιζέτωσαν, ὥς κὰν τῇ τῶν ἰοβόλων ζῶων προφυλακῇ λέλεκται.¹²

Кога, ненамерено, ќе се случи да се собират на непријатно место, доколку се случува под некое дрво, како на пример бор од Халеп или обичен, собирањето да обрнат внимание на отровните животни, кои што паѓаат од дрвјата или од стреата, и исто така да ги покријат садовите за вино и вода, и оние во кои се приготвуваат јадења, како што се вели, со најголемото внимание од отровни животни.

Последните три пати Павле Егинет ги споменува овие видови бор во седмата книга. Првиот фрагмент (VII, 3, 11, 75) е посветен на влијанието на димот од различни дрвја и неговите медицински својства, но истовремено треба да се истакне дека тој е најефикасен при лековањето на очните болести:

ἡ δὲ τοῦ λιβανωτοῦ χρεωδεστέρα πασῶν ἐστὶν ὡς πραῦτέρα, ἰσχυροτέρα δὲ πάλιν ἡ τῆς πίτυός τε καὶ κώνου καὶ πεύκης· ὅθεν πρὸς πτίλα βλέφαρα καὶ μυδῶντας καθοὺς καὶ περιβεβρωμένους καὶ δακρύοντάς ἐστι χρήσιμος.¹³

Најкорисниот од сите е дим од темјан, тој исто така најмногу лекува. Од друга страна најјаки својства има дим од бор, од боро-

ви шишарки и од бор од Халеп и затоа тој е помошен во лекување очни болести како ексудат од око или во лакримации.

Во следниот дел (VII, 3, 16, 55) Егинет вели дека ефектот на делување на обичен бор е поефикасен отколку влијанието на бор од Халеп и во грижата подобро е да се користи првиот:

Πεύκη παραπλησίαν μὲν ἔχει πίτυι τὴν δύναμιν, μετριοτέραν δέ.¹⁴

Обичен бор има слично дејство како бор од Халеп, ама посоодветно [во третманот].

Последен пат авторот ги цитира зборовите πίτυς и πεύκη во 17-та глава на спомената книга, каде што се наоѓаат информации за различни видови преврски за лекување рани (τραυματικά καὶ ἐμπλάστροι т.е. трауматични завои), поделени на категории: за преврзување крвави рани, за спојување, за преврзување фрактури. Целиот завој треба да е составен од три споја, но вториот или третиот мора да е десикант, т.е. материјал кој ќе ја апсорбира влагата. Ваквите својства, според информациите во делото на Егинет, имаат различни растенија, меѓу кои кората од бор, но исти апсорбентни својства имаат и други супстанции и минерали како катран, пепел од лоза, бело олово и оловен оксид:

αὐτῶν δὲ τῶν ἐμπλάστρον αἱ μὲν εἰσι τραυματικά, ἃς ἐναίμους τε καὶ κολλητικὰς καὶ καταγματικὰς καλοῦμεν, διὰ τῶν ξηραίνοντων οὐκ εἰς ἄκρον ἀλλ' ἄχρι τῆς δευτέρας συμπληρουμένης ἢ τρίτης ἀρχομένης συντιθέμεναι τάξεως, οἷάπερ εἰσὶν ἰτέα, δρύς, κυπάρισσος, πίτυός τε καὶ πεύκης φλοιοί, σμύρνα, λιβανωτός, ἄσφαλτος, ἀλόη, ἀριστολογία, τέφρα κληματίνη, ψιμύθιον, λιθάργυρος καὶ τὰ πλείω τῶν μεταλλικῶν.¹⁵

Што се однесува до самите завои, постојат и такви за преврзување рани, кои се нарекуваат крвави, аглутинативни и оние за фрактури. Тие треба да се направат од апсорбенти, кои од друга страна не можат да бидат во крајниот спој, туку во вториот или

¹² Heiberg, *Corpus*, vol. 9, fasc. 2, 25.

¹³ Heiberg, *Corpus*, vol. 9, fasc. 2, 236.

¹⁴ Heiberg, *Corpus*, vol. 9, fasc. 2, 238.

¹⁵ Heiberg, *Corpus*, vol. 9, fasc. 2, 247.

во третиот. Помеѓу апсорбентите има врбица, даб, чемпер, кора од бор од Халеп и од обичен, смирна, темјан, катран, алое, клематис, лозов пепел, бело олово, оловен оксид и повеќе металини супстанции.

Информациите за својствата на двата вида иглолисни дрвја *πίτυς* и *λεύκη* се во согласност со современото знаење и фармацевтската употреба, но, за жал, тие не внесуваат многу во идентификувањето на видовите. Според етимолошкиот речник на старогрчкиот јазик од Пјер Шантрен сигурно е дека двата називи не се синонимни и означуваат различни видови од фамилијата *Pinaceae* (= *Coniferae*) – борови, од редот *Pinales* – боровидни¹⁶, од друга страна речник на грчкиот јазик од Лидел-Скот-Донс на анализираниите зборови им придава ист состав на систематските називи, т.е. *Pinus laricio*, *P. pinea*, *P. halepensis*¹⁷. Но не можеме да го негираме фактот дека Теофраст јасно ги разграничувал називите. Според тврдење на античкиот ботаничар, изразено во Историја на растенијата (III, 9, 5), помеѓу *πίτυς* и *λεύκη* ги има следниве разлики: првото дрво е посјајно, има потенки лисја и помала големина, но главната разлика е ова што *λεύκη* нема да оживее после горење¹⁸.

Во *Pinaceae* влегуваат околу 240 видови иглолисни и смолни дрвја, т.е. четинари, од родови бор, ела, ариш и смрека, што претставуваат повеќето од четинарите во европската флора¹⁹. Во родот *Pinus* – бор спаѓаат зимзелени, иглолисни дрвја, поретко грмушки, чии израсходи се разликуваат на долги и кратки. Иглите се наоѓаат на кратките израсходи, имаат нежно назабени рабови. Цвекињата се еднополови, т.е. одделно ги има женските и машките (женските се наоѓаат на врвот на минатиот израсход, машките – на база). Шишарки имаат различна големина, седат или висат што во принцип зависи од видот. Изградени се од лушпите со карактеристичен, ромбоиден диск (*scutellum*). Преставниците на родот бор главно растат на северната хемисфера од Арктикот па дури и во тропските средини.

16 P. Chantraine, *Dictionnaire Étymologique de la Langue Grecque. Histoire des mots*, (Paris: Éditions Klincksieck, 1974), 893, 907.

17 H. George Liddell, Robert Scott and Henry Stuart Jones, *A Greek-English Lexicon*, (Oxford: Oxford University Press, 1996), 1398, 1409.

18 A. Hort, ed. & trans. *Inquiry into Plants*, vol. 1 (London: William Heinemann, 1916), 214.

19 A. Szwejkowska and J. Szwejkowski, *Botanika, vol.2 Systematyka* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007), 345.

Називот *πίτυς* може да означува различни видови бор, но особено *Pinus halepensis* Mill. – бор од Халеп или алепски бор. Ова е вид на дрво со височина од 5 до 20 метри, со карактеристичен, чадорен облик на горниот дел. Израсходите се подигнуваат широко. Кора е со светлосива боја, црвеникава во пукнатините. Иглите се тенки, долги од 35 до 65 милиметри, со малку сина боја. Шишарките се долги, конусни, со големината помеѓу 5 до 12 сантиметри, незрели седечки, додека зрелите, пак со крива форма, се наоѓаат на дебели дршки. Овој вид се сеќава главно крај крајбрежјето на Медитеранското Море и обично расте во височина од 0 до 1000 м. надморската висина. Сегашниот опсег на растението е многу ограничен и распрскан поради фактот што станува збор за високо ценето дрво кое се користело во изградба на бродови. Уништувањето на шумите предизвикало значително намалување на појавата на алепскиот бор дури и во античките времиња²⁰. Веројатно е што за времето на Павле Егинет дрвото не било многу познато.

Што се однесува до вториот назив *λεύκη* неговото идентификување би се однесувало на различни видови борови, но некои истражувачи на античката ботаничка книжевност како Артур Хорт, Жежи Шнајдер и Марија Сергеенко сметаат дека терминот може да ги означува следниве видови: бел бор – *Pinus sylvestris* L., црн бор – *Pinus nigra* Arn., или пиња – *Pinus pinea* L. Според нас, идентификувањето на називот со бел бор нема смисла во однос на делото од Павле Егинет, бидејќи овој вид е карактеристичен за северната сфера на Европа и не се среќава во Грција.

Pinus pinea – пиња е дрво високо од 8 до 25 метри, со интензивно зелена, густа и широка крошна во облик на чадор. Овој вид е двоигличен, што значи дека во израсходот растат по две игли, долги од 7 до 12 сантиметри. Шишарките имаат темна боја, се градат од тврди и дебели лушпи, широки од 7 до 12 сантиметри и долги од 8 до 14 сантиметри. Семето се јаде, изгледа како мало оревче, содржи голем број калиум, магнезиум, витамин Е и каротеноиди²¹. Расте на надморска висина од 0 до 800 метри, главно во суви и песочни места. Според палеоботаничките истражувања на Вилхелм Клаус видот е силно поврзан со другите борови од

20 Z. Podbielkowski, *Fitogeografia części świata, vol. 1 Europa, Azja, Afryka* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002), 102.

21 F. Hageneder, *The Meaning of Trees. Botany, history, healing, lore*, (San Francisco: Chronicle Books, 2005), 146.

Медитераниот и најверојатно потекнува од Пиринејски Полуостров²².

Вториот вид кој може да се идентификува со грчкиот термин *πεύκη* е црн бор – *Pinus nigra*. Брица е дрво високо од 10 до 20 метри. Лушпестата кора има виолетово сива боја, израстоците растат хоризонтално. Иглите се крути, густе и малку бодливи, долги од 65 до 110 милиметри. Шишарките имаат округла форма, со слабо заокружени лушпи, широки 4 сантиметри и високи 6 сантиметри. Овој вид расте на варовнички почви во висина од 0 до 1200 метри, има извонредно стопанско значење за македонската флора.

Павле Егинет е сосем во право кога препорачува да се користат боровите во лекување различни болести. Всушност, боровите даваат различни хемиски супстанции, кои и денес се користат во медицината и поради тоа многу често растенијата се наоѓаат во европските фармакопеи²³. Фармацевтски производи што се придобива од бор се:

1. *Pini folium* – борови игли од кои се добива етерично масло *Pini oleum*, кое содржи многу пинен, што го олеснува искашлувањето, повеќе работи антибактериски и спазмолитично. Од течен екстракт се произведува сируп – *Pini sirupus*
2. *Pini pix liquida* – течен боров катран кој се придобива од сува дестилација на дрво, т.е. без достап на воздух. Катранот ги содржи фенолите, т.е. група ароматични јагленоводори, како крезол, гвајакол, пирокатехол. Супстанциите имаат силно антибактериско и антифунгално дејство.
3. *Pini balsamum* – боров балсам се добива од сечење на стебло, после дестилација на балсамот се добива терпентин. Остаток на дестилацијата е колофон кој ги содржи абиетинова и пимарова киселините и пинипикреин. Поради тоа се користи како компонента на обвивката.
4. *Pini gemmae* и *Pini turiones* – борови пупки и израстоци, содржат дитерпенски смолни киселини, флавоноиди и другите супстанции, чии својства можат да се искористат во препарати за искашлувањето и дезинфекција.

22 W. Klaus, "Mediterranean Pines and their History", *Plant Systematics and Evolution* 162 (1989): 147. 150.

23 *Pharmacopea Polonica. Editio VIII*, vol. 3 (Warszawa: Urząd Rejestracji Produktów Leczniczych, Wyrobów Medycznych i Produktów Biobójczych, 2008), 2683-2684.

5. *Pini cortex* – борова кора, содржи кондензирани танини, фенолни киселини, мали количини етеричните масла и јагленхидрати.

Нема сомнение дека Павле Егинет ги знаел сите својства на боровите и нивното влијание на човечкото здравје. Треба да се додаде дека сите видови од родот *Pinus* ги имаат ваквите лекови својства. Од една страна тоа докажува дека авторот навистина имал многу широко познавање за хемиските својства на различни супстанции, особено растенијата, од друга пак токму фактот што сите претставници на боровите манифестираат слични својства го отежнува процесот на систематско класифицирање на споменати растенија. Невозможност на еднозначното идентификување произлегува од фактот што авторот не ги определува анализираните називи со никакви придавки. Треба да се истакне фактот дека авторот требал да ја испроба комплицираната материја во време, кога пристапот кон модерната истражувачка методологија и технологија речиси бил невозможен. Со вроден талент на научник и лекар Павле Егинет ги презентирал информациите што му биле познати преку знаењето и практиката, а временскиот јаз кој не одделува од потеклото на неговото дело секогаш ќе претставува дополнителен проблем за разбирањето на зборовите на Павле Егинет.

* * *

Ботанички описи на сите идентификувани видови бор (според Eugen von Halacsy, *Conspectus florum Graecae*, vol. 3, Lipsiae 1904, p. 451-454.):

Pinus halepensis Mill.

Trunco erecto, cortice cinereo, coma effusa, ramis erecto-patulis; foliis geminis, tenuissimis, subflaccidis, laete virentibus, margine serrulato-scabriusculis; strobilis solitarius vel 2-3 verticillatis, junioribus subsessilibus, dein in pedunculo crasso reflexis, oblongo-conicis, obtusiusculis, squamarum apophysi planiuscula, transverse leviter carinata, umbone vi prominenti; ala semine 3-4plo longiore.

Pinus nigra Arn.

Trunco erecto, cortice nigricante, coma subpyramidalis vel

umbraculiforme, ramis subhorizontalibus; foliis geminis, rigidis, serrulato-scabris; anthenarum appendice dense arguteque denticulata; strobilis solitariis 2-4 verticillatis, sessilibus, horizontalibus, ovato-conicis, acutiusculis, squamarum ungue extus sub apophysi nigro, apophysirhomboidea, convexa, nitida, transverse carinata, umbone planiusculo vel depresso, saepe mucronato; ala semine triplo longiore.

Pinus pinea L.

Trunco erecto, cortice cinereo, demum rufescente, coma umbraculiformi, ramis horizontalibus; foliis geminis, tenuibus, serrulato-scabris; strobilis subterminalibus, solitaris geminisve, subsessilibus, horizontalibus vel subreflexis, ovato-oblongis, obtusis, squamarum apophysi rhomboidea, depresso pyramidata, nitida, annulis quadratis concentricis notata, umbone parvo depresso; seminibus magnis, obovatis.

Summary

The main aim of this paper is to identify the two species of conifers that in Ancient Greece were called *πίτυς* and *πέυκη*, both of which occur in the text of *Epitomae Medicinae libri septem* by Paul of Aegina. Identification, or taxonomic classification as a Botanist would say, of those two species for a very long time has been causing problems both to Philologists and Botanists interested in Byzantine medical and pharmacological literature. In my paper I focus on what Paul of Aegina said about chemical qualities of those two species, how and when they could be used as remedy or medicine. Most of all I will investigate if all the pieces of information given by the author are useful for the identification of the plants. The short text of the paper is enriched by the Botanical Descriptions and Distribution Maps of all identified species, which EUFORGEN c/o Bioversity International Via dei Tre Denari, 472/a, 00057 Maccarese (Fiumicino) Rome, Italy allowed me to publish in this paper.

Листа на мапи

Pinus halepensis

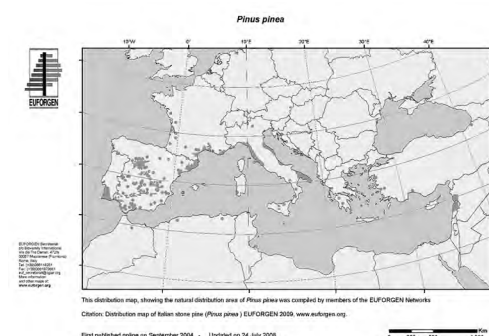
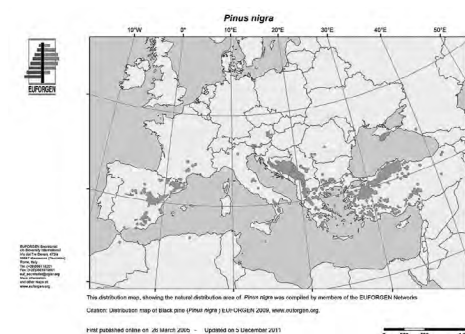
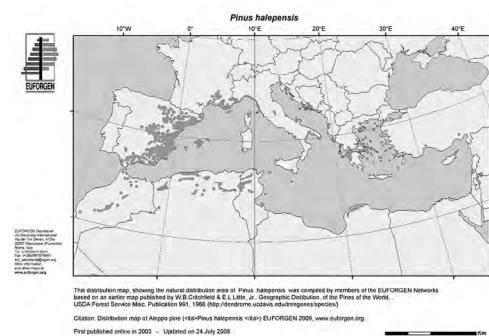
http://www.euforgen.org/fileadmin/templates/euforgen.org/upload/Documents/Maps/JPG/Pinus_halepensis.jpg

Pinus nigra

http://www.euforgen.org/fileadmin/templates/euforgen.org/upload/Documents/Maps/JPG/Pinus_nigra.jpg

Pinus pinea

http://www.euforgen.org/fileadmin/templates/euforgen.org/upload/Documents/Maps/JPG/Pinus_pinea.jpg

АСТРОЛОГИЈАТА КАКО МЕТОД ЗА ОСОЗНАВАЊЕ НА ИДНИНАТА. КОСМИЧКИОТ СУДБИНСКИ ДЕТЕРМИНИЗАМ VERSUS СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ЦРКОВНИ ДОГМИ

Големата моќ на фаталистичката концепција за претскажување со помош на набљудување на движењето на небесните тела и појави како обид на човекот да навлезе во иднината, се забележува во долгиот и континуиран опстанок на астрологијата, од нејзината појава кај вавилонските свештеници астролози, Халдејците,¹ преку Египет во Источните земји и благодарение на Александрискиот период, кога започнала да се шири низ целиот Западен свет.² Во фокусот на истражувањата на халдејските астролози биле Космосот со сите негови феномени, небесните тела и појави и нивното симболичко толкување со цел определување на среќни и несреќни денови и претскажување на раѓањето, карак-

1 Појавата на астрологијата за прв пат се забележува меѓу Халдејците, каста на вавилонските свештеници од месноста Халдеа, лоцирана во југоисточен Вавилон. G. Luck, *Arcana Mundi, Magic and the Occult in the Greek and Roman Worlds*, A Collection of Ancient Text, Translated, Annotated and Introduced by G. Luck, (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006), 371. Одредени научници сметаат дека астрологијата е тесно поврзана со суеверието од аспектна претскажување. Schiaparelli, *I Primordi ed i Progressi del V Astronomia presso i Babilonesi*, (Extr. of Scientia Rivista di Scienza, iii.) (Bologna: 1908), 22.

2 F. Cumont, *Astrology and religion among the Greeks and Romans*, (New York: The Knickerbocker Press, 1912), 153, 154. Покрај Блискоисточните Цивилизации, како една од цивилизациите која со помош на методолошките проучувања на небесните појави се наметнала во светот, се издвојува и Стара Грција. Влијанието на сидералната револуција од Блискоисточните култури се забележува во првите обиди на Талес за предвидување на затемнувањето на Сонцето. В. Митевски, Претсократовци, (Скопје: Матица Македонска, 1999), 10. Научната мисла кај претсократовците која била во насока на воспоставување и утврдување на владеењето на космичката законитост со светот, во голема мера била под влијание на сидералната револуција од Вавилон. Според Ајсхил, човекот треба да биде задоволен со својата судбина и треба да остане на положбата која му е доделена, бидејќи доколку се обиде да загосподари со нешто што не е негово, туку е во божја, т.е. космичка надлежност, тој се поставува антикосмички и со тоа го урива своето постоење. М. Djurić, *Istorija Helenske etike*, (Beograd: 1987), 80.

терот и судбината на одредени личности врз основа на небесните конфигурации.³ Оттаму, според Г. Лак, доколку го сфатиме јазикот на вавилонските астролози, ќе умееме да ги разбереме минатото, сегашноста и иднината.⁴

Појавата на христијанската религија го одбележува пресвртот во верските идеологии и сфаќањата на луѓето. Учењата за судбинскиот детерминизам, според христијанската теологија се произлезени од смислата на сепостоечкото и зависното од Божјата замисла и од Бога, кој на човекот му ја дарил слободата на волјата и му дал можност да бира, дали ќе оди по патот на доброто или пак ќе скршне од него и ќе појде по патот на гревот и злото, а по смртта на Судниот ден пред Страшниот суд ќе одговара за своите животни постапки, па оттаму и христијанските учења за Страшниот суд, Рајот и Пеколот.⁵

Заемната поврзаност за судбинската предопределеност и слободната волја, како концепција на нелогичност и контрадикторност, довела до дуализам во восприемањето на христијанското учење. Определувањето на доминантноста на судбинското, наспроти слободната волја ги отворило прашањата од типот: Како е можно човекот да дејствува независно и слободно, доколку карактерот и животниот тек однапред му се предопределени од Бога?⁶ Христијанската теологија, овие логички нејасности се обидела да ги разреши преку застапувањето на предопределеност на сите случувања, но и преку учењето за слободата на човечката волја, најдоблесно прикажани преку примерот на Христовата жртва. Решението за проблемот на судбинската предопределеност и личниот избор на сопствениот пат, е дадено во Христовиот живот, во кој, најсовершенно се споени логички неспоивите нешта: судбината и слободната волја. Христос, со цел да ја изврши божествената мисија, а со тоа да се оствари она што однапред му било предопределено, преку чинот на саможртвување покажал слобода во дејствувањето. Бидејќи и астрологијата се занимавала со проучувањата на овие прашања, но своите одговори ги вметнала во сферата на космичкото, од страна на Црквата се доживувала како

3 J. Bidez and F. Cumont, *Les mages hellénisés. Zoroastre, Ostanès et Hystaspe d'après la tradition grecque*, (Paris: Les Belles Lettres, 1938); Luck, *Arcana Mundi*, 371.

4 *Arcana Mundi*, 384.

5 Т. Вражиновски, *Македонска народна Библија - Библиски мотиви во народната традиција*, (Скопје: Матица, 2006).

6 З. Крстевски, *Судбината и етиката. Филозофските учења за слободната волја и судбината на човекот*, (Скопје: 2008), 90-91.

закана и конкуренција на христијанското пророштво, па поради тоа била прогласена за ерес. Оттаму, бројните теории на философите кои се нуделе како решение на овој философско-теолошки проблем, биле прогласени за безбожни од страна на Црквата, која што авторите на текстовите ги прогонувала, а нивните записи јавно ги горела. Ваквата состојба допринела до одвојување на христијанското учење од философијата, која ја загубила својата самостојност и поради нејзиното сосредоточување кон откривањето на вистинитоста на христијанството и христијанското верување, се претворила во средство за докажување на христијанските догми.⁷

И покрај тоа што астрологијата на територијата на Римската Империја за време на зачетоците на христијанството била прикажувана како ерес, несомнено е дека односот на христијанската црква кон неа, долго време бил двосмислен.

Сведоштвата на негативниот став кон астрологијата, пред создавањето на Новиот завет биле заведени и од страна на Еврејскиот свет во Стариот завет, збирка на книги создадени во периодот меѓу X-ти и II-ри век пр.н.е., во кои на повеќе наврати се критикувани, не само астролозите, туку и сите оние кои биле под нивно влијание. Во Стариот завет, дадена е и казната со каменување до смрт за сите оние кои им биле во служба на другите богови и им се поклонувале на Сонцето, Месечината и другите небесни тела.⁸ Негативниот став на еврејскиот свет кон астрологијата, а воедно и застапеноста на небесните тела и појави, освен во Стариот завет,⁹ се забележува и во псевдографските текстови од Првата книга на Енох, датирана најверојатно околу почетокот на II-ри век, во кои непознатиот автор тврди дека астрологијата е зло, бидејќи била изучувана од страна на мажите под инструкции на еден од паднатите ангели.¹⁰

7 Л. Ковачева, *Астрологија во антиката: Вавилон, Египет, Стара Грција, Античка Македонија*, Стар Рим, (Скопје: Силсонс, 2013), 269.

8 Стар Завет, *Второзаконие* (Петта книга Мојсиева), 17. 3-5, *Свето Писмо на Стариот и Новиот Завет*, Ревидирано издание, со благослов на Светиот архиерејски синод на Македонската православна црква (Скопје: 2006), 222.

9 *Свето писмо, Библија, Стариот Завет*, (2006): Исаија 47. 13-15, 958; Јов 38. 33, 810; Еремија 10. 2, 985; Езекил 8. 16-18, 1056-57; Исход, 20. 3-5, 88; *Второзаконие* (Петта книга Мојсиева) 4. 19; 5. 7-9, 207, 208; Присуството на вавилонските свештеници астролози, Халдејците и толкувачите на сонови се застапени во книгата на *Даниил*: 2. 10-12; 4. 6; 5. 7-8; 5. 15, 1106-1117.

10 Т. Barton, *Ancient astrology*, (London and New York: Routledge, 1994), 68. Неговото мнение најверојатно се должи на приказната за Енох, синот на Ноа, кој бил вознесен

Покрај негативниот став, во истиот период од II-ри век се забележува појава на позитивен став кон астрологијата од страна на дел од еврејското население, најверојатно под надворешните влијанија, заведени во неколку хебрејски текстови со астролошка содржина.¹¹ Во текот на IV-ти век, па сè до VI-ти век, на подовите на синагогите низ Палестина и на др. места, се забележува појава на мозаички хороскопи со претстави за кои не може со сигурност да се тврди што е претставено на нив: дали се тоа 12-те синови на Јахве, 12-те еврејски племиња или пак, едноставно 12-те месеци во годината.¹² Присуството на астрологијата и астролошките влијанија е застапено и во книгата за Мудроста на Соломон, за која стојат претпоставките дека била напишана од страна на Евреин, кој живеел во Александрија во времето на раѓањето на Исус. Иако оваа книга не е канонизирана, сепак, за нејзината важност и влијание врз почетоците на христијанската книжевност сведочат, наместа, речиси осумстотини цитати во делата на св. Августин.¹³

Спротивностите околу прашањата за астрологијата се заведени и во вавилонскиот Талмуд, во кој јасно стои дека во VI-ти век меѓу рабините се издвојуваат два става: едниот, во кој се подржува индивидуалната натална астрологија и кој тврди дека: „Израел се наоѓа под астролошко влијание“ и другиот, кој ја негира астрологијата и тврди дека: „Израел е имун на астролошкото влијание.“¹⁴

И христијанството бележи двоен став кон астрологијата. Наспроти осудувањата и критикувањата на астрологијата, неизоставно е присуството на небесните тела и појави во христијанските

на небото и именуван за чувар на небесните богатства и божествениот престол, но и претпоставен на ангелите. Откако на небото ги научил сите тајни и мистерии, тој, заедно со сите ангели кои ги носел на неговиот грб, ги исполнувал наредбите дадени од Бога. Темите од книгите за Енох, потем, биле разработени од страна на христијанските книжевници. Ковачева, *Астрологија во антиката*, 270-271.

11 Ц. Х. Чарлсворт интересот на Евреите за астрологијата го припишува на описот на Соломон на деканите, под превезот на демонските сили. J. H. Charlesworth, „Jewish interest in astrology during the Hellenistic and Roman period,” in *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt (ANRW)*, ed. W Haase (Berlin and New York: Walter de Gruyter, 1987), 934-937; Исто така, тој упатува на фрагментарните записи од Свитоците од Мртвото Море, во кои се забележува употребата на индивидуалниот хороскоп. Charlesworth, „Jewish interest in astrology,” 938-940.

12 Barton, *Ancient astrology*, 70.

13 Во книгата се забележани тврдењата на Соломон, дека, сите видови на окултни знаења, вклучувајќи ги и толкувањата на положбите на ѕвездите, потоа астрономските феномени: двата еквиноциума и двата солстициума, како и цикличните промени на годините и годишните времиња ги добил од Бога. Luck, *Arcana Mundi*, 376.

14 Barton, *Ancient astrology*, 70.

доктрини. Иако, еден дел од Битието се однесува на Божјото создавање на ѕвездите како знаци,¹⁵ сепак, не постојат докази за верувањето во моќта на ѕвездите кај Исус и неговите ученици, апостолите. Астролошките појави и влијанија во голема мера се застапени во приказните за раѓањето и смртта на Исус. Во приказната за раѓањето на Исус се говори за трите мудреци од Истокот, јасно замислени како астролози кои ја следеле ѕвездата која го најавила раѓањето на царот на Евреите.¹⁶ Оваа приказна, како неизоставен дел од христијанската традиција, според Г. Лак го потврдува општото верување за улогата на небесните тела, како гласници на претстојните големи настани, а не како натприродни сили и тела.¹⁷

И приказната за смртта на Исус се темели на појавата на астролошките феномени, во случајов, затемнувањето на Сонцето. Во приказната е даден описот на настанувањето на „темнината по целата земја“, која започнала по распнувањето на Исус на крст, непосредно пред неговата смрт.¹⁸ Доколку „темнината по целата земја“ се сфати како астролошки феномен на затемнување на Сонцето,¹⁹ како што е наведено во Евангелието според Лука: „и сонцето се помрачи...“,²⁰ тогаш тоа претставува панданна светлата ѕвезда. Оттаму, несомнено е дека постои дуализам во приказите кои ги опишуваат раѓањето и смртта на Исус: светлината, наспроти темнината. Затоа, во согласност на астралните религии на Блискоисточните и Западните цивилизации, според кои „единствена сила е Бог, но не треба да се игнорираат знаците на небото“, според Г. Лак, на Христовото раѓање и смрт може да се гледа како на космички настани.²¹

Необичните записи во кои астролошките тела се поврзуваат

15 Стариот завет, *Битие*, 1. 14-15, *Свето Писмо на Стариот и Новиот Завет*, 10.

16 Новиот Завет, *Евангелие според Матеј*, 2. 1-12, *Свето Писмо на Стариот и Новиот Завет*, 6.

17 Luck, *Arcana Mundi*, 376.

18 Нов Завет, *Евангелие според Матеј*, 27. 45; *Евангелие според Марко*, 15. 33; *Евангелие според Лука*, 23:44-45, *Свето писмо, Библија* (2006) 43, 68, 109.

19 Новиот Завет, *Евангелие според Матеј*, 24. 29; *Евангелие според Марко*, 13. 24-5; *Евангелие според Лука*, 21. 25-26, *Свето Писмо на Стариот и Новиот Завет*, 36, 64; 105.

20 Новиот Завет, *Евангелие според Лука*, 23:44-45, *Свето Писмо на Стариот и Новиот Завет*, 109.

21 Luck, *Arcana Mundi*, 377.

со името на Исус се дадени во Книгата на Откровението,²² каде во своите пораки, на оние верници кои ќе го следат неговиот пат им ја ветува утринската ѕвезда,²³ наместа тој самиот се споредува со утринската ѕвезда,²⁴ додека пак, наместа, ѕвездите се претставени како симбол на ангелите.²⁵ Застапеноста на астролошките феномени, се забележува и во Посланието на Галатјаните,²⁶ прикажани преку празнувањата на паганските празници од древните календари, лоцирани околу двата еквиноциума и двата солстициума. Наспроти нејасниот став на Светото Писмо за астрологијата, во Посланието на Галатјаните се забележува загриженоста на апостолот Павле, кој паганските древни обичаи поврзани со обожувањето на небото и небесните знаци ги сметал за закана на христијанското учење. Имајќи го предвид почитувањето на небесните тела, како неизоставен дел од паганската астралната религија која несоодветствувала на христијанската религија и Божјото Слово, св. апостол Павлево Посланието ги предупредува Галатјаните да не прават прослава во чест на појавувањето на младата, Месечина.²⁷

Спротивставени ставови и одредени компромиси околу прашањата за астрологијата се забележуваат кај мислителите во периодот од рано христијанството. Астрологијата, според неоплатонистичкиот христијански философ Ориген (185-255 год), од една страна претставувала опасна и безвредна наука инспирирана од злите духови, а бидејќи била практикувана на земјата од страна на луѓето, оттаму била и надвор од човечките сили. Од друга страна пак, тој ѕвездите ги доживувал како рационални или духовна битија кои, иако не ги предизвикувале настаните кои требале да се случат, сепак биле во служба на луѓето и им

22 На почетокот на Откровението, Исус се појавува пред апостол Јован во сета своја големина: „Во Својата десна рака Тој држеше седум ѕвезди, [...] Неговото лице светеше како што сонцето сјае со полна сила.“ Нов Завет, *Откровение на апостол Јован*, 1. 16, *Свето Писмо на Стариот и Новиот Завет*, 300.

23 Нов Завет, *Откровение на апостол Јован*, 2. 28, *Свето Писмо на Стариот и Новиот Завет*, 301.

24 Нов Завет, *Откровение на апостол Јован*, 22. 16, *Свето Писмо на Стариот и Новиот Завет*, 315.

25 Нов Завет, *Откровение на апостол Јован*, 1:20, *Свето Писмо на Стариот и Новиот Завет*, 300.

26 Новиот Завет, *Послание на Галатјаните*, 8-11, *Свето Писмо на Стариот и Новиот Завет*, 248.

27 Новиот Завет, *Послание до Римјаните* 8. 38-39, *Свето Писмо на Стариот и Новиот Завет*, 211.

претскажувале многу нешта за нивната иднина. Ваквото мнение кај Ориген, несомнено упатува на неговите спротивни ставови за астрологијата.²⁸ Сепак при толкувањето на астрологијата, тој направил одреден компромис. Од една страна, во својата беседа рекол дека, на сите оние кои во свездите ја бараат тајната на животот треба да им се изрече анатема, т.е. клетва на проклетството, бидејќи го загадуваат Божјиот храм и го поразуваат Божјиот народ. Додека пак, од друга страна, во неговите *Коментари за Битието*, во делот за создавањето на свездите како знаци, престанува да ја напаѓа астрологијата. Во Коментарите Ориген навел дека, човечката слобода е сочувана благодарение на Господ, кој однапред ја знаел сета вечност и сите дела кои на човекот му се судени да му се остварат. Според него, свездите не се средства, туку се знаци со голема моќ која луѓето не можат да ја протолкуваат, па поради тоа биле создадени од страна на Господ, со цел да се испитаат. Во својата дискусија, Ориген се обидел да го отстрани судбинскиот космички детерминизам на човекот и да му го предаде на Бога, со што преку чинот на предавање на надлежноста на човечката судбинска предопределеност, укажал на предизвикот на астрологијата со Црквата. Свездите ги толкувал како „натприродни сили“, налик на ангели или добри демони, кои на небото се движат со помош на Божјата рака и ги запишуваат сите космички случувања, од создавањето до крајот на светот и во еден дел претставуваат медиум со чија помош се одигрува предопределената судбина на луѓето.²⁹ Овие размислувања, кои во голема мера наликуваат на идеите за свездите кај гностиците и неоплатонистите, кои свездите не ги набљудувале како предмети водени од страна на божествената волја, туку, како интелигентни тела со душа, укажуваат на неговите признавања на поголем дел од астрологијата.³⁰

Одредени спротивставености и конфронтации, слично на Ориген, се јавуваат и во размислувањата на христијанскиот теолог и философ Тертулијан од Картагина (160-225 год.). Размислувањата на Тертулијан за астрологијата, како уметност создадена од паднатите ангели, не значи дека таа претставува уметност заслужна за почит. Во неговите размисли, мудреците или Магите се всушност астролози, на кои им било дозволено да вршат одредени астролошки пракси и истражувања до раѓањето на Христа. Бидејќи,

28 Luck, *Arcana Mundi*, 378.

29 Barton, *Ancient astrology*, 74-75.

30 Ковачева, *Астрологија во антиката*, 276-277.

сите оние кои по Христовото раѓање продолжувале со оваа пракса биле изложени на Божјиот грев, сметал дека ниеден христијанин не треба да бара совет од нив.³¹ Оттаму, неговите дискусии во делото Препораки на Еретиците, биле критички насочени кон астролозите, мудреците и философите од еретичките секти, т.е., кон сите оние кои биле љубопитни да го дознаат она, што, според него, не требало да се знае.³² Сепак и покрај нападите упатени кон верниците во астралните влијанија, тој направил одреден компромис следејќи го примерот на гностиците и прифаќајќи го крштевањето, како ослободување на христијаните од паганскиот астрален детерминизам.³³

За време на рано христијанството, поточно во текот на IV-ти век, започнале да се утврдуваат догмите, кои понатаму со векови доминирале како основно учење на источната ортодоксија. Зајакнувањето на христијанското влијание го одбележува периодот на почетоците на Византиската Империја, кои традиционално, се врзуваат со прогласувањето на Константинопол за престолнина на Источното Римско Царство во 330 год., а практично, Византија како одделно Источно Римско Царство се јавува по расцепот со Рим и Западното Римско Царство во 395 год.³⁴ Во втората половина од IV-ти век, христијанството доживеало распут во сите области на духовниот, материјалниот и културниот живот.³⁵ Во тој период, во византиската Кападокија се јавиле првите Кападокички свети отци, кои ја оствариле првата синтеза на христијанството и античката философија, посебно неоплатонизмот.

Сеиздвојува името на св. Василиј Велики или Кесариски (329-379 год.), првиот и најстариот отец меѓу Кападокијците.³⁶ Според св. Василиј, вистинскиот пристап кон Бога е откровението во согласност со Светите списи, па оттаму се и неговите сфаќања за

31 Тертулијан бил согласен со Римското право, каде стоело дека ниеден астролог не смее да влезе во Рим, во спротивно се сметало за кривично дело. Luck, *Arcana Mundi*, 378.

32 Barton, *Ancient astrology*, 72.

33 Ibid., 76.

34 В. Митевски, *Античка философија и Византија*, (Скопје: Матица Македонска, 2011), 14, 15.

35 Петар Хр. Илиевски, „Појавата на словенската христијанска култура,“ во МАНУ, *Макпроект: Историја на културата на Македонија, Религиите и религиските аспекти на материјалната и духовната култура на почвата на Република Македонија, Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија*, Книга 4 (Скопје: МАНУ, 1996), 11.

36 Митевски, *Античка философија и Византија*, 35.

божественото влијание врз детерминантноста во природата и човечката судбина. Водејќи се од овие теолошки идеи, смртта, според св. Василиј: „доаѓа во часот кога се исполнети роковите на животот што Бог на самиот почеток ги одредил за секого, според својот праведен и точен суд.“³⁷ Според тоа, согласно теолошките согледби, човечката судбината е предодредена од Бога и означува повисока моќ на која човекот не може да и се спротивстави. Ова сфаќање довело до апсорбирање на идејата за судбината во учењето за предестинација, според кое Бог однапред ги утврдил духовниот спас и смртта на човекот.

Творец на теолошкото учење на предестинација, според кое Бог однапред одредува кои верници по смртта има намера да ги спаси, а кои да ги осуди на маки и страдања е св. Аврелиј Августин, епископ Ипонски (354-430 год.). Учењето на св. Августин, според кое моралниот живот на човекот не влијае дали тој ќе биде спасен или не од Бога, бидејќи Бог однапред одредил кого ќе спаси, а кого не, предизвикало бурни реакции во теолошките и философските кругови, а кај Црквата страв од потиснување на моралните вредности кај луѓето. Оттаму Црквата, укажувајќи дека луѓето, покрај Божјата милост, спасот ќе го пронајдат и преку сопствената слободна волја, правење добри дела и обраќање до свештенството, иницирала компромисно решение. Сепак и покрај бурните црковни реакции кои ги предизвикал со своите учења, тој преку напаѓањето на астрологијата во подоцнежните години од својот живот останал доследен на христијанските догми. Противставувањето на астрологијата, пред сè, се должело на неговото лично искуство кое го стекнал во период од десетте години како приврзаник на Манихејците и манихеизмот,³⁸ учење, кое од страна на Црквата било прогласено за ерес.

Најголемиот број зачувани записи од св. Августин се однесуваат токму на негирањето на астрологијата, но и на иследувањата на судбината и слободната волја, особено истакнати во неговото дело *За државата божја*.³⁹ Во делото тој, исто така, забележува

37 В. Такаис, *Историја на византиската филозофија*, (Скопје: Култура, 1999), 136.

38 Верување дека судбината на човечкиот живот е управувана од ѕвездите, а бидејќи ѕвездите се демони или алатки на демоните, човекот треба да почитува одредена религија која во своите доктрини вклучува астролошка ученост, па оттаму ќе биде во можност да се справи со овие виши сили. Е. О. Џемс, *Упоредна религија: Увод и историско проучување религије*, (Београд: Матица Српска, 1961), 170.

39 Во делото, астролошките претскажувања и нивните влијанија врз човечките животи,

дека христијанското пророштво е дозволено,⁴⁰ за разлика од астролошкото, кое го посочува како дивинација на иднината на незнабожците, па оттаму го осудува како дело на зли богови.⁴¹ Понатаму, повторно се конфронтира самиот себе си во делото *Исповеди*, кога го исклучува посредството на добрите духови и наведува дека вистината кажана од астролозите при прорекувањата не произлегува поради вештината на набљудување и толкување на движењето и влијанијата на ѕвездите, туку произлегува по некоја случајност или ждрепка. Во петтата книга од *За државата божја*, тој му се спротивставува на мислењето на Кикерон, според кое, божественото предзнаење ја отстранува слободната волја, бидејќи таа, според св. Августин, е поставена во редот на причините утврдени од Бога,⁴² со што останал доследен на христијанските доктрини.

Св. Августин, сакајќи да докаже дека астрологијата е лажна и безвредна дисциплина, се обидел да ја дискредитира преку изложување на неговиот главен аргумент кој се однесувал на новородени близнаци или пак новороденчиња родени речиси истовремено, кои и покрај тоа што биле родени во исто време, нивните животи оделе по различен тек, на пр.: едното станало сенатор, а другото роб. Овие случаи, исто така, биле проучувани од страна на Стоиците. Св. Августин своите истражувања ги темелел на експериментот на нео-питагореецот Публиј Нигидиј Фигул, современик на Кикерон, кој живеел повеќе од три века пред него. Експериментот на Нигидиј Фигул се состоел од глинено тркало на кое биле забележани хороскопските знаци.⁴³ Св. Августин,

како неспоив со христијанското верување, ги критикува со зборовите: „Кога луѓето ќе го слушнат тој збор „судбина“, не го разбираат поинаку одошто како влијание на положбата на ѕвездите во часот кога некој се раѓа или се зачнува.“ А. Августин, *За државата божја*, Превод од латински јазик, Љ. Басотова, (Скопје: Култура, 1997), 241.

40 Сепак, одредена конфронтација се забележува во неговата констатација: „Кога астролозите, за чудо, даваат многу точни одговори, до тоа доаѓа со посредство на некој таен поттик од добрите духови, чија цел е да ги всадат и да ги зацврстат во умувите на луѓето таквите лажни и штетни мислења на ѕвездените судбини.“ Августин, *За државата божја*, 252-253.

41 Barton, *Ancient astrology*, 77-78.

42 Ibid.

43 Нигидиј пред група скептици го свртел тркалото со сета своја брзина и се обидел да го запре на местото, кое што претходно го обележал. Но, тоа се покажало за невозможно, бидејќи тркалото се движело со многу голема брзина, така што претходно забележаниот знак и местото на кое што тој го сопел тркалото, воопшто не се совпаѓале, всушност, биле значително оддалечени едно од друго. На овој начин, тој докажал дека близнаците, без разлика на тоа што биле родени во исто или приближно исто време, тие никако не

загрижен за можните ефекти од експериментот на Нигидиј врз научниот свет инаредот, продолжил да го негира и оспорува тврдењето на Нигидиј, држејќи се за теоријата дека тркалото било изработено од многу кривка и кршлива глина, па затоа не може да им се верува на добиените резултати.

Присуството на хороскопот и симболичкото толкување на хороскопските знаци се забележуваат во записите на епископот Зенон од Верона (св. Зенон Веронски), кој починал во 380 год. Тој во своите записи ја завел проповедта на новите, тукушто крстени христијани, кои за да преживеат, го понудиле христијанизираниот хороскоп. Имено, во записите стои дека преобратените биле повторно родени во нов состав на хороскопски знаци, поставени на небото. Во христијанизираниот хороскопот, св. Зенон, хороскопските знаци на Овен и Бик симболички ги поврзал со Исус, како жртвена жртва, т.е. јагне и теле; симболичкиот дуализам се забележува во неговото поврзување на хороскопскиот знак Близнаци со Стариот и Новиот завет; со хороскопските знаци Рак и Јарец на симболички начин го прикажал нивото на човечкиот порок; симболичкото толкување на хороскопскиот знак Девица која ја раѓа Вагата, според св. Зенон, соодветствува со раѓањето на Исус од страна на Дева Марија, како носител на правдата; хороскопскиот знак Лав го поистоветил со Јуда, лав - младенче, но и со Христовото воскресение; хороскопскиот знак Скорпија кај св. Зенон потсетува на преминот каде што Исус дал овластување да се гази преку змии и скорпии, па оттаму, според него се поврзува со ѓаволот; хороскопскиот знак Стрелец, поради присуството на огнените стрели, според св. Зенон, потсетува на описот на св. Павле; хороскопскиот знак Водолија го поврзал со крштевањето; додека пак со хороскопскиот знак Риба го прикажал единството, т.е. обединувањето на Евреите и незнабожците во Христа. Според Т. Бартон, не постојат сведоштва за приемот на овој необичен запис на св. Зенон, како во црковните редови, така и кај народот. Но сепак, познато е дека неговите дела до првата половина од VI век сè уште биле присутни на територијата на Галија.⁴⁴

Со радикализација на односот кон ересот, започнале првите чекори на Црквата против астрологијата, имплементирани во

можат да ја делат истата судбина, бидејќи, небесните сфери се вртат со неверојатна брзина, па оттаму, неколкуте секунди или минути ја чинат сета различност во светот. Luck, *Arcana Mundi*, 378-379.

44 Barton, *Ancient astrology*, 71.

Црковниот закон.⁴⁵ Првите записи со кои се забранувало секаков интерес на свештенството за астрологијата и маѓепсничството биле направени за време на Лаодикискиот Собор во 365 год., но, овие забрани биле имплементирани подоцна.⁴⁶ Во Каноните на Апостолите од IV-ти век, збирка црковни прописи и легислативи наменети за апостолите, наведено е да се осудат или да се одбие крштевањето на сите еретици, маѓепсници, астролози и философи. Исто така, за најтешки забрани на христијаните биле наведени молењето и заколнувањето на Сонцето, Месечината и ѕвездите.⁴⁷

Прогонствата на астролозите, забраните за астрологијата и астролошките практики од страна на Црквата се зајакнале на почетокот на VI-ти век, особено во време на владеењето на императорот Јустинијан, кој непријателски бил настроен кон паганските учења и во 529 год. наредил да се затворат сите философски школи. Во негово присуство, за време на одржувањето на познатиот Екуменски Совет *Quinisext*,⁴⁸ во 553 год. во Константинопол, жестоко и одлучно била напаѓана астрологијата. Додека пак, за време на одржувањето на Вториот Црковен совет во Брага во 572 год., најголемото проклетство, т.е. анатема било изречено од страна на Црквата против оние, кои ги користеле астролошките претскажувања како совети пред склучување на брак, изградба на кука или пак пред засадување дрвца.⁴⁹ Иако научниот свет го признал поразот пред Црквата и се согласил дека таа во овој период триумфирала над астрологијата, сепак, во реалниот свет, луѓето водени од страв за својот живот, како и за животот на своите најблиски или пак, исполнети со надеж за посветла иднина, уште долго време биле под влијание на астрологијата и астролошките пророкувања. Борбата против еретичките, паганските и астролошките учења, поради ефикасноста на Црквата резултирала со целосно исчезнување на астрологијата и астролошките практики во Западните земји, додека, пак, во Источните, продолжила да се исползува единствено на локално ниво.⁵⁰

45 Во 425 год. бил издаден Декрет за прогонство на сите астролози заедно со еретиците од територијата на Римската Империја. Barton, *Ancient astrology*, 64-65.

46 Дела на светите апостоли од светиот апостол Лука, *Canons of the Apostles*, 1.77.29.

47 Дела на светите апостоли од светиот апостол Лука, *Canons of the Apostles*, 5.12.1; 2; 5.

48 Именуван според одржувањето на петтиот и шестиот Екуменски Совет.

49 Barton, *Ancient astrology*, 79.

50 М. Тутковски, „Претставите на зодијакот во византиското и поствизантиското

За преродбата на астрологијата во текот на Средниот век сведо-
чат бројните евидентирани претстави на хороскопи и хороскопски
знаци. Астролошката иконографија претставена на споменици од
различен карактер, во голема мера била застапена во западноев-
ропската уметничка продукција, додека во православните земји,
меѓу кои и Македонија,⁵¹ наспроти присуството на ракописи со
астролошки и астрономски карактер, хороскопските знаци се
среќаваат само на неколку византиски споменици.

Заклучок

И покрај бројните опасности кои им се заканувале на астро-
лозите во раната Римска Империја, астрологијата, првично под
закрила на императорите го одбележала својот пораст кој тра-
ел сè до почетоките на христијанството. Со усвојувањето на
христијанската религија на територијата на Римската Империја,
астрологијата наишла на религиозно идеолошки противник, кој
цврсто бил решен да ги искорене астролошките доктрини кои со
векови наназад егзистирале во Источните и Западните земји. Не-
сомнено е дека христијанското непријателство кон астрологијата
се темелело на верувањата на црковните отци дека астрологијата
нудела алтернативен извор на вистина која ја пропагирала Црква-
та, па затоа ја сметале и како алтернативен извор на власт. Оттаму,
Црквата пропагирајќи дека астролошките доктрини претставу-
ваат искривени верзии на христијанските догми за судбинската
предопределеност и слободната волја, ја забраниле астрологијата
и ја прогласиле за ерес.

Моќта на астрологијата во дијапазон од илјадници години била
урната со помош на релевантните астрономски мерења од страна
на Коперник, Галилео и Кеплер, со што ги разнишале верувањата
во претскажувањата со помош на ѕвездите. За време на XVIII-ти и
XIX-ти век, научниците во име на разумот ја осудиле астрологијата
и ја прогласиле за ерес. Со текот на времето, од астрологијата се
издвоила астрономијата како наука која ги изучува небесните тела
и појави, што довело до различно интерпретирање на современи-
от човек за она што го набљудува на небото, од она на древните
народи.

сликарство во Р. Македонија, „Патримониум, 7-8 (2010): 277.

51 На територијата на Македонија, претстава на хороскопот и хороскопските знаци во
византиското монументално сликарство се наоѓа во нартексот на црквата Св. Архангел
Михаил во Лесново, подигната во 1341 год, доградена до 1348/9 год., а живописана во
1349 год. Тутковски, „Претставите на зодијакот“, 278.

The purpose of this paper is to present fatalism, which is the main
principle underpinning astrology worldwide. The fatalistic idea that
man can see into the future by observing the movement of celestial
bodies holds great power, as evidenced by the continued survival
of astrology. In the ancient world astrology was perceived as a
religion because various beliefs and superstitions were attracted to
their doctrines. After first appearing in Babylon, astrology began to
spread in the East, especially in Syria and Egypt, and to transform
the ancient paganism of the West, in Ancient Greece and Rome.
After the rise of Christianity the practice was regarded as heresy and
virtually disappeared until experiencing a revival in the Middle Ages.
Part of modern Macedonian society still holds on to a belief in fatal
determinism.

РОМАНСКОТО ЦРКОВНО ПЕЕЊЕ НА ТЕРИТОРИЈАТА НА МАКЕДОНИЈА

Предговор

Во македонскиот музички фолклор од поновата и од постарата песнопојна традиција анонимниот пејач оставил “записи” од коишто може да се создаде одредена претстава за Романските Земји, најчесто како за *Влашка земја богата*. Во *Зборникот* на народно творештво на браќата Димитрија и Константин Миладиновци, печатен во 1861 година во главниот град на Хрватска, Загреб,¹ во повеќе песни се среќаваат именките Влашка Земја, Власи, Влаинка и сл., како на пр:

“...Зората ми зазорила, / од Влашка земја убава...”,
“...Влаинче дворје метеше...”,
“...Преку Дунав дури во Влашко...”,
“...Дошло писмо од Влашко...”,
“...Убава Радо, Влаинко...” и редица други.

Ова недвосмислено укажува на тоа дека македонските врски со “Влашко” се од поодамна и традиционални. (Во минатото, а тоа е запазено и денеска кај повозрасните Македонци, “Влашко” е синоним за Романија). Постојат бројни сведоштва дека во текот на XIX и првата половина на XX век Македонци и Власи оделе на печалба или трајно се населувале во Романските Земји. Оваа социјална појава придонесувала културата на живеење и културните вредности да се пренесуваат од една земја во друга, од еден народ кај друг. Се разбира, оваа културна размена меѓу двете средини со православно население, повеќе се остварувала во насока од романските кон македонските простори, отколку обратно.

Како што ќе покаже развојот на подоцнежните настани, овие контакти нема да останат со изразито социјален карактер и на пр-

¹ Д. Миладинов и К. Миладинов, *Зборник на народни песни*, (Скопје: Македонска книга, 1983).

вичното ниво, ами со текот на времето ќе зачестат и ќе добијат и други покултивирани содржини. Зашто, не треба да заборавиме, дека “Влашка” не е само “земја богата”, туку и развиена културна средина, чие влијание ќе се зголемува особено во периодот по конституирањето на романската држава во 1859 година, коешто временски се совпаѓа со почетоките на Националната преродба во Македонија.

Присуството и влијанието на романската култура на територијата на Македонија се зголемуваа со отворањето училишта на романски јазик во места населени со Власи од страна на романската влада. Еден подолг период и во влашките цркви на територијата на Албанија, Грција и Македонија богослужбата се вршеше на романски јазик. Колкава важност им придавала Романија на овие активности, најдобро говори податокот, дека во шеесетите години на XIX век во Романија биле формирани и специјални училишта за подготвување на просветен кадар за потребите на влашките училишта во Грција и Македонија. Такво училиште и прифатилиште за учениците - Власи дојдени од Македонија организирал архимандритот **Аверкије**, Властодол од Авдела – Пинд, во Грција.² Во врска со ова се споменува и името на големиот романски композитор на црковна музика, **Штефанак Попеску** (1824-1911), по потекло Властодол, којшто неколку години по ред, почнувајќи од 1866, во ова училиште на Аверкије на учениците од Македонија доброволно им предавал црковно пеење без никаков материјален надоместок.³

Романското присуство во македонските простори придонесе голем број Власи, коишто успеале да се отргнат од елинизмот, нова закрила да бараат во Романија. Тие се повеќе патуваат во романските културни центри со желба да се интегрираат во својата *втора татковина*. Како резултат на ова, во општествениот живот на Романија ќе се афирмира голем број истакнати личности од редот на македонските Власи, како непосредни создавачи на влашката и на романската култура, но и како нејзини пропагатори на територијата на Македонија и пошироко.

Воведувањето на романскиот јазик во училиштата во влашките населени места и воведувањето на романското пеење во влашките цркви на територијата на Македонија, во кои дотогаш се богослужело на грчки јазик, кај повеќето Власи наиде на прифаќање,

² G. C. Ionescu, *Studii de muzicologie și bizantinologie*, (București: 1997), 128.

³ Idem, *Lexicon*, (București: Editura Eugene, 1994), 302.

зашто во тоа ја видоа својата шанса да си го зачуваат романитетот и културните традиции. Оваа околност ќе го забави натамошното асимилирање на Власите и ќе го одложи за некое време присвојувањето на нивната историја и културно наследство од страна на балканските народи, коишто во тој период веќе беа создале свои држави. Во овој период богатите влашки трговци уште позасилено продолжија со градењето цркви, кои и денеска импресионираат со архитектонските решенија и димензиите (во Битола, во селата Гопеш и Маловишта, во Велес, Крушево, Скопје и други градови). Иако во нив веќе со децении не се слушаат *влашките напеви*, во колективната меморија овие велелепни градби се сочувани како *влашки цркви*.

Во овој контекст треба да се нагласи, дека романското присуство на овие простори не можело да ги загрози преродбенските процеси во Македонија, туку спротивното. Насочено против асимилаторската политика на Цариградската патријаршија, ова романско ангажирање одело дури и во прилог на борбата на македонскиот народ против употребата на грчкиот јазик во црквите и училиштата. Заради овие околности, македонските преродбеници негуваа еден посебен однос спрема Романија и романската култура. Во прилог на ова говорат нивните чести престојувања во Букурешт, Плоешт, Браила и во други романски градови.

Во Романија, во т.н. словенски колонии беа создадени силни емигрантски јадра, кои беа значајни фактори во организирањето на револуционерните движења на словенските народи под османлиско ропство.⁴ Тука се остварени и редица преродбенски активности од првостепена важност за македонската култура, како што е печатењето на поемата *Крвава кошула* од **Рајко Жинзифов** (1839-1877), еден од најзначајните поети на Националната преродба.⁵ За жал, дејноста на македонските преродбеници во Романија сè уште не е разјаснета.

Блиски средби на македонските псалти со романското црковно пеење

За македонскиот преродбеник, псалт, композитор и калиграф, **Васил Икономов** (1848-1934) познати се само некои детали за

4 Д. Ортаков, *Ars nova Macedonica*, (Скопје: Македонска книга, 1986), 19.

5 Г. Тодоровски, *Поетот на македонските неволи*, (предговор) Рајко Жинзифов: Одбрани творби (Скопје: Мисла-Македонска книга-Култура-Наша книга, 1986), 6.

периодот од 1902-1907 година, кога боравел во Браила како псалт во црквата *Св. Вознесение*. Но, за неговите поранешни престојувања во Плоешт,⁶ а можеби и во некои други романски градови, не се знае ништо. Врз основа на досега единствениот пронајден ракопис на Васил Икономов (една калиграфски напишана псалтикија од 1907 год. во Браила) и на податоците кои за себе и за својата дејност ги запишал на насловната страна, може да се заклучи, дека овој македонски преродбеник има напишано и издадено неколку книшки.⁷

Иако Васил Икономов ги познавал двата јазика, поверојатно е дека овие книги на словенски ги превел во поголема мера од романски, а во помала од грчки јазик. Овој заклучок се наметнува заради фактот што во споменатата псалтикија најмногу се застапени грчки автори, коишто трајно биле населени во Романските Земји, а чии творби биле преведени на романски јазик. Не е познато дали преведувал и творби од романски автори, но, повеќе од сигурно е дека Васил Икономов не ја пропуштил можноста да се запознае со црковно-музичкото творештво на великаните **Јеромонах Макарие** (1770-1836), **Антон Пан** (1796-1854), **Нектарие Продромита** 1802-1898), **Димитрие Сучевеану** (1816-1898) и други носители на романизацијата на црковното пеење и со нивната долготрајна борба против приврзениците на грчкото црковно пеење, која ја водеа во текот на целиот 19-ти век.

Во заклучок на овие реченици за Васил Икономов и за неговите блиски средби со романското црковно пеење, може да се каже, дека во својата подоцнежна дејност на територијата на Македонија како автор на црковни творби и псалт, секако внесувал нешто од преродбенскиот дух на главните претставници на црковното пеење во Романија.

За присуството на романското црковно пеење на територијата на Македонија голема заслуга има **Калистрат Зографски** (ок. 1820-1914), кој покрај другите јазици на балканските народи го познавал и романскиот. Ова околност му овозможила поодблизу да го запознае творештво на романските композитори и да го преведува на словенски јазик.⁸ Според некои сознанија од поново

6 Б. Ристовски, *Васил Икономов* (1847 – 1934), (Скопје: Институт за национална историја, 1985).

7 М. Георгиевски, *Досега необјавен музички ракопис од Васил Икономов со творби од Димитар Павлов – Штипјанин*, (manus.).

8 Восточно црковно пѣніе, част III (Солунъ: 1905), 115, 128, 130, 133.

време, Калистрат учел источно црковно пеење кај веќе спомнатиот романски композитор Нектариј Продромита. Во школата на овој протопсалт Калистрат Зографски можел да го согледа патот по којшто Романците дошле до својот национален израз во источното црковно пеење. Овие сознанија и искуства до коишто дошол, Калистрат Зографски ги вгради во своето творештво и во монументалниот зборник *Источно црковнопеење*, во четири томови, коешто го објавил во 1905 година, во Солун и во Зографскиот манастир на *Света Гора*, со монашкото братство од овој манастир.⁹

Уверлив аргумент за присуството на романското црковно пеење на територијата на Македонија наоѓаме и во зборникот *“Пасхалија”* на **Јоан Хармосин-Охридски** (1829-1890), прв од таков вид на словенски јазик од еден македонски автор, издаден во Цариград, во 1869 година. На ова упатува една реченица од предговорот на книгата, која гласи: *“По подражавањето на т.н. влашки напеви, коишто сме ги пеле во црквите во Битола, Прилеп, Велес, Дебар, Куманово, Кичево и Цариград, секаде сме наидуваме на подражавање и споменување”*.¹⁰ Се поставува прашањето: кои се тие *влашки напеви* за коишто зборува Јоан Хармосин-Охридски? Истражувајќи ја оваа музичка енигма, моите размислувања одеа во следниве насоки:

1. Времето во коешто Јоан Хармосин го подготвува и објавува својот црковно-музички зборник *Пасхалија*, е време на жестока борба на Македонците против употребата на грчкиот јазик во црквите и во училиштата. Приближно во исто време, со ангажирање од страна на веќе обединетата романска држава, во богослужбата на влашките цркви на јужниот дел на Балканскиот Полуостров започнува постепено да се воведува *влашкиот* јазик. Преку својот татко - владиката **Генадиј** (1800-1876), за кого постојат индиции, дека по народност бил Влак од Албанија, Јоан Хармосин можел да дојде до црковно-музички книги на романскијазик, од кои на словенски јазик ќе преведе поголем број напеви за својот зборник *Пасхалија*. Потврда за ова би можела да биде сличноста, а во некои случаи и идентичноста на традиционалните напеви од *Пасхалија* со оние од изданијата на романски јазик.¹¹ Во овој контекст дополнителен аргумент би можел да

биде фактот, дека во *Пасхалија* Јоан Хармосин го има уврстено и тропарот *Христос воскрес* на *влашки* јазик, како што самиот има назначено, а кој всушност е напишан на романски јазик, со старословенска ортографија.¹² (Во овој период официјално писмо во Романија е сеуште словенското). Сето ова упатува на можен заклучок, дека Јоан Хармосин-Охридски го познавал романскиот јазик и дека имал солиден увид во романското црковно пеење.

2. Почнувајќи од втората половина на XVII, преку XVIII, па с# до XIX век, (особено пред и по воведувањето на хрисантовата музичка нотација), на просторот на Романските Земји биле трајно населени бројни учени византиски духовници од грчка и од друга провиниенција, коишто ги сметале за натурализирани *влаши*. Петмина од нив: **Хрисав Новаго, Јаков Протопсалт, Петар Византиец, Григориј Протопсалт и Теодор Фокејски**¹³ се застапени во *Пасхалија*, и тоа, со далеку поголем број композиции од другите автори во книгата. Враќајќи се на она што Јоан Хармосин-Охридски го споменува во предговорот на својот зборник *Пасхалија*, може да се заклучи, дека *влашките напеви* се, всушност, творбите на погоре споменатите *влашки* автори.

3. Во романската терминологија квалификативот *влашки* се однесува на се она што потекнува од романското минато, како и на националниот карактер на црковната музика од византиски вид.¹⁴ Очигледно е дека Јоан Хармосин-Охридски да го познавал ова значење на терминот *влашки*, употребувајќи го за творбите за коишто имал сознанија дека се од автори од Романските земји.

Влашките напеви и напевот *Христос воскрес* на романски јазик во зборникот *Пасхалија* на Јоан Хармосин-Охридски укажува и на тоа, дека во периодот пред 1869 година, на територијата на Македонија веќе се чувствува присуството на романското црковно пеење. Како истакнат претставник на националната преродба, којшто бил во тек со настаните во културно-просветниот и религиозниот живот на територијата на Македонија и пошироко, Јоан Хармосин-Охридски, не можел да биде одминат од влијанието на романската култура, која во делот на својата христијанска

9 М. М. Богоев, *Учебникъ източно црковно пеење*, (Пловдив: 1940), 105.

10 J. Коцабашија, *Јоан Хармосин – Охридски: Пасхалија*, (Скопје: Унија за култура на Власите од Македонија, 1999), XIX.

11 D. Suceveanu, *Idiomelar*, (Iași: Trinitas, 1997), 191. Спореди со Јоан Хармосин –

Охридски, *Пасхалија*, 22.

12 Ѓ. Хармосин – Охридскій, *Пасхалия*, (Цариград: 1869) 292

13 Ionescu, *Lexicon*, 138, 165, 169, 367, 369.

14 S. Barbu-Bucur, *Cultura muzicală de tradiție bizantină pe teritoriul României în secolul XVIII și începutul secolului XIX și aportul original al culturii autohtone*, (București: Editură muzicală, 1989), 234.

уметност, посебно во црковната музика, во македонските духовни простори остави видливи траги.

Влашките (аромански) псалти од Македонија и романското црковно пеење

Романското црковно пеење на територијата на Македонија е присутно и преку дејноста на псалти со влашко (ароманско) потекло. Меѓу Власите кои се родени во Македонија и еден значаен дел од својата музичка дејност оствариле во македонските градови со своето обемно творештво највисоко се издигнува **Георге Казана** (1856-1938). Иако живее релативно близу до нашево време (во втората половина на XIX и во првите децении на XX век), за Казана се знае многу малку. Некои основни податоци за неговиот живот, главно, се црпат од она што самиот го запишувал на насловните страници на неговите бројни музички ракописи. Некои податоци за Георге Казана има во *Лексиконот* на романскиот византолог Георге К. Јонеску, во кој животот и музичкото дело на Георге Казана се забележани само во неколку редови: “Црковен пејач на Романската Капела во Цариград, од 1897 год. Составува *Псалтикиска антологија* насловена како *Романско разденување* од повеќе делови, труд адаптиран за Власите од Грција и Бугарија, според традиционалните црковни напеви”.¹⁵ Во овој, инаку, многу солиден *Лексикон*, не е наведена никаква библиографија во врска со творештвото на Георге Казана, што упатува на заклучок, дека неговото музичко дело не е истражувано, ниту публикувано.

Неодамна Игор Гулевски, протопсалт на црквата “Пресвета Богородица” во Битола, во својот магистерски труд објави еден значаен музички ракопис, чиј автор е Ѓорѓи Платари Џима, кој содржи низа податоци кои расветлуваат некои нови моменти од животот и дејноста на Георге Казана. Според Ѓорѓи Платари Џима, Георге Казана бил голем и многу талентиран псалт. Од овој ракопис ги дознаваме и годината на неговото раѓање – 1856 и годината кога починал – 1938.¹⁶

За македонската црковна музика Георге Казана е значен во прв ред, заради големиот број творби, кои ги создал за време на престојот во Битола како црковен пејач.¹⁷ Потврда за ова се

¹⁵ Ionescu, *Lexicon*, 72.

¹⁶ G. Platari - Tzima, *Trandafilu Tamba, muzicanu di Aminciu*, 14 (ракопис).

¹⁷ M. - V. Cordescu, *Istoricul școalelor române din Turcia*, (București: 1906), 236.

зборникот *Поредок на дванаесетте денови*, од 24 декември до 6 јануари (*ms. I 93*),¹⁸ во кој стои дека е напишан во 1907 г. и двата дела на *Идиомеларот* (*ms. II 183*) со вкупно 646 страници, во декември 1911 г., со додаток од 11 страници без пагинација. Врз основа на овие податоци кои самиот ги запишал во своите ракописи, може да се каже, дека Георге Казана во Битола престојувал повеќе од пет години.

Во следниот период, во годините по завршувањето на Првата светска војна Георге Казана го среќаваме во Букурешт (Романија) како црковен пејач и композитор, што може да се констатира од неговиот ракопис напишан во овој период “*Црковна муза*” (составен од два дела: *Разни црковни напеви* и *Последование на Благовести*). Имено, на насловната страница на овој ракопис е напишано: “*Црковна муза* од Георге Казана поранешен протопсалт во Македонија, а во овој момент на црквата *Добротеаса* од престолнината, 1922 - Букурешт”.¹⁹

Очигледно е дека Георге Казана го нагласува и му дава посебно значење на својот престој во Македонија, во градот Битола, во којшто живее бројно влашко население. Но, од каде се доселил во Битола, колку години останал во овој културен центар, дали престојувал уште во некој македонски град, останува непознато. Може да се претпостави дека престојот во Битола не бил краток, зашто, како што е веќе истакнато, во овој период напишал голем број на црковни творби, кои Георге Казана го ставаат во редот на најплодните композитори на црковна музика, коишто создавале на територијата на Македонија. Освен тоа, тој е единствениот композитор, којшто на хрисантовата нотација создавал црковна музика на својот мајчин јазик, влашкиот.

Имајќи ги предвид политичките околности во Македонија по Првата светска војна, кога вардарскиот дел на Македонија потпадна под српска власт и во школите и црквите беа воведени српскиот јазик и српското црковно пеење, може да се претпостави дека заминувањето на Георге Казана од Битола било присилно. Бугарските, грчките и влашките цркви кои постоеле во поголемите градови во вардарскиот дел на Македонија, преку ноќ станаа српски. Со тоа и мисијата на Казана да го адаптира романското пеење на влашки јазик останала недовршена.

¹⁸ Ionescu, *Lexicon*, 72.

¹⁹ G. Cazana, *Musa bisericească*, (București: privat manus. Arhid. Prof. D-r Sebastian Barbu-Bucur 1922).

Судејќи по се, Георге Казана е последниот псалт на територијата на Македонија кој пеел на романски и влашки јазик.

Неодамна дојдов до драгоцен информација дека презимето *Казана* потекнува од Бајаса (Грција). Во специјалното издание на месечникот “*Лумина*”, од октомври, 1905год. по повод Јубилејот 25 години од Романскиот лицеј во Битола, објавен е и список на сите дотогаш завршени ученици, меѓу коишто се наоѓа и името на извесен Апостол Казана, чие родно место е Бајаса.²⁰ Потребни се понатамошни истражувања за да се открие, дали овој Апостол е во роднински врски со Георге Казана и дали Бајаса е негово родно место.

Додека животниот пат на Казана засега останува прекриен со превезот на непознатото, дотогаш за неговото музичко творештво може да се каже, дека е дело на надарен и образован музичар, којшто пишува лесно, музикално и мошне допадливо.

За разлика од ракописите кои содржат исклучиво негови творби на романски јазик, во вториот дел на зборникот *Црковна муза* Казана има поместено еден *Полиелеј*, преведен од грчки јазик на **Хурмузиј Хартофилакс**, како и *Пофална песна* од веќе спомнатиот романски композитор Димитрие Сучевеану.²¹ Ова укажува на неговиот увид во источното црковно пеење, на широкото познавање на оваа област и на неговите неспорни преведувачки способности.

Музичкото дело на Георге Казана заслужува поголемо внимание од она кое музиколозите му го посветиле досега. Времето ќе покаже дека местото на овој скроман и засега, речиси, непознат псалт е меѓу најзначајните автори на црковна музика, кои делувале во Македонија, Романија и на поширокиот простор на Балканскиот полуостров во периодот на преминот од XIX во XX век.

Заклучок

Она што е изнесено во овој реферат нема амбиции да го прикаже долгиот и драматичен пат на романизирањето на црковното пеење во Романските Земји, туку неговото присуство во словенските музички изданија создадени на територијата на

²⁰ *Lumina*, Anul III, No. 10. Octomvrie, (Bitolia, Liceul român, 1905), 306.

²¹ Ibid.

Македонија и влијанието врз развојот на македонското црковно пеење во втората половина на 19-от и почетокот на 20-от век.

Што се однесува до романското црковно пеење и за долгиот процес на неговото романизирање, тоа веќе одамна е предмет на мошне сериозни истражувања на голем број романските музиколози-византолози, кои со своите извонредни студии на музичката култура од византиската традиција, ја издигнаа романската византологија во доменот на црковното пеење на највисоко светско рамниште.

Summary

In 2013 Romanian people celebrate the 300 year jubilee of when Filotej son Agaj Žipej (Filothei son Agăi Jipei) wrote the *Romanian psaltika* (Psaltichie rumânească), the first of its kind in Romanian language. That marked the beginning of the resistance against the incomprehensible and foreign Greek language in the church worship in Romanian countries and the long struggle to introduce the spoken language of Orthodox Christians from the region. As a king of influence, those processes of revival character spread into some of the countries of the southern part of the Balkan Peninsula in the 19th century. That process began on the territory of Macedonia in the mid -19th century, which in fact marked the beginning of the national revival of the Macedonian people. At that time psalmists from Macedonia often met with Romanian church music activists who resided in the Athos monasteries. Using their extensive experience in Romanization of the church singing in Romanian countries, which started in the beginning of the 18th century, Macedonian psalmists gathered the strength to begin their fight against the Greek clergy to reinstall the Slavic language in the religious service and the national language in schools. This paper is an attempt to highlight some of those close encounters of the Macedonian psalmists with Romanian church singing and promoters of its Romanian character.

